

PRIREDILI:
ŽELJKO POPOVIĆ ★ ZORAN GAJIĆ

KROZ PRILOZI TEORIJI PRIVATIZACIJE TRANZICIJU

KROZ TRANZICIJU

prilozi teoriji privatizacije

AKO

Novi Sad, 2011

Naslov:
KROZ TRANZICIJU - prilozi teoriji privatizacije

Urednici:
Željko Popović, Zoran Gajić

Prevod:
Jovana Ivanović, Stevan Gostojić,
Željko Popović, Savo Romčević i Zoran Gajić

Lektura:
Sava Kuzmanović

Dizajn:
Daško Milinović

Priprema za štampu:
Nataša Milićev

Naslovna strana:
Industrijski objekat Niva,
iz opusa Urban Exploration Novi Sad, autor Milica Denković
Ostale ilustracije:
Livnica Pobeda, iz opusa Urban Exploration Novi Sad,
autor Milica Denković

Producija: Alternativna kulturna organizacija – AKO
Vojvode Bojovića 13
21000 Novi Sad

Projekat podržala
Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe

Sadržaj

Predgovor	11
Liberalizam i putevi tranzicije u Sloveniji <i>Marko Kržan</i>	17
Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno <i>killing us softly</i> na slovenački način <i>Gal Kirm</i>	21
Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetskom polju <i>Primož Krašovec</i>	43
Tržište radne snage i sastav radničke klase <i>Rastko Močnik</i>	75
Ka teoriji prelaza između različitih načina proizvodnje <i>Marko Kržan</i>	111
Pljačkaška privatizacija u Ukrajini <i>Jurij Šabin</i>	137
Privatizacija stanova i dalje aktuelna: o problemu privatizacije stanova u Nemačkoj <i>Andrej Holm</i>	175
Neoliberalna ofanziva i borba oko javnog vlasništva <i>Manfred Samajtat</i>	179
Krisa privatizacije: liberalizacija, deregulacija i privatizacija – tri svete reči neoliberalne modernizacije ne postižu očekivani uspeh <i>Mario Kandėjas</i>	185
Proces privatizacije u Italiji <i>Roberto Sarti</i>	195
Bolonjski proces: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji <i>Filip Šačirović</i>	201

Obrasci liberalnog ekstremizma u Srbiji <i>Vladimir Marković</i>	215
Tranzicija i solidarnost <i>Stipe Ćurković</i>	223
Radnički otpor u Hrvatskoj: iskustva i zadaci <i>Petar Pavlović</i>	235
Nagovor na kritiku političke ekonomije (umesto pogovora) <i>Zoran Gajić</i>	253

Predgovor

Tranzicija u bivšim socijalističkim zemljama predstavlja jednu od često pretresanih tema, kako u akademskim krugovima, tako i u javnom i medijskom diskursu. Pod njom se najčešće podrazumeva politička i svojinska transformacija „realnog“ socijalizma u građansku demokratiju sa višestranačkim sistemom i garantovanim političkim slobodama građana. Ipak, ispod ove ideoološke predstave koja treba da prikrije izmenjenu konstelaciju klasnih snaga i drastično pauperizovanje donjih slojeva stanovništva, tinjuju jedni od glavnih uzročnika bede u državama nekadašnjeg socijalističkog lagera: reč je o procesima privatizacije koji još uvek rezultiraju socijalnim posledicama od prvorazrednog značaja.

Za razliku od tranzicije, privatizacija kao značajna društveno-ekonomска појава још увек nije dobila видно место у научним истраживањима. Осакаћена esnafском специјализацијом, ушанчена на институтима и одвојена од мрачног света тешког и слабо plaćenog rada, хуманистичка интелигенција се радије забавља кризом (националне) културе, ерозијом морала и (хришћанске) духовности, наопаким системима вредности и социјално-психолошком патологијом рушилачки настројених маса. Umesto da se privatizacija podvrgne критичкој analizi koja će водити računa o njenom istorijskom kontekstu i potrebi da se ona razmatra odgovarajućom teorijskom aparaturom, analiza privatizacije je prepуšтена писању сензационалистичке жute štampe, у чијим člancima су по правилу истичани pojedinačни i најекstremniji primeri радничког *žrtvovanja* (разни облици самоповређивања радника у штрајку), што је за последицу имало скретање незадовољства на саžaljenje i izazivanje osećanja uznemirenosti.

U najboljem slučaju, u pojedinim analitički orijentisanim dnevnim listovima mogu se naći članci sa tačnim opisima faktičkog stanja (slučajevi u kojima nove gazde nisu ispunile obaveze iz kupoprodajnog ugovora itd.) uz neizbežne jalove apele korumpiranim državnim institucijama da „rade svoj posao“, kao i konkretni podaci o broju privatizovanih preduzeća, broju raskinutih kupoprodajnih ugovora itd., što sve predstavlja samo sirovi statistički materijal koji treba da posluži u svrhu određivanja stvarnih društvenih i ekonomskih uzroka i posledica privatizacije.

Takvo nesređeno i žalosno stanje u informisanju i proučavanju privatizacije predstavljalо je jedan od osnovnih motiva za pokretanje i afirmisanje jednog drugačijeg i radikalnijeg pristupa procesima privatizacije koji bi bili kritički razmatrani sa marksističkih pozicija. Marksistički pristup fenomenu privatizacije podrazumeva da se ona ocenjuje kao isključivo negativna istorijska pojava¹ koja je tesno povezana sa usponom i prodorom neoliberalnog kapitalizma i njegovom ideološkom ofanzivom.

Takvim pristupom problematici privatizacije i liberalizmu u „tranzisionim društvima“ odlikuju se svi tekstovi u ovom zborniku, koji se mogu podeliti na dve relativno samostalne celine. Prvu celinu čine tekstovi koji se bave teorijskom kritikom neoliberalne ideologije koja dominira u postsocijalističkim društвима, pri čemu neki radovi imaju za temu negativne posledice neoliberalnih reformi u oblasti univerzitetskog obrazovanja (privatizacija znanja). Druga celina se odnosi na tekstove koji u fokusu istraživanja imaju procese privatizacije i njene devastirajuće efekte, posebno na društveni položaj radničke klase. Većina tekstova u zborniku pruža uvid u iskustva tranzicije i privatizacije u zemljama Evrope

---

1 Ideolozi vladajuće klase i ministri u Vladi Srbije uglavnom ne poriču razorne posledice privatizacije, ali zato uvek rado ističu ono malo „uspešno“ privatizovanih fabrika u Srbiji (često se navode „US Steel“, „Sintelon“ i „Tigar“). Međutim, svako privatizованo preduzeće je samo uslovno uspešno, jer je u takvim slučajevima odnos između kapitala i najamnog rada ostvario svoj najčistiji oblik, eksplatacija radne snage se približava svom maksimumu, profiti poslodavaca rastu brže i više od radničkih najamnina, a radnicima se sugeriše kako je bolje i poželjnije biti eksplotisan (u uslovima obeshrabriranja sindikalne borbe i suzbijanja radničkih prava) nego biti osuđen na dugotrajanu i struktturnu nezaposlenost, koja je dobrim delom izazvana „neuspešnom“ privatizacijom.

i regionala, što može biti posebno zanimljivo za čitalačku publiku u Srbiji, u smislu poređenja situacije i dostignutog stepena devastacije privrede i osiromašenja radnog stanovništva.

Na kraju treba spomenuti da objavljanje ovog zbornika o privatizaciji i tranziciji nije prvi put da se Alternativna kulturna organizacija bavi ovim temama. Naime, sredinom maja 2009. u organizaciji AKO-a održana je serija tribina o privatizaciji na kojoj su učestvovali sindikalni lideri i radničke vođe, a u novembru prošle godine AKO je bila organizator konferencije o privatizaciji (u okviru projekta „**Privatizacija i svetska ekonomski kriza u regionu bivše Jugoslavije: otpori, alternative, perspektive**“), na kojoj su učestvovali i gostujući predavači iz inostranstva, tako da ova zbirka tekstova na neki način predstavlja krunu teorijskih i organizacionih napora koji su za cilj imali bavljenje ovim gorućim društvenim problemima. Naposletku, nameće se važno pitanje: koji je sledeći korak? Ovde možemo odgovoriti da radovi u ovom zborniku predstavljaju i podstrek i rukovodstvo za političku akciju, čineći svojevrsni poziv na otpor privatizaciji i društvenim snagama koje čine nosioce i apologete kapitalističkog sistema klasnog izrabljivanja.

Željko Popović
Novi Sad, februar 2011.

Liberalizam i putevi tranzicije u Sloveniji

Marko Kržan

Liberalizam nije moguće celovito obrađivati isključivo pozivanjem na njegovo utemeljenje. Društvene pojave ne čini doktrina, već delanje njihovih nosilaca i odgovarajuće okolnosti. Liberalizmu zato moramo pristupiti postavljanjem njegovih pojavnih oblika i učinaka u vreme i prostor. Pošto je jednu takvu analizu lakše izvesti unazad, naš istorijski pregled će otpočeti od takozvane tranzicije.

Umesto čitave doktrine, morala bi nam biti dovoljna dva postulata koja su dovoljno tvrdokorna da ih možemo smatrati njenim zastupnicima: Smitov [Adam Smith] obrt u razumevanju veze između društvene podele rada i tržišne razmene, kao i njegova sumnja u celishodnost odvajanja nosilaca privatnog i ekonomskog vlasništva.

Poznato je da je za Smita razdeljenost proizvodne delatnosti po različitim jedinicama (preduzećima) posledica, a ne uslov postojanja tržišta. Kod ekonomskih agenasa je prepostavio prirodnu sklonost ka razmeni, koju je moguće zadovoljiti proizvodnjom novih predmeta namenjenih razmeni. Kada je određena podela rada univerzalan uslov efikasnog privređivanja a tržište njen prirodni uslov, onda je racionalna ekonomija – tržišna ekonomija. Takav zaključak suprotan je stanovištu prema kom je potrebno razlikovati univerzalnu zakonitost privređivanja od njegovih istorijskih oblika, npr. tržišnih.

Ako je tržište jednom uspostavljeno, na red dolazi njegovo uređenje koje mora tačno odrediti ko odlučuje o ekonomskim pitanjima (šta, kako

i kada proizvoditi) i ko prisvaja dohodak. Smit sumnja u učinkovitost odvajanja ovih uloga, pošto prva bez druge slabi motivaciju za racionalno ponašanje. Odvajanje, koje je ustanovljeno već krajem XIX veka, sporno je i današnjim liberalima.

Većina ideoloških snaga u Sloveniji, u početku devedesetih, prihvatala je prvi postulat: neučinkovitost privrede posledica je njenog „neprirodnog“ socijalističkog oblika, pa je rešenje viđeno u uspostavljanju slobodnog tržišta. Međutim, ove snage nisu bile jedinstvene u odgovoru na pitanje kako uspostaviti tržište, odnosno, kako se, na novom tržištu, uhvatiti u koštač sa razlikom koja postoji između ekonomskog i pravnog vlasništva. U tome treba tražiti prave razlike između privatizacijskih modela. Prvi se zasnivao na ideji da će novo tržište nastati jačanjem starih tržišnih institucija i formalnim priznanjem „grupno-vlasničkih“ težnji u preduzećima. Osnovno načelo je bilo otkup. Postojeća preduzeća bi uglavnom otkupljivali direktori (i radnici) i potom ih, prema potrebi, dokapitalizovali. Spoljni bi se učesnici uključivali zamenom dugova za vlasništvo, a u slučaju nezainteresovanosti otkup bi mogla izvršiti i država. Razlaz između ekonomskog i pravnog vlasništva bio bi otklonjen ukoliko bi se oba združila u rukama tzv. *stakeholders*, čime bi agensi, od čije motivacije zavisi učinkovitost privređivanja, bili dohodovno motivisani.

Drugi model se gradi na besplatnoj raspodeli društvenog kapitala među građanima (državljanima), uglavnom uz posredovanje institucionalnih ulagača. On je uspostavio naizgled oštru razliku između pravnog i ekonomskog vlasništva, ali je, zapravo, računao sa njenim ukidanjem – na način koji je u to vreme već poznat u razvijenim kapitalističkim državama. Kapitalizam akcionara (shareholders) ovu razliku ne ukida združivanjem funkcija kod istih nosilaca, već podređivanjem ekonomskog vlasništva pravnom. U njemu akumulacija ne zavisi od profita koji obezbeđuje produktivnost određenog preduzeća, već od profita koji usled visoke likvidnosti kapitala nije zavisan ni od jednog preduzeća, struke ili nacionalne ekonomije posebno.

Tadašnje političke snage su se razlikovale u još jednom pogledu. Privrženici prvog modela su zastupali uglavnom liberalna stanovišta, dok

su se pristalice drugog smeštale na konzervativne pozicije. Prvi su, na primer, predlagali odredbu zakona o strancima, koja bi kasnije izbrisanim stanovnicima omogućila automatsko dobijanje stalnih boravišnih dozvola i, na taj način (kao u Hrvatskoj), rešila problem pre nego što je nastao. Drugi su bili protiv. Podela je postojala i po pitanju uslova za naturalizaciju jugoslovenskih državljanina (1991) i pridobijanju radnih, a samim tim i boravišnih, dozvola za već zaposlene jugoslovenske radnike bez slovenačkog državljanstva (1992). Ako te i slične primere uopštimo, zapazićemo izrazitu podelu na demokratsko liberalno (umereni ekonomski i politički liberalizam) i neoliberalno (radikalni ekonomski liberalizam i politički konzervativizam) krilo.

Rezultate oba ekonomska liberalizma u Sloveniji je teško empirijski oceniti pošto je u praksi preovladao kompromis. Izrazile su se pre svega negativne posledice prvog modela: koncentracija bogatstva u rukama stvarnih vlasnika institucionalnih ulagača bez uticaja na učinkovitost preduzeća, pa je umesto dokapitalizacije usledilo iscrpljivanje preduzeća. Do sličnog scenarija bi moglo doći (kako pokazuju aktuelni primeri iz poslednjih godina) i u slučaju menadžerskih otkupa ukoliko bi bili finansirani kreditima koje u krajnoj instanci otplaćeće otkupljeno preduzeće. Tome nasuprot, uspešnost preduzeća koja su sačuvala „crvene“ direktore ukazuje da bi primena drugog modela verovatno stvorila povoljnije uslove privređivanja.

Nerazvijene proizvodne snage i nepovoljan položaj u međunarodnoj podeli rada dokazuju da liberalne politike nisu omogućile obnovu istrošene sociotehnološke baze. Kadrovi koji bi razvijali proizvodne snage nisu menadžeri (a još manje su to deoničari), već ih u stvari treba utvrditi za svaku granu posebno. Selekacija grana kakvu podstiče tržiste u nerazvijenim zemljama, kao što je naša, takođe nije optimalna. Krajnji domet liberalizma je u tom pogledu jasan. Ali pošto smo u ovom trenutku ograničeni na izbor između različitih liberalizama, razlikovanje njihovih oblika i verovatnih učinaka ipak je preduslov svakog racionalnog političkog odlučivanja.

Prevod sa slovenačkog: Zoran Gajić i Savo Romčević

Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno killing us softly na slovenački način

Gal Kirn

„Zbog čega sam“, pitao se gospodin K., „u trenušku postao nacionalista? Zato što sam sreću drugog nacionalistu. I upravo zato moramo iskoreniti glupost, jer ona zaglupljuje sve koji sa njom dodu u dodir.“

Bertolt Brecht [Brecht], Priče o gospodinu Kojneru

Uvod: ideologija tranzicijskih studija?

Jedna od najproblematičnijih teza tranzicijske literature, koja se u postsocijalističkom kontekstu javlja od kraja devedesetih do danas, je sledeća: *za istraživanje „demokratskog prelaza“, odnosno, „demokratske revolucije“ potrebna je analiza kraja osamdesetih godina i njegovog ishoda u višestrančkom sistemu i tragičnoj ekonomiji koja je Sloveniju postavila na političku mapu puteva konsolidacije demokratije.*¹ Različite analize, memoari uglednih političara² i kulturnih disidenata govore o nužnosti takvog razvoja; o prirodnoj evoluciji koja doživljava svoj klimaks sa svetim događajem slovenačkog osamostaljenja, koji je ispunio hiljadugodišnje snove malog naroda. Sve što se dogodilo, i što će se dogoditi, meri se isključivo kroz nacionalnu prizmu i ekonomsku uspešnost. Bez i najmanje sumnje možemo dokazati

1 Najobimnije zbornike o slovenačkom prelazu uredili su Danica Fink-Hafner i Miro Haček, *Demokratični prebodi*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2000.

2 Mnogo memoara, od Janšinih *Okopa* do Dimitrija Rupela...

da je raspadom Jugoslavije u Sloveniji počeo duvati drugačiji vетар: iz biblioteka je počišćena komunistička literatura, a navođenje imena i dela Karla Marks-a [Karl Marx] je postalo jeretički čin. Bliža jugoslovenska istorija je bačena na smetlište, odnosno osuđena na sivu totalitarnu prošlost. Istovremeno je nastala prava gomila studija i emisija koje su proizvodile diskurs nacionalne tradicije. Njihova namena je bila prosta: ako tradicija nije postojala, trebalo ju je izmisliti. U nacionalnom zanosu su se istakla i izvela dva ključna projekta nove države: nacionalno pomirenje³ – oprost fašistima (lokalnoj kolaboraciji iz Drugog svetskog rata) i tranzicija u tržišnu ekonomiju – prelaz u kapitalističku društvenu formaciju. To je značilo strateško vezivanje za Zapad, otklon od krvavog Balkana s kojim bi nas manje toga vezivalo nego razdvajalo. Na kraju, mi Slovenci nemamo nikakva posla sa ratovima i ekstremnim nacionalizmima. *Evropa ili Balkan* – to je bila ključna ideološka i rasistička alternativa koja se odigravala na političko-ideološkoj sceni.⁴ Ostati na Balkanu značilo je ekonomsko nazadovanje i neuspešni multikulturalizam, dok je u Evropi sijalo svetlo napretka i blagostanja. Nakon decenija života u Jugoslaviji, slovenačka narodna svest zablistala je u punom sjaju. Zavladao je konsenzus koji se kasnije pretočio u kratku formulu: *dom u Evropi, bezbednost u NATO*. Budućnost je bila odlučena, istorija se bližila svome kraju. Kako su to rado govorili pripadnici DEMOS-a:^{56*} bilo je to vreme narodne sloge i vreme bez konflikata, a na prvom mestu je bio zajednički interes Slovenaca. Pored kulturnog pročišćenja, projekat slovenačke tranzicije devedesetih morao je dobiti i materijalne osnove. Sveslovenački interes se počeo oslanjati na liberalnu agendu koja je uspostavljala sledeće institucije: pravno vlasništvo, poštovanje vladavine zakona (ne više samoupravnog, već liberalnog!),

3 Tom ideologijom vladajuće klase bavili smo se na drugom mestu, posebno vidi: „Spomin na partizane ali misel na partizane“, *Muzej na cesti*, Ljubljana: Moderna galerija, 2009.

4 Za značajnije proučavanje slovenačkog nacionalizma vidi Močnikove teze o razlikovanju Balkana i Evrope (u: *Tri teorije*, Ljubljana: založba cf./., 1999; srpski prevod: Rastko Močnik, *Tri teorije*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2003). Vidi takođe i njegovu sociološku analizu posledica tranzicije (<http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>).

5 Posle prvih izbora za slovenački parlament, koalicija DEMOS (različite stranke koje su nastupile protiv Saveza komunista Slovenije, odnosno kasnije protiv reformisane liste socijalnih demokrata) preuzeima vlast.

6 * Demokratična opozicija Slovenije – Demokratska opozicija Slovenije. (prim. prev.)

višestranački parlamentarni sistem, podsticanje privatne inicijative i preduzetništva, te preraspodela društvenog bogatstva. Sve te institucije su ključne u metodološkom testiranju izdržljivosti i moći demokratskog prelaza.^{78**} Naravno da su ti „prirodni“ procesi bili preneti sa Zapada i u tom smislu isli u susret zapadnom orijentalizmu koji još uvek određuje meru demokratičnosti. Vladajuće klase i stručnjaci su takva međunarodna merila upotrebljavali pri uvođenju nužnih reformi i pokušavali ubediti ljudе kako smo zaostalo društvo, te da će nas pregaziti vreme ukoliko se brzo ne priklonimo...

Iako treba priznati da se tranzicija na Istoku drugačije odvijala od one u postjugoslovenskom kontekstu, u većini postsocijalističkih država je preovladala liberalna ortodoksija. Potpuno otvaranje nacionalnih ekonomija „stranim investicijama“ je u različitim kontekstima imalo slične učinke: oštре klasne antagonizme, rasprodaju državnog bogatstva i visoku nezaposlenost. Došlo je do demontaže socijalne države, krčenja političkog prostora koji je bio zasađen u vreme socijalizma i novih politika isključivanja, pošto su na tapetu bili pre svega mladi, žene, manjine i migranti. *Šok terapija, odnosno šok kapitalizam*,⁹ zahtevao je visoke izdatke koji su se uglavnom odlivali u inostranstvo i koji su nedvosmisleno pomagali pri procesu reprodukcije domaće vladajuće klase. Bilo bi pogrešno reći da su postsocijalističke formacije samo sledile zapadni recept – bez sumnje ih moramo nagraditi posebnim zaslugama za uništenje socijalističkog nasleđa (lustracija i specifična politika sećanja). Osim jeftine nostalгије i komodifikacije socijalističkog sećanja, od prošlosti nije mnogo toga ostalo. Neoliberalni recepti su tako u novim okolnostima zadobili lokalne specifičnosti kojima ne treba odricati inovativnost. Pored nevidljive ruke tržišta i demontaže socijalne države, ti recepti su bili prožeti antikomunističkom ideologijom, ekstremnim nacionalizmom i verskim

7 Mnogi autor pozivaju se na Lincovu [Linz] studiju iz 1992.

8 ** Odlučili smo se za reč *prelaz* jer nam ona otvara mogućnost istorijsko-materijalističkog zahvatanja tzv. demokratskih promena, odnosno tranzicije iz socijalizma u kapitalizam. Prelazne formacije i načini proizvodnje predstavljaju posebno mesto u teoriji istorije kakvu imamo od Marksovog zasnivanja istorijskog materijalizma regionalnom disciplinom koju nazivamo *Kritika političke ekonomije*. (prim. prev.)

9 Za teorijsku obradu strategije šok kapitalizma vidi: Naomi Klein, *Shock doctrine*, London: Penguin press, 2008. [srpsko izdanje: Naomi Klajn, *Doktrina šoka*, Beograd: Samizdat B92, 2009.]

preporodom. Demokratičnost novih politika i prelaza se jasno meri njihovim učincima, pa je za očekivati da je svaka tvrdnja o demokratičnosti na teškom iskušenju.

U tom smislu ne treba zaboraviti da neke od tih ideja nisu bile nepoznate u socijalističkoj Jugoslaviji. Svoju ideoološku podlogu i naboј s kraja osamdesetih, na začetku tobožnje tranzicije (tačnije prelaza), nove elite su crple iz ostavštine frakcijskih borbi unutar Saveza komunista Jugoslavije (SKJ); konkretnije, iz diskusija o „liberalizmu“ u Jugoslaviji.¹⁰ Zadatak ovoga teksta je reorijentacija, odnosno preusmerenje pažnje na jedan naročit prelaz. Naša teza počiva na drugačijoj periodizaciji prelaza u postsocijalistički kontekst: *za razliku od dominantnih analiza demokratskih promena (prelaza), mi tvrdimo da je tranzicija u Sloveniji počela od kraja šezdesetih godina.*¹¹ Pored drugačije periodizacije, mi tranziciju ne želimo nazvati „demokratska revolucija“, pošto je od civilno-društvenog potencijala iz sredine osamdesetih ostalo vrlo malo. Veći deo pokreta se stopio sa starom političkom elitom, ili se preusmerio u nevladin sektor.¹² Zapravo bi trebalo da upozorimo kako je termin „demokratske promene“ teoretski primereniji od termina „revolucija“, ali nikako i dovoljan za analizu protivrečnosti i kompleksnosti istorijskih procesa koji su bili na delu u poslednjoj dekadi. Štaviše, taj *politički korektan* termin ukazuje direktno na neutralnost termina *promena*, jer je koncepcija demokratije redukovana na formulu liberalne ideologije koja se zapliće na samom svom početku, odnosno na temeljnem pitanju: šta je „demokratija“? – kako Danica Fink-Hafner u svojoj pomenutoj studiji locira problem. Zapravo bi danas bilo smislenije pitati se da li liberalna koncepcija demokratije uopšte drži vodu? Istrajavati na njoj znači istrajavati na ritualu izbora koji samo potvrđuju odnose moći i postojeći društveni poredak. Temeljna nemogućnost mišljenja alternativne političke forme je najopasnija klopka same demokratije, zapravo objava njene vlastite

10 Repe, *Liberalizem v Sloveniji*, Ljubljana: Borec, 1992.

11 Za odličnu analizu postkомунизma u vreme socijalizma vidi takođe: Boris Buden, *Zone des Übergangs: vom Ende des Postkommunismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009.

12 Za analizu preobražaja civilnog društva u Sloveniji vidi: Jalušić (2001) iz zbornika *Demokratični Prebodi*.

smrti.¹³ U većoj meri nego li bavljenje demokratičnošću same promene zanimaće nas specifična analiza toga prelaza, koja će simptomalno ukazati na ono što je u preovlađujućim analizama odsutno. Razume se da je reč o odsustvu analize klasnih odnosa. O tome nije bilo reči, a upravo klasna perspektiva bitno menja viđenje čitave problematike. Ako se složimo sa Žižekom, i ukoliko tranziciju pogledamo *paralaktički*, zahvatitićemo njenu logiku koja nije više tako prirodna. U marksističkoj literaturi takav prelaz imenujemo rečju *kontrarevolucija*, odnosno, ako smo malo više analitični, *regresijom* u kapitalizam na način nacionalne države. Takav prelaz možemo označiti kao dobitnu kombinaciju liberalizma i nacionalizma, sintezu koja se u Jugoslaviji počela javljati još s početka sedamdesetih godina. Naša analiza je stoga *tendencijska*¹⁴ i postavlja tačku prelaza u vreme nakon velike privredne reforme 1965. godine.

Ovaj tekst nema pretenziju da ponudi konačni odgovor na kompleksnu problematiku slovenačke tranzicije, već ga pre treba čitati kao kritičku intervenciju u postojeću tranzicijsku literaturu i nacrt za dalja istraživanja. Članak ima dva cilja: prvi je da ponudi panoramski pregled liberalizma u Sloveniji s kraja šezdesetih godina i njegovih ključnih političkih zahteva koji su napajali diskusije s kraja osamdesetih godina.¹⁵ Zanimaće nas i rođenje novog liberalizma u Sloveniji, ali ćemo staviti u zgrade njegov nastavak u osamdesetim godinama pošto je on samo njegovo tragično ponavljanje. Štaviše, njegova sinteza sa nacionalističkom desnicom označava kraj socijalizma i Jugoslavije. Potom će nas zanimati, i to je naš drugi cilj, učinci te regresije, koju ćemo analizirati pomoću Marksove teorije o prvobitnoj akumulaciji. Eksproprijacija i liberalizacija su se u Sloveniji događale sporo – postupna regresija u slovenačku

13 To pitanje je umesno, ali ga se na ovom mestu nećemo lačati. Neka bude dovoljno ako uputimo na zanimljivu odbranu demokratije kao demokratske borbe, tj. prave politike koja subvertira ustanovljene političke institucije, postojeći poredak policije. Vidi u: Jacques Rancier, *Hatred of Democracy*, London: Verso, 2009. [hrvatsko izdanje: Jacques Rancier *Mrežnja demokracije*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.]

14 Analizu te tendencije smo razvili na drugom mestu: Gal Kirn, „Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije“. Up&Underground Socijalizam, br. 17/18: str. 207–230. Zagreb: Bijeli Val, 2010.

15 Analizom osamdesetih godina smo se bavili na drugom mestu: „Slovene independence never happened, or how to reconstruct the historical mode of politics?“ In: International issue of journal *ISH-Monitor*. Vol. 9, n. 1. ISSN: 1580–688X, ISH: Ljubljana.

kapitalokratiju – a upravo danas vlastodršci pokušavaju okončati tu tranziciju. Na neoliberalan način, naravno.

1. Slovenski „liberalizam“ u socijalističkoj Jugoslaviji

Jedina stvarna istorijska studija¹⁶ liberalizma u Sloveniji dolazi iz pera Bože Repea, koji predočava protivurečne procese liberalizma i odgovara na pitanje kako je došlo do privremenih klasnih kompromisa, kompromisa vladajuće klase i do uspona, a onda i obračuna, sa liberalima na prostoru čitave Jugoslavije. Repeova ideoška pozicija je pojašnjena u zaključku: „'Liberalizam' u Sloveniji je bio važna tačka na istorijskom putu ka samostalnoj, ekonomski uspešnoj, socijalno odgovornoj, demokratskoj i za svet otvorenoj državi.“ (1992: 260). Iz Repeove perspektive se čini da je liberalni krug bio nužna prethodnica samostalnoj i uspešnoj Sloveniji. Njegov zaključak je optimističan i krasiti ga *Zeitgeist* osamostaljenja s početka devedesetih godina. Mi zapravo nećemo poricati tezu o „naprednosti“ liberalizma: mi ćemo je čitati više negativno i, po svemu sudeći, kao ključnu tezu za raspad socijalističke Jugoslavije. Raspad ne možemo razumeti ukoliko ga doživimo kao posledicu iracionalnog karaktera balkanskih naroda ili, paušalno, kao posledicu totalitarne represije titoističke vlasti. Raspadu Jugoslavije su temeljno pomogli politički i intelektualni napor liberala, te artikulacija političkih zahteva čijih posledica akteri nisu bili svesni. Uprkos liberalnoj poziciji, Repeova studija korektno predočava istorijski materijal pomoću kojeg ćemo pokušati da odgovorimo na pitanje: koji su bili ključni zahtevi liberalnog kruga?

Krajem šezdesetih dolazi do pravog procvata liberalizma, odnosno tehnokratije u Sloveniji. Taj uspon treba čitati na dva nivoa: prvi je intelektualni razmah šezdesetih (časopisi, umetnost, novi fakulteti...),¹⁷

16 Postoji nešto literature koja se tim fenomenom bavi više pobočno ili više sa pozicija klasne analize. U ovom trenutku „liberalizam“ dobija novo ime: tehnokratija. U ovom članku upotrebljavaćemo oba kao sinonimne.

17 Za pregled avangardnih i ostalih umetničkih pokreta vidi zbornik: *Omitted Histories*, New Media Center_kuda.org, Novi Sad.

a drugi je jačanje unutarpartijske opozicije.¹⁸ Istorijski, treba spomenuti dva događaja, odnosno dve afere koje su ukazale na postojanje dve različite frakcije vladajuće klase, i koje govore o odstupanjima od komunističkog pokreta, ali istovremeno otvaraju put ka kompleksnijoj analizi protivrečnosti ondašnje Jugoslavije. Na umu imamo „cestnu aferu“ i „akciju 25 poslanika“.¹⁹

Ove događaje ne smemo samo površno čitati kao napetosti između republičke i federalne rukovodeće birokratije. Štaviše, te događaje treba čitati kao kondenzaciju protivrečnosti i kao neuralgičnu tačku samoupravljanja, pošto je začet proces slamanja revolucionarnog predstavninstva višenacionalnog političkog entiteta. Ovi događaji zapravo svedoče o dve različite koncepcije razvoja socijalističke Jugoslavije koje su lomile koplja oko privredne reforme. Jugoslavija je, naime, prvi put nakon Drugog svetskog rata zapala u ozbiljnu ekonomsku krizu. Potpisivanje međunarodnih sporazuma sa Saveznom Republikom Nemačkom (gastarbjteri), nezaposlenost, nelikvidnost ekonomije, inflacija, sve to je izbilo na videlo krajem šezdesetih, pa je „cestna afera“ bila samo simptom političko-ekonomskih protivrečnosti koje su se tada odvijale. Ona je izbila u letu 1969. odlukama Saveznog izvršnog veća u vezi sa raspodelom velikih međunarodnih zajmova za gradnju autoputeva po posebnom, dakako, pogrešnom redosledu, s obzirom na želje slovenačkog republičkog vođstva koje je sebi obećalo brz regionalni ekonomski razvoj. Nesumnjivo je da je protest slovenačkog rukovodstva bio opravdan, jer o toj odluci Izvršno veće nije bilo obavešteno, kao što ni u izveštaju nije bilo nijedne garancije da će pozajmice i ubuduće uključivati slovenačke planove za daljnju gradnju putnih sekcija. Afera je ukazala na probleme „nacionalnog

¹⁸ U ovom prilogu ograničićemo se samo na drugi front, a zbog prostora neke argumente ćemo pojednostaviti. O kulturnoj delatnosti i kontrahegemonijskoj snazi revije *Perspektive*, vidi: Centrih, Lev „O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej.“ [On the role of The Communist Party of Slovenia during after WWII]. In: „Oddogodenje zgodovine: Primer Jugoslavije“, Ljubljana: Borec 60, (Special issue), 2008.

¹⁹ Ta akcija za naš argument nije toliko značajna. Samo da dodamo da se ona ticala partijskog monopolja na kadriranje. Desetlećima je, naime, važilo nepisano pravilo da skupštinski poslanici sami ne predlažu nezavisne kandidate. Sa time je počelo uže vođstvo Saveza komunista. Pored pitanja kadriranja, za politiku je bila izuzetno problematična takođe i doktrina demokratskog centralizma, koja je, po svoj prilici, onemogućavala nastavljanje revolucije i mišljenje novog susreta između masa i partie...

ključa“ u odlučivanju *ko i kada dolazi na red*, i čiji deo će se ranije razvijati... Sve su to bila otvorena pitanja koja su zahtevala konstantna pogađanja i preusmeravanja razvoja. Ono što nas u toj aferi posebno zanima su njeni učinci. Po objavi izveštaja u Sloveniji se pokrenula prava medijska kampanja, sazvano je mnoštvo vanrednih sednica i, prvi put nakon rata, oglasili su se nacionalistički glasovi čak i iz redova Saveza komunista – posebno iz lokalnih opštinskih odbora koje je takva odluka posebno pogodila. Pojavile su se parole o samostalnoj Sloveniji, o iskorišćavanju slovenačke ekonomije od strane centra i neravnomerne raspodele sredstava za pomoć nerazvijenima.²⁰ Doduše u tom trenutku nije došlo do brojnih protesta po Sloveniji, ali se unutar Saveza komunista rasplamsala oštra polemika i borba za vlast: Kavčičev krug (liberali) protiv Popita (stara garda). U pozadini „cestne afere“ su se vodile dve bitke: prva je bitka zametnula političku reformu federacije; liberalni krug (tehnokratija) je zahtevao veće nadležnosti za republike i, zajedno sa hrvatskim liberalima, konfederalni princip umesto federacije. To je značilo da bi federacija obavljala isključivo spoljnopolitičku funkciju i komandu nad zajedničkom vojskom, na čijem čelu stoji Tito. Druga borba je više bila povezana s ekonomskim pitanjem, i nikako se ne može razumeti bez prve bitke. Ključno pitanje je glasilo: kako nastaviti ekonomsku reformu? U to vreme, pogotovo u Sloveniji, počeo se pojavljivati „postfordistički“ odgovor.²¹ Uz decentralizovanost ekonomskih subjekata i nešto veću autonomiju banaka ukazalo se više prostora za inovacije. Kao što je tada ispravno zaključivao ekonomista Ermin Kržičnik, slovenačka ekonomija se preoblikovala i počela usmeravati ka bankarstvu, tercijarizaciji ekonomije, istraživanjima, eksplotaciji geoprometnog položaja i transporta, butik-industriji, dizajnu, inženjeringu, intelektualnom razvoju i računarima (Repe, 1992: 41). Tehnokratija je počela jačati u manjim preduzećima,

20 Rastko Močnik odlično ukazuje na to da se slovenački privredni razvoj bez Jugoslavije ne bi mogao dogoditi. Više od polovine slovenačkih proizvoda prodavalo se u Jugoslaviji, kao što su i neke firme „iskoriščavale“ jeftinu radnu snagu nekih drugih republika. Istovremeno, razvoj ostalih republika bio je u velikom interesu slovenačke privrede jer veća je kupovna moć stanovništva doprinosiла većoj potrošnji (Up&Underground, 2010: 141–142).

21 Za više o tome vidi moj prilog (2010) i intervju sa Močnikom iz istog broja Up&Underground magazina.

gde je dominirala nad radništvom, ali takođe i u korporativnim političkim telima samoupravnog sistema: SIZ, političke skupštine, SSRN...^{22*} Tehnokrate su lagano preuzimale ključne funkcije i bitno doprinele formiranju privatnog kapitala.²³

Ovi procesi su kulminirali sменом generacija: stara partizanska generacija se oprštala sa SKJ, u koji su pristizali mlađi kadrovi. Većina republičkih rukovodilaca je primila proliberalne svetonazore koji su se kristalizali kroz brojne diskusije o upravljanju ekonomijom. Slovenačka tehnokratija – kao i hrvatska – istupila je sa specifičnim ekonomskim zahtevima koji su se ticali sledećih tačaka: nadzor fonda za nerazvijene od strane privrednika, mogućnosti sklapanja međunarodnih ugovora od strane republika (ne samo od strane federacije); povećanje likvidnosti (krediti) za budući razvoj slovenačkih preduzeća i manjih banaka. Nasuprot dominantom modelu industrijskog razvoja i megalomanskom projektu koji se više puta pokazao kao pogrešna investicija, tehnokrati su počeli postavljati postindustrijski razvoj, odnosno društvo znanja. Bio je to alternativni model razvoja unutar jugoslovenskog socijalizma. Treba odmah dodati: ova postfordistička tendencija i ovakvo upravljanje ekonomijom stavilo je u pitanje komunističku revoluciju. Samim tim je politički entitet Jugoslavije za tehnokrate postao slučajna tvorevina prema kojoj imaju izrazito nedefinisan, pragmatičan i vremenom negativan stav. Lucidnu retrospektivnu interpretaciju uloge liberalizma u Sloveniji dao je jedan od njegovih predstavnika, Ernst Petrič:

„Istorijski gledano, slovenački ‘liberalizam’ (kao i srpski, Dubčekov itd.) je bio zapravo pokušaj, u još nezrelim istorijskim okolnostima, demokratizacije ‘socijalizma’. To ipak nije bilo moguće jer je očigledno rigidan monolitni i ideološki model morao najpre krahirati da bi se raspao... Pošto je krahirao, nije ga se, naravno, moglo spasiti – što je slučaj u čitavoj istočnoj Evropi – i on je,

22 * SIZ – Samoupravna interesna zajednica; SSRN – Socijalistički savez radnog naroda. (prim. prev.)

23 Za detaljniji razvoj antagonizma između birokratije i tehnokratije, vidi jednu od najboljih marksističkih studija o socijalističkoj Jugoslaviji: Bavčar, Kirn in Korsika, *Kapital in delo v SFRJ*, Ljubljana: založba Krt, 1984.

umesto u demokratski socijalizam, pošao putem desnice i restauracije rudimentarnih oblika kapitalizma. Da su uspeli liberali u Jugoslaviji, Dubček u Čehoslovačkoj, itd., možda bi nešto od socijalizma i ostalo. U tom smislu je istorijska šansa bila liberalna varijanta, naša između ostalih. Oni koji su je dotukli, u biti su sahranili socijalizam u pozitivnom smislu.“ (Repe, 1992: 236)

Nešto u ovoj njegovoј oceni, ipak, stoji, i to uprkos tome što autor krokodilskim suzama pokušava sebe i liberalni krug da oslobodi istorijske odgovornosti. Istina je da tehnokrati u tom istorijskom trenutku (bar u Sloveniji) još nisu želeti da sahrane Jugoslaviju. To su učinili kasnije. Tadašnji desni otklon, nacionalizam kulturne birokratije, s izuzetkom Hrvatske, još nije zahvatio mase. Ali tehnokrate su zato počele kopati grob socijalizmu svojim političkim zahtevima i teorijskim pogledima koji su vodili put socijaldemokratije. Poslednja se zauzimala za moćnu socijalnu državu koju bi istovremeno morali podrediti većem uplivu tržišta i znanja. Time bi omogućili prelaz u kapitalističku privredu i oslanjanje na Zapad, te pospešili kraj socijalizma. Demokratski socijalizam bi postao drugo ime za državu blagostanja u kapitalizmu, koji je – priznajmo – ipak bolji istorijski oblik od neoliberalne države. Ali taj kompromis nije promenio učinke takvog programa: o pravom socijalizmu nije više bilo ni govora, liberali su se u najboljem slučaju vratili na socijaldemokratske pozicije. Moral učinkovitosti i produktivnosti ekonomije, privredničkog nadzora investicija i primanja stranih pozajmica, počeо je dominirati stručnim rečnikom tehnokrata. Iz današnje perspektive se čini da su takvi nazori jedino mogući, pa nije moguće predvideti šta bi se dogodilo da je tadašnja vlast istrajala na socijalističkom programu i zajedničkoj federaciji. Ovako samo spekulujemo šta bi bilo da je liberalna struja pobedila i preuzeila vlast u SKJ. Verovatno bi to značilo uvažavanje liberalnih sloboda i širenje različitih političkih grupacija, što bi po svoj prilici sprečilo staljinizaciju SKJ u sedamdesetim. Time bi demokratski socijalizam došao na uzorni nivo evropske socijaldemokratije i prezao pupčanu vrpcu sa komunizmom.

Nasuprot liberalno-ekonomskom programu (kejnzijanizmu), druga frakcija vladajuće klase, birokratija i vrhovno rukovodstvo SKJ (Titov

krug), krajem šezdesetih započinje ideološku ofanzivu protiv devijacija: kako protiv desnih (nacionalista i upliva emigracije), tako i protiv levih (studenti, liberali, umetnici). Usled ekonomskе krize i manjka političke legitimnosti, po prvi put nakon Drugog svetskog rata bila je ugrožena klasna solidarnost bratstva i jedinstva. Godinu '68. ne možemo čitati samo kao progresivnu tendenciju, jer u njoj nisu nastupali samo studenti protiv rata, već je renesansu doživeo i nacionalistički imaginarijum. Uprkos masovnom vrenju, ili upravo zbog njega, Tito je taj ideološki rascep znao iskoristiti. Pošto je sačekao razvoj događaja, spretno je reapproprišao „levu“ kritiku i usmerio je na desnu stranu. Tako je majstorski – na simboličkoj ravni – jednim udarcem ubio dve muve. Studenti su zahtevali ostvarenje idealja socijalističke Jugoslavije, idealja koje je začela stara partizanska garda, i istovremeno kritikovali birokratiju i preveliku liberalizaciju ekonomije koja je rezultirala većom nezaposlenošću i besperspektivnošću za mlade.²⁴ Tito je dočekao studente i udovoljio njihovim zahtevima. Zauzeo se za afirmaciju egalitarističkih idealja i kritiku usmerio na nacionaliste i liberalne, koji su prouzrokovali nastalu situaciju. Pokrenuo je disciplinske mere: preko CK SKJ je otpočeo ponovnu recentralizaciju komunističke vlasti. Vodeći komunisti su počeli upotrebljavati dogmatički jezik i ponavljati stare formule neprestanog upozoravanja na spoljašnju (sovjetska invazija na Čehoslovačku) i unutrašnju opasnost. Ta paranoična situacija je doprinela kasnijoj represiji i oslabila potencijal studentskog pokreta. Tom pokretu je sasvim sigurno nedostajao trajniji i koherentiji program koji bi uključio radništvo. Ako govorimo o propuštenoj istorijskoj prilici, onda je svršishodnije tražiti je u osuđenom susretu između radnika i studenata.

Vodeći komunisti su priznali ekonomski teškoće i osudili pogrešan put koji je začet od dela republičkih elita. Po Titovim rečima, u višenacionalnoj Jugoslaviji je Savez komunista bio jedina sila koja bi u skladu sa radničkim interesima mogla rešavati nacionalne probleme. Zbog toga je bilo potrebno vratiti se strožoj kontroli kadrova, pa je Savez komunista od tada imao odlučujuću ulogu u postavljanju ljudi u

---

24 Najboljem estetskom uprizorenju ovih suprotnosti možemo se diviti u Pavlovićevom filmu *Kad budem mrtav i beo* iz 1967. godine.

sudovima, medijima, školstvu... Ali i pored političke discipline, stara garda je u ekonomiji nastavila sa starim modelom – kompromisom između tržišta i plana, te opštег modela samoupravne ekonomije kao dogovorne ekonomije. Kako kaže ekonomist Mencinger, na taj način je ekonomija napola vođena, a napola prepuštena sama sebi. Uprkos formalnim revizijama ekonomskog programa, a zbog ideološke usmerenosti na industrijsku radničku klasu, SKJ je i dalje investirala u velike projekte i ostala vezana za stari industrijski model koji je u novim okolnostima bio zastareo. Jugoslovenskom komunističkom vođstvu i njegovoj intelektualnoj snazi manjkalo je klasne analize koja bi locirala određene protivrečnosti i radila na novoj političkoj klasnoj kompoziciji. Takve analize bi svakako ukazale na pogubnost istrajanja na stariim ekonomskim modelima, ali se ni u kom slučaju ne bi zatvorile „tehnokratskim modelom“ kao jedinom alternativom. Umesto istinskog promišljanja ekonomske budućnosti, došlo je do ideološke zasićenosti i do situacije u kojoj su stare formulacije postale simbol nemogućnosti mišljenja nove situacije. Te formule su time svedočile o nemogućnosti nastavljanja revolucionarnog puta na kojem bi se ispočetka promišljao odnos prema masama kao očuvanje odnosa vlasti. Prečutna pretpostavka samoupravnog modela je ostao SKJ, partija kao skrivena reproduktivna mašinerija koja u zadnjoj instanci upravlja svim ključnim procesima. Što je više gubila revolucionarno tle, socijalistička vlast je povećavala zanimanje za mitologizaciju slavne prošlosti i začetaka Jugoslavije. Upravo takva slepa vera u socijalizam i ponavljanje istih ideoloških rituala akademskog modernizma²⁵ nisu dopirali do nedara društvenih odnosa. Štaviše, to je podstaklo antitotalističku kritiku koja se koncentrisala na metode starog dinosaurusa. Socijalistička privreda je postala lak plen za kritiku kulturnih i političkih skupina u nadolazećim decenijama. U trenutku istorijske krize i represije socijalistička ideologija SKJ je iscrpljena. Kao predstavnica radničke klase, SKJ je iz petnih žila pokušavala zadržati istorijske zasluge i nastaviti revoluciju neprestano akumulirajući pravne i političke preskripcije. „Odumiranje države“ se u

²⁵ U to vreme dolazi do velikog porasta produkcije crvenih vesterna, partizanskih filmova i raznih antifašističkih spomen-obeležja.

Jugoslaviji saplitalo o sve veća protivrečja. Na jednoj strani lenjinistička teza o odumiranju državnih institucija, a na drugoj njihovo gomilanje: nebrojeni odbori, sednice, rasprave – socijalistička struktura ekonomije više odgovara Fukooovoj [Foucault] analizi, nego antitotalitarnim kritikama. Umesto da brojne političke institucije proizvode politički angažman, rezultirale su očigledno većim otuđenjem i uzmaku radništva. Povrh svega, jugoslovensko rukovodstvo je blagoslovilo novi ustav iz 1974., ustav koji je jedan od najdužih na svetu i koji je na sadržinskoj ravni potvrdio većinu političkih zahteva tada već smenjene liberalne struje. Taj ustav povećava nadležnosti republika, jer formalno uvodi pravu federalivnu strukturu, pošto je pored šest republika priznao još i dve autonomne pokrajine – Vojvodinu i Kosovo. Začuđujuće je to što je ustav dodelio toliko nadležnosti republikama, pošto je ekomska suverenost samo korak od političke, a onda i do nezavisnosti. Tendencija konfederalizma je dakle bila zapisana već u fomalnom dokumentu SKJ, i to još od daleke 1974. godine. Možemo je tumačiti kao odlaganje kraja „jedinstva“, jedinstvenog upravljanja poslovima, a svakako kao „pogrešan korak“ koji su u osamdesetim rabili i interpretirali na sve moguće načine. Katrin Samari [Catherine Samary], recimo, čita taj dokument kao klasni kompromis birokratije i tehnokratije, koji je imao krupne posledice za buduću sudbinu Jugoslavije.²⁶

Pored ideološke ofanzive, stara garda je primenila i represiju na svim nivoima: govorimo o prvoj pravoj staljinizaciji SKJ. Osim što su pod pritiskom, često suptilnim, odstupili vodeći liberalni političari i prestajali sa radom umetnici i intelektualci – neke od njih su proterali sa fakulteta i iz časopisa, dok su drugi napustili Jugoslaviju. Opseg ideološkog čišćenja je bio različit od republike do republike, ali je do najveće represije došlo u Hrvatskoj, jer je iz Saveza komunista Hrvatske i drugih organizacija istupilo na stotine članova. Treba dodati da se čistka događala s razlogom. Uprkos tome što se ne možemo slagati sa metodom – nacionalizam ne možeš uništiti kidanjem cvetova – potrebno je biti svestan da je u Hrvatskoj

---

²⁶ Za preciznu analizu ustava vidi: Catherine Samary, *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. París: Publisud, Montreuil, 1988.

sedamdesetih buknuo masovni nacionalistički pokret. Vodeći komunisti i hrvatski liberali su tolerisali masovne skupove, a neke od zahteva protestanata i simpatisali. Maspok – prvi masovni nacionalistički pokret nakon Drugog svetskog rata – bio je zatrt 1971. godine. (Repe, 1992: 250). Pokretu su se pridružile mnoge grupe, a jezgro je činila intelektualna sredina povezana sa Hrvatskom maticom. Pokret bismo mogli označiti kao ideoološku sintezu liberala i nacionalista, koji su u nekim momentima zaista zahtevali samostalnu Hrvatsku, Hrvatsku kao državu Hrvata (bez Srba). Upravo takva klasna koalicija, hegemonijski blok nacionalista i liberala, bila je snaga koja je najavila smrt Jugoslavije. Ta klasna koalicija je postala moćna u osamdesetim godinama. Po obračunu sa hrvatskim liberalima, na red su došli srpski, slovenački i makedonski: godina 1972. označava privremeni sutan liberalizma u Jugoslaviji.

Pregled događaja iz osamdesetih godina zahtevao bi više prostora,²⁷ dok je ovom tekstu cilj da prikaže kontinuitet koji postoji između liberalizma sedamdesetih i onog s kraja osamdesetih godina. Liberalizam s kraja osamdesetih je samo tragično ponavljanje svog prethodnika. Nije proizveo ničeg bitno novog, u najboljem slučaju reč je o radikalizaciji nekih zahteva koji su bili u opticaju ranije, ali koji su ovaj put zahvaćeni nacionalističkom groznicom. Republike počinju vući svaka na svoju stranu, kako o tome Mencinger piše:

„Sadašnje odnose među republikama, čije vođe su usled uzdrmanog političkog monopola prisiljene štititi ‘suverenost’, odlično prikazuju odnosi iz teorije igre: radi se o izboru između individualne i kooperativne igre. Pojedinačne republike su u položaju igrača uverenog da bi bilo bolje da igra sam, bez drugog igrača, pošto ga nije moguće ubediti u isplativost zajedničke igre, i to stoga što smatra da sam igra kooperativno, a drugi ne, pa tako, zapravo, dobijamo igru bez sudije i utvrđenih pravila.“ (1990: 493)

27 Rado bismo nastavili dalje, jer liberalizam se okončao..., u osamdesetim godinama je za svojeg prirodnog saveznika našao kulturnjake, desnicu..., pokrete za civilno društvo, mase obuzete nacionalizmom. Vidi takođe i: Mastnak, Tomaž. „Totalitarizem od spodaj“ Ljubljana: Družboslovne razprave. Vol.4. No.5. 1987.

Na kraju takve igre došlo je do krvavog rata. Ovde će nas zanimati učinci kraja jugoslovenske igre – učinci demokratskog *prelaza*.

2. Prelaz u samostalnu Sloveniju: eksproprijacija, privatizacija

O prvobitnoj akumulaciji kapitala je malo pisano u tranzicijskoj literaturi, jer je političko-ekonomski tranzicija koïncidirala sa izgonom marksističke analize sa univerziteta, iz medija i iz javnog prostora uopšte. Ova odsutnost nije naivna, kao što to nije ni prvobitna akumulacija. Kako je to pravilno i slikovito pisao Marks na kraju prvog toma *Kapitala*, početke kapitalizma pratili su nasilni i krvavi procesi: korupcija, plenidba, pljačke, izdaje, ubistva, genocid, zatvaranja, razvlašćivanja seljaka, kolonizacija neevropskog sveta i, naravno, institucije koje utvrđuju primat privatnog vlasništva nad ostalim tipovima vlasništva. Seljaci su bili prognani sa svoje zemlje i, drugim rečima, postajali slobodni; svoju radnu snagu, svoje ruke, sada su prodavali manufakturama, novim gospodarima – kapitalistima. Njihovo mesto na zemlji preuzele su ovce; stara zajednička zemlja postala je prostor za aristokratski lov. Ako se seljaci nisu dobrovoljno nudili gradovima i fabrikama, na to su ih prisiljavali novi zakoni: u Engleskoj je od XVII veka zabranjeno prosjačenje i besposličenje. Koga bi gde uhvatili na (ne)delu, odnosno prosjačenju, zatvarali bi ga i, u nekim slučajevima, kažnjavalii smrću. Sa uvođenjem novog načina eksploracije i sa formiranjem nove radničke klase, ne smemo zaboraviti, cvetala je trgovina robljem i omogućila uspon brojnih primorskih gradova (na primer Liverpula) u cilju pljačke i eksploracije kolonija. Na taj način je u centru kapitalističke mašinerije, već od samog početka, na delu nasilna logika eksploracije i podvrgavanja rada kapitalu, kao i ostalih načina proizvodnje pod zakon robne proizvodnje. Prvobitna akumulacija i bogaćenje vladajuće klase (buržoazije i delimično plemstva), dakle, nisu išli sami od sebe ili usled preduzetničkog duha mnoštva Robinzona, već suprotno – posla imamo sa uspostavljanjem i reprodukcijom kapitalističkih klasnih odnosa i društvenih formacija.

Dvadeset godina poraspadu Jugoslavije i ispunjenja hiljadugodišnjeg sna slovenačkog naroda, došlo je vreme da podvučemo crtu slovenačkog „demokratskog prelaza“. Većina stanovnika Slovenije nije ni sanjala o posledicama prelaza na drugi društveno-ekonomski sistem, a kamoli da je bila svesna implikacija kraja socijalizma. Sumnjamo da je preterano reći da bi ishod referendumu iz 1990. bio drugačiji da je pitanje glasilo: Slovenci i Slovenke, želite li u sledećoj deceniji biti svedoci povećanju klasnih razlika i nezaposlenosti, smanjivanju godišnjih odmora i penzija, te privatizaciji zdravstvenih usluga...? Umesto toga, klasna pitanja su se krila u pozadini, dok je u prvi plan postavljena nacionalna problematika ukrašena liberalnom ideologijom ljudskih prava i pravne države. Svi ti procesi su proticali u duhu Evrope i demontaže samoupravnih institucija, te usponu privatnog vlasništva.

Ideološki sukobi su bili ključni za uspostavljanje nove države, pa je sa deligitimizacijom radničkog samoupravljanja tekla prava ekonomska tranzicija. U Sloveniji su je „teoretičari“ i medijski doksohozi (*doxa*) imenovali denacionalizacijom, što je, dodajmo, nepravilan termin. Naime, u Sloveniji je nakon denacionalizacije dobar deo preduzeća ostao u državnoj vlasti, iako u Jugoslaviji nije bilo mnogo državnog vlasništva; naprotiv, preovlađujuće je bilo društveno vlasništvo. Zbog toga radije, sledeći Marks, upotrebljavamo termin eksproprijacija, pošto je došlo do razvlaštenja društvenog vlasništva i talasa privatizacije. Ovaj proces označava rasprodaju društvene imovine koju je jugoslovenski radni narod gradio i sticao četiri decenije nakon Drugog svetskog rata. Društvo, odnosno, radni narod je u prvom koraku razvlašten sredstava za proizvodnju, koja prelaze u ruke novih upravljača, odnosno novih vlasnika (bilo države, bilo privatnog kapitala). Istovremeno, radništvo gubi kontrolu u fabrikama; radnički saveti dobijaju samo savetodavnu ulogu, dok po upravama sede ili stari iskusni kadrovi, ili pak novi bogataši (*nouveau riches*) – ljudi sa vezama ili delovi nove frakcije vladajuće klase. Većina ili bar veći deo velikih preduzeća ostaje u rukama države, tako da možemo govoriti o delimičnoj nacionalizaciji industrije, ali nacionalizaciji koja je svakako na strani kapitala, a ne rada. U ruke privatnog kapitala prelazi samo deo starih preduzeća. Istina je da neki delovi uprave preuzimaju inicijativu i,

zahvaljujući vezama s bankama i dostupnosti informacija, koriste novu situaciju (tajkunizacija). U takvoj klimi je besmisleno govoriti o bilo kakvoj radničkoj participaciji. Sindikati na početku devedesetih su bili još izuzetno slabi, te su se konstituisali s obzirom na stranačku pripadnost.

Sledeći značajan korak ka institucionalizaciji privatne svojine je bio izведен suptilnije i donekle demokratičnije nego u većini bivših socijalističkih država. To je tačka na kojoj je pala prva slovenačka vlada (DEMOS): desni pol je istrajavao na privatizaciji po neoliberalnom modelu (Sahs [Sachs]), dok je levi težio socijaldemokratskom modelu, kakav je zastupao Mencinger. Poslednji model u blago modifikovanom obliku pobeduje, i zakon o denacionalizaciji biva prihvaćen početkom 1990. godine. U Sloveniji dolazi do privatizacije „odozdo“, ili do „demokratske tranzicije“, koja rezultira prenosom društvenog bogatstva i vlasništva u ruke slovenačkih državljana (ali ne i stanovnika Slovenije!).²⁸ Čitavo društveno bogatstvo je procenjeno na određen iznos, koji je državna vlast razdelila na sertifikate za sve državljane. Taj sertifikat je kasnije Janez slobodno uložio u preduzeća koja su se nalazila na slovenačkoj berzi. Možemo reći da je većina sertifikata loše uložena, dok su se neki opet kroz taj proces obogatili (znanje, unutrašnje informacije i finansijske špekulacije). Po izvedbi demokratske raspodele, krivica za loša ulaganja kapitala je bez zadrške svaljena na pojedince u stilu: „Pa zašto ste loše investirali?“.

Privatizacija zemljišta i nekretnina je bila područje na kom je eksproprijacija prevršila meru, pa se stanje vratilo u vreme pred Drugi svetski rat. Ogromni zemljišni veleposednici postaju rimokatolička crkva i deo stare buržoazije. Taj proces teče do kraja devedesetih godina, i biva dovršen sporazumom između crkve i države. Situacija sa stanovima je nešto drugačija: društvene stanove je u devedesetim godinama bilo moguće otkupiti po prilično povoljnim cenama pošto je država podsticala privatno vlasništvo – pored automobila, svaki Slovenac bi sada mogao imati i svoj stan, odnosno kuću. Ali uprkos povoljnim cenama, masovni

28 Iz tog procesa odsutni su bili izbrisani. Legalno čišćenje 25 hiljada ljudi iz registra stalnog prebivališta do danas ostaje nerešen problem.

otkupi stanova značili su i masovno zaduživanje stanovništva. Takvim zaduživanjem se dogodilo značajno investiranje u banke, koje su na taj način počele dobijati ogromnu finansijsku injekciju. To je obezbedilo povećanu mogućnost kreditiranja preduzeća, ali i dodelilo vanredno značajnu ulogu bankama u čitavom tranzicijskom razdoblju.

U devedesetim je privatizacija i eksproprijacija radnog naroda proticala na različitim područjima: na području nekretnina, na planu odvajanja radnika od sredstava za proizvodnju, na ravni ustanovljenja privatne svojine i na političkom nivou, koji je rezultirao razgradnjom institucija delegatskog sistema i samoupravljanja. U Sloveniji se tako formirala nova vladajuća klasa koja je verno odslikava aktivne učesnike narodnog pomirenja; za vladanje Slovenijom najpre se treba pomiriti: stari komunisti (delovi stare elite), liberali (unutarpartijska devijacija i novi preduzetnici), te crkvo-klerikalci (delovi prastare elite). Na taj način imamo komičnu situaciju, pošto je vladajuća klasa sastavljena iz ideološke smese sva tri modela: socijaldemokratskog, liberalnog i klerikalnog. Ali razlike su se poslednjih godina smanjile. Oko ključnih tačaka je neprekidno postojao konsenzus (EU, NATO, kapitalizam), a u poslednjim godinama vladajuću klasu ujedinila je nužnost reforme koja bi dovršila tranzicijski proces.

Umesto zaključka: od liberalizma do neoliberalizma danas

Slovenija je 2005. godine stupila u drugi talas privatizacije, koja je u prvom redu najavila dokapitalizaciju državnih preduzeća (železnice, velike apoteke, pivare, razni industrijski pogoni), ne bi li sva velika preduzeća prešla u ruke privatnog kapitala. Janšina vlada je najavila jedinstvenu poresku stopu, što bi po džepu udarilo pre svega srednji sloj i radničku klasu. U tom istorijskom trenutku su se pokretači neoliberalne reforme preračunali. Naleteli su na minu: prvi put su se u samostalnoj Sloveniji zatekli pred moćnim i autonomnim sindikalnim pokretom, koji je u nedavnoj prošlosti nekoliko puta organizovao masovne demonstracije i najavio generalni štrajk. Reforma je propala, a sindikati su postali ozbiljna

politička snaga, jedina koja još zastupa „socijaldemokratske“ pozicije.²⁹ Da ne bude zabune, nakon izbora 2008, ubedljiva победа Pahorove liste Udruženih socijalnih demokrata ne dovodi do revizije vladinih programa. U trenutku najveće ekonomске krize Pahorov kabinet se odlučuje za najopsežnije neoliberalne reforme, na kakve bi bila ponosna i gvozdena Tačer [Thatcher]. Vladin program je jednostavan: konačno uništiti nasleđe socijalne države. Nova neoliberalna država još uvek raspolaže značajnim nadležnostima, ali ovaj put radi sve da omogući reprodukciju kapitala (ne i rada), dok rad prepušta pojedincima, njihovoj snalažljivosti i konkurentnosti na tržištu (reforma rada na malo, ukidanje studenstkog rada). Neoliberali imaju zasluge u tome što su prvobitnu akumulaciju kapitala učinili permanentom. Prekarni uslovi postaju pre svega prekarni za radnike. Radno zakonodavstvo se dotiče manjeg broja radnika, jer ovi uglavnom nisu više zaposleni na neodređeno vreme. Na taj način je više radnih ugovora pod instancom privatnog prava, dok ugovori na određeno vreme za kapitaliste znače manje obaveza u pogledu socijalnih davanja i sigurnosti na radu. Moramo naglasiti da makropolitike napadaju sva područja: penzijske reforme (pomeranje granice penzionisanja na 65. godinu života), zdravstvena reforma (uspešna privatizacija), nepoštovanje kolektivnih ugovora u javnom sektoru, privatizacija visokoškolskog sistema, ukidanje studentskih organizacija i verovatno još toga. Na udaru su takođe i sindikati: vlada ih na sve načine pokušava zavaditi među sobom. Ali za sada, sindikalna solidarnost još uvek opstaje, pa su u tom pogledu izgledi za reforme loši. Više zabrinjava ocena da nacionalistička mržnja u vreme ekonomске krize prati neoliberalne reforme. Pitanja o raspodeli dohotka i oporezivanju bogatih danas se čine svetlosnim godinama udaljenim, iako su ih i najveći liberalni ekonomisti imali pred očima u trenutku rođenja liberalizma. Zaista smo otišli predaleko. Može biti da je vreme da se vratimo na početak, na godinu 1943, i da promislimo kako iznova misliti komunizam i delovati politički...

Prevod sa slovenačkog: Zoran Gajić i Savo Romčević

---

29 Vidi zbornik Lukič Gorana i Rastka Močnika, *Sindikalno gibanje odpira nove poglede* (2009, ZSSS, Ljubljana).

PRVI KOMAD POKAŽE
— KONTROLI —

Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitetskom polju

Primož Krašovec

Posljednji ciklus masovnih antikapitalističkih borbi u Evropi¹ i Sjevernoj Americi dešava se na univerzitetima – na internet stranici čija je namjena praćenje zauzetih fakulteta po Evropi, u jednom trenutku tokom 2009. godine čitava karta Evrope bila je prekrivena crvenim tačkama. Teorijska produkcija koja je pratila te borbe od Kalifornije do Zagreba isprva je bila kritička analiza privatizacije, uvođenja ili povećavanja školarina, „kresanja“ budžeta, otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica u ime snižavanja troškova ili optimizacije poslovanja, promjena u načinu vođenja i upravljanja univerzitetima prema modelima koji su važeći u poslovnom svijetu, smanjenja obima javnog financiranja univerziteta i pritiska na iste da u većoj mjeri sarađuju sa privredom i da si tamo traže financiranje (naravno, pod uslovima koje diktira biznis). Prva reakcija studenata i studentkinja otporaša, kao i profesora i profesorica zato je i bila odbijanje i borba za očuvanje *status quo*-a javnog i autonomnog univerziteta – ne školarinama, za javno financiranje univerziteta i besplatno visoko obrazovanje; ne poslovnim modelima i saradnjom sa privredom, a za autonomiju univerziteta; ne otpuštanjima i smanjenju troškova, nego za očuvanje radnih mesta, ugroženih odsjeka (recimo filozofije na Univerzitetu Midseks) i dosadašnjih radnih uslova.

Prva faza tih borbi ujedinila je studente i univerzitetske radnike u jedinstvenim općim zahtjevima za zaustavljanjem privatizacije, protiv usvajanja poslovnih modela upravljanja i za autonomijom univerziteta, a nastavak borbi u kojima su se zahtjevi, teorijska refleksija i politička (ali i klasna) stajališta jasnije artikulirali, produbio je i određene rascijepе

---

1 <http://zurpolitik.com/2009/11/10/unsere-unis-eine-karte/>

unutar savremenog univerzitetskog polja: rascjep između prirodnjačko-tehničkog i društveno-humanističkog dijela univerzitetskog polja, kao i među studentima i profesorima, i između onih koji su pripadali nižem akademskom kadru nasuprot etabliranim akademskim mandarinima. Prirodnjačko-tehnički dio univerzitetskog kadra je u globalnim pritiscima na privatizaciju i reorganizaciju univerziteta prema poslovnim modelima bio manje na udaru nego što je to bio društveno-humanistički dio, a samim time i manje prisutan kao mjesto borbe protiv neoliberalnih reformi univerziteta. Simbioza (ili ako upotrebimo poslovnu metaforu – sinergija) između prirodno-tehničkog dijela univerziteta i privrede, naime, već je u svom polazištu tjesnija ili neposrednija – prirodoslovljje producira otkrića koja su značajna za inovacije u industrijskoj proizvodnji, transportu i logistici; razvoj fizike, hemije, molekularne biologije, mašinstva i elektrotehnike ključan je za poboljšavanje industrijske mašinerije, brži transport proizvoda i bolju komunikaciju te koordinaciju između pojedinih industrijskih sektora. Tehnički dio univerziteta proizvodi za privredu upotrebljive i zaposlive kadrove koji znaju kako upotrebljavati i implementirati nove tehnologije, koje povećavaju produktivnost i efikasnost industrijske proizvodnje. Prirodno-tehnički dio savremenog univerziteta tradicionalno je povezan sa procesom industrijske revolucije, beskonačnih tehnoloških inovacija i revolucija koje omogućavaju beskonačno povećavanje produktivnosti i time beskonačne akumulacije (industrijskog) kapitala.

Društvenjački dio univerziteta je, s druge strane, u donekle proturječnoj poziciji: ako je u istorijskoj situaciji početka industrijske revolucije još i bilo dovoljno da su sociologija, psihologija i politička filozofija (danas politologija) proizvodile opće nauke o racionalnom i moralnom uređenju društva u uslovima naučne autonomije, to se od sredine dvadesetog vijeka, a posebno od osamdesetih godina nadalje, pokazalo nedovoljnim. Što je kriza rukovođenja sve većim i sve kompleksnijim korporacijama zahtijevala konkretnija, „goal-oriented“ istraživanja (Mirowski, 2008, 154–158), a pritisak radničkih i novih društvenih pokreta rušio osnove stabilnog, korporativnog i patrijarhalnog kapitalističkog društva, to su povećavanje društvene nejednakosti i „socijalni problemi“, kao posljedice

globalne neoliberalne kontrarevolucije, od društvenih nauka zahtijevale više od pukih općih uputstava i načela. Društvene nauke su zbog toga u posljednjih trideset godina reorganizirane po dvjema osama: na jednoj strani kao studije organizacije, „menadžmenta“, javne uprave, „policy analysis“, a sa druge strane kao studije roda i seksualnosti, identiteta, životnih stilova i studije kulture. Na taj način danas one konstruktivno doprinose reprodukciji kapitalističkog sistema – jer ukoliko prirodne nauke skrbe za naučna otkrića koja tehnološkim inovacijama povećavaju produktivnost i omogućavaju uvođenje novih mašina u proizvodnju, društvene nauke se brinu za proizvodnju znanja koje omogućava beskonačne reorganizacije radnog procesa, što su dvije osnovne tehnologije koje omogućavaju ono što Marks (1987, 436–467)^{2*} naziva proširenom reprodukcijom. Na taj način i nove mašinske tehnologije, kao i nove tehnologije „menadžmenta“ radnog procesa povećavaju efikasnost i produktivnost (kako u industrijskom, tako i u uslužnom sektoru) čime povećavaju proizvodnju viška vrijednosti koja, reinvestirana u obliku profita, omogućava proširenu reprodukciju. Ovo predstavlja osnovnu podjelu rada u savremenom univerzitetском polju, s tim da društvene nauke, pored znanja upotrebljivih za reorganizaciju radnog procesa, proizvode još i znanja upotrebljiva u marketingu, promociji, oglašavanju i drugim djelatnostima nužnim za prodaju proizvoda. Tako prirodne nauke, kao i društvene, u kapitalizmu mogu biti autonomne u svojim djelatnostima samo pod uslovom da nisu stvarno autonomne – mogu se oslanjati na javno financiranje i uspješno ih dopunjavati javno-privatnim partnerstvima bez neposredne cenzure ili uplitanja vanjskih aktera u rad i organizaciju naučne profesije pod uslovom da su znanja i otkrića koja proizvode upotrebljiva za proširenu reprodukciju, te da su kadrovi koji njima ovladavaju „zaposlivi“ i upotrebljivi za tržiste radne snage. Obije grane mogu biti autonomne na mikronivou svoje svakodnevne proizvodnje samo ukoliko na općem nivou nisu nezavisne od zahtjeva i potreba industrije, „menadžmenta“, javne uprave, demokratske „governance“ i uslužnog sektora.

2 * Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 1107–1133. (prim. prev.)

Humanistika je, sa druge strane, pogotovo u vrijeme neoliberalnih reformi univerziteta, posebno osjetljivo područje jer se u njemu kompresuju sva protivurječja karakteristična za položaj univerziteta u kasnom kapitalizmu. U javnim raspravama o univerzitetu i neoliberalizmu, humanistika se često pojavljuje kao sinegdoha za univerzitet u cijelini i to na objema stranama debate – apologeti i apologetice neoliberalizma toliko često govore o neupotrebljivosti i suvišnosti akademskog „filozofiranja“ i potrebi za praktičnim i upotrebljivim znanjem (i pri tom previđaju da sve univerzitetske panože *izuzev* humanistike već dugo proizvode upravo praktična i upotrebljiva znanja), dok zagovornici i zagovornice javno financiranog i autonomnog univerziteta govore o univerzitetu kao hramu duha i odbrani svete tradicije humanizma (pri čemu zaboravljuju da duh i humanizam vladaju samo u grani humanistike, da je egzorcizam bio konstitutivna činjenica moderne pozitivne prirodnjačke nauke i da današnje tehnokratsko društvo već desetljećima nije više humanističko). Ali, činjenica je da je humanistika najviše na udaru neoliberalnih reformi univerziteta upravo zbog svog specifičnog položaja, te da je neoliberalni napad na humanistiku u posljednjem desetljeću izuzetno nasilan i uništavajući, ne predstavlja poseban slučaj općeg procesa neoliberalnih reformi univerziteta, nego poseban slučaj posebnog procesa koji je osoben samo za područje humanistike. Dok se u poznom kapitalizmu pitanje prirodoslovlja ni ne postavlja (prirodoslovje mora djelovati prema vlastitim pravilima i organizacijskim načelima *upravo žato* da bi moglo proizvoditi otkrića upotrebljiva i nužna za industriju – opća neautonomija prirodoslovlja uslov je njegove konkretne autonomije), i društvene nauke su na isti način upotrebljive za kapitalizam pod uslovom da se reorganiziraju i preusmjerene sa opće sociologije, psihologije itd. ka konkretnim, aplikabilnim istraživanjima, te da povećaju ulogu statističkih metoda i da svoju epistemologiju i način organizacije približe prirodoslovnim – humanistika predstavlja polje stvarne autonomije, proizvodnje znanja koje je (recimo filozofija, književna teorija, istorija umjetnosti itd.) za neoliberalni kapitalizam istinski potpuno neupotrebljivo i, u neoliberalnoj retorici, suvišno.

Humanistika predstavlja granu teorijske proizvodnje koja ni na jednoj tački – ni u tehnološkim inovacijama, ni u organizaciji procesa rada,

ni u iznošenju na tržište i prodaji, niti prilikom organizacije usluga koje omogućavaju općenitu infrastrukturu za proširenu reprodukciju kapitala (zdravstvo, školstvo, kultura) i reprodukciju radne snage – nije korisna za reprodukciju kapitalističkog sistema. Proces „kresanja“ budžeta, ukidanja smjerova, programa i odsjeka, kao i masovnog otpuštanja univerzitetskih radnika i radnica zato je u većini slučajeva usmjeren protiv humanistike i nije nikakva osobenost neoliberalnog odnosa prema univerzitetu ili nauci u cjelini – istovremeno sa oduzimanjem sredstava odsjecima za filozofiju i otpuštanjem istoričara i antropologa se, na globalnoj razini, sve više javnih i korporacijskih sredstava namjenjuje za ustanavljanje preduzetničkih inkubatora, primijenjeno-pravnih fakulteta ili odsjeka za ovu ili onu vrstu „menadžmenta“. Neoliberalna obrazovna politika ne znači varvarstvo koje slijepo uništava sva velika postignuća evropske civilizacije; štaviše, proizvodnja znanja se u vrijeme neoliberalizma (a u Evropi to znači od polovine devedesetih, od Maastrichtskog ugovora, Lisabonske strategije i uvođenja posebnog, mekog ili „embedded“ (Angelis, 2003) tipa evropskog neoliberalizma, pa nadalje) povećava i širi izvan univerzitetskog geta – čije su glavne karakteristike teškoća pristupa i hijerarhijska organizacija koja ometa brza napredovanja u karijeri i širenje novih ideja i znanja – i diverzificira kako u svojim organizacijskim („think tankovi“, inkubatori, centri znanja, brojne nove neformalne obrazovne institucije) tako i sadržinskim (nove discipline kao što su studiji organizacije, kibernetičke i informatičke nauke, nove ekonomski i pravne poddiscipline itd.) oblicima. Ne radi se o tome da društvo znanja, ispod dopadljive retorike, skriva zlokobni plan za uništenje znanja – znanje se danas stvarno intenzivno producira i cirkulira, a vlade zaista podstiču stanovništvo na permanentno učenje. Ali, društvo znanja je društvo specifičnih, za kapital korisnih i upotrebljivih znanja, i zbog toga je u njemu humanistika problematična. Svejedno, pravo pitanje nije kako to da se je humanistika, ta nositeljka i proizvođačica moralnih i duhovnih vrijednosti evropske civilizacije, našla na udaru neoliberalnih reformi sada; pravo je pitanje kako to da je, usprkos svojoj danas već razvikanoj neupotrebljivosti za kapitalizam, toliko dugo i preživjela.

Činjenica da je humanistika danas privilegirana meta neoliberalnih napada i mjesto najbezobjasnijeg neoliberalnog divljanja – a ujedno i mjesto

najmasovnijih i politički artikuliranih otpora protiv neoliberalnih reformi univerziteta i protiv neoliberalizma kao takvog – ne smije nas navesti na iluziju da u humanistici samoj po sebi ima nešto subverzivno ili antikapitalističko. U predvečerje maja '68. situacionisti su (Situacionistična internacionala, 1997)^{3*} lucidno podijelili tadašnju univerzitetsku produkciju na tehnokratski dio namijenjen produkciji srednjih (menadžerskih, upravnih, kancelarijskih, pravničkih, bankarskih itd.) kadrova – što odgovara našoj arhitektonici društvenih nauka – i dio namijenjen (re)produkciji buržoaske visoke kulture. Ova je, u doba klasičnog liberalnog kapitalizma u devetnaestom vijeku kao i kasnije u vrijeme klasnog kompromisa i reguliranog kapitalizma sredinom dvadesetog vijeka, imala značajnu ulogu u proizvodnji klasne razlike (Bourdieu, 2009) između visoke buržoazije i radničke i sitnoburžoaske klase (malih trgovaca, činovnika i kancelarijskih radnika) – poznavanje književnosti, umjetnosti i filozofije bila je privilegija buržoaskih boema čija je društvena funkcija bila uspostavljanje i očuvanje klasne stratifikacije. Literati, učenjaci i filozofi su u tadašnjoj istorijskoj situaciji bili neproizvodna klasna frakcija buržoazije, koja je imala vrlo značajnu simboličku ulogu: brinula se za „finer points“ klasne podjele i čuvala vječiti plamen „duhovnih vrijednosti“ koje su – jednako kao i odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju na ekonomskoj – na simboličkoj ravni uspostavljale klasnu podjelu kapitalističkog društva. Duhovne vrijednosti humanistike u toj istorijskoj situaciji predstavljaju ono što Burdije [Bourdieu] naziva distinkcijom prema kulturnim, literarnim, duhovnim i intelektualnim preferencijama, obrazovanju, manirima i uglađenosti, erudiciji i prefinjenosti, elokventnosti i diskretnim šarmom koji visoku buržoaziju dijeli od prostačke, neobrazovane i kulturno inferiorne radničke klase te filistarског malograđanstva. Humanistika je do osamdesetih godina dvadesetog vijeka predstavljala duhovnu „nadgradnju“ ekonomske dominacije buržoazije i činjenica da je danas u nemilosti ne znači da u njoj ima ičega inherentno subverzivnog ili antikapitalističkog, nego prije da je riječ o učincima promjena u klasnoj kompoziciji buržoazije u vrijeme neoliberalne kontrarevolucije.

3 * Vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, Beograd: Edicija I.I., 2004. (prim. prev.)

U istorijskoj situaciji neoliberalnog kapitalizma (pa čak i u njegovoj mekšoj evropskoj varijanti) logika akumulacije simboličkog kapitala buržoazije nije mnogo drugačija niti odvojena od logike akumulacije ekonomskog kapitala (Groh-Samberg i Schöller, 2006) – prestiž, ugled i društveno priznanje danas buržoaskim intelektualcima više ne donosi humanistička naobrazba, nego poznavanje privrednoga prava, redovno čitanje *The Economist-a* i *Financial Times-a*, obaviještenost o trenutnim privrednim trendovima i „zainvesticije. Figure neotesanog industrijalca i obrazovanog buržoaskog profesora stopile su se. Humanistika postaje suvišna jer intelektualni kapital potreban za uspostavljanje i održavanje simboličke klasne podjele od osamdesetih na ovamo postaju poslovna i financijska erudicija a ne više klasicici svjetske književnosti, filozofija ili poznavanje opere ili renesansnoga slikarstva. Obrana *statusa quo* u humanistici, sa stajališta duhovnih vrijednosti humanizma, zato je naivna i politički neproduktivna – oni koji se danas odlučuju za sve ekstravagantniju karijeru humanističkih učenjaka, završavaju kao nezaposleni i umjesto ugleda i prestiža, predmet su podsmijeha i prezira, dok u isti mah kritika neoliberalizma kao antiintelektualnog varvarizma previđa njegovu izuzetnu produktivnost i brojne transformacije koje – pod imenom uvođenja društva znanja – ovaj izvodi na području intelektualnog rada uopće. Ta produktivnost je mnogo problematičnija nego li sam napad na humanistiku. Kritika neoliberalizma sa stanovišta plemenitoga humanizma – koji se slijepo drži činjenice da „kao što nema kulture bez varvarstva, tako je varvarska i tradicija koja brine o prelaženju kulturnih dobara iz ruku u ruke“ (Benjamin, 2003, 218) – današnji je oblik antikapitalizma za idioote čiji je krajnji politički domet očuvanje humanistike kao nekakvog rezervata za ekscentrične akademike i obrazovnog zanata za produkciju društveno suvišnih i strukturno nezaposlenih intelektualaca.

Ali, to ne implicira cinične političke perspektive prema kojima su aktualne antikapitalističke borbe u univerzitetskom kontekstu, koje su uglavnom skoncentrirane na filozofskim fakultetima, nužno naivne i neproduktivne – naivna i neproduktivna je samo ona dimenzija tih borbi koja je utemeljena na duhovnim vrijednostima i korporativističkoj borbi za očuvanje prava i privilegija humanističkog profesorskog ceha. Donedavno

zaštićen nacionalni park humanistike bio je, u istorijskoj situaciji autonomnog i javno financiranog polja humanistike, relativno slobodan od klasne borbe i procesa karakterističnih za savremene oblike prvobitne akumulacije i zato ne iznenađuje da je njegovim profesorima uspjelo da razviju teorije o kraju klasne borbe, postindustrijskog društva i postmoderne politike diskurzivne konstrukcije identiteta. Neoliberalni napad na njihovu privilegiranu društvenu poziciju, pokušaje privatizacije univerziteta, smanjivanje sredstava i masovna otpuštanja tj. procese posredstvom kojih je na donedavno javni i autonomni univerzitet prodrla klasna borba u svojem najneposrednijem i neskrivenom obliku, humanistički profesori su zato mogli interpretirati kao napad na svoje svete intelektualne vrijednosti i otpor protiv njega politički artikulirati samo kao krik čuvara vječnoga plamena humanizma protiv neoliberalnoga varvarstva. Ali, sa druge strane, oni koji su se našli na „receiving end“ klasne borbe pokazali su mnogo veću teorijsku i političku lucidnost. Izručenje univerziteta evropskom tržištu znanja, kao i proces njegovog „preduzimašenja“ i „menadžerizacije“ za niži su akademski kadar, istraživače, asistente i postdiplomske studente, značili klasično kapitalističko kidanje tradicionalnih, ličnih i duhovnih veza, te početak kapitalističkog iskorističavanja u njegovom neposrednom obliku. U proteklih nekoliko godina pokazalo se da je razlika u društvenom statusu između prekarnih (onih koji su pod ugovorom, na određeno vrijeme, honorarno zaposlenih), najamničkih, nižih akademskih kadrova i etabliranih profesora dovoljno široka da je unutar nje moguće umjestiti barikadu (Komelj, 2006).

Strukturalni organizacijski problem humanistike u neoliberalnom društvenom kontekstu je naime taj da ne proizvodi radnu snagu za tržište nego za vlastitu reprodukciju – studij humanistike može donijeti samo radno mjesto profesora humanistike. Studij humanistike predstavlja šegrtski period u životu humanističkog intelektualca za kojega ima sve manje radnih mjesta kako na univerzitetu, tako i uopće – dok istodobno humanistika nije kadra izvesti meku tranziciju u, za preduzetništvo i privredu priyatniju, produkciju znanja, jer nema čime doprinijeti ni industriji, ni organizaciji procesa rada, niti uslužnom sektoru, a u međuvremenu su nestali istorijski uslovi za njenu prestižnu društvenu funkciju kao

generatora buržoaske visoke kulture. Studenti i studentice humanistike, koji su većinski učesnici i učesnice aktualnih borbi protiv komercijalizacije univerziteta i komodifikacije intelektualne proizvodnje, zbog toga su svoj revolt artikulirali kao revolt usmјeren protiv narastajuće nezaposlenosti i povećanja socijalnih razlika uopće, kao antikapitalističku borbu u kojoj su reartikulirali koncept javnog i društvene solidarnosti protiv neoliberalnog koncepata konkurenčije i društvene selekcije.

Na drugoj strani, niži su se akademski radnici i radnice našli u istorijskoj situaciji u kojoj su same okolnosti zahtijevale da svoju borbu teorijski i politički artikuliraju kao klasnu borbu protiv lijepodušne jadikovke akademskih mandarina koji su si, u toku preuzimanja privatne lične kontrole nad projektima i rijetkim preostalim izvorima financiranja humanistike, dali još koju minutu ili dvije za uzvišene pridike o humanističkom etosu i kulturi. Nekadašnje pripremanje za posvećivanje u misterije humanistike postalo je klasično kapitalističko iskorištavanje prekarnih mladih intelektualnih radnika od strane akademskih mandarina – i zora realne supsumpcije u polju humanistike polagano budi humanističke intelektualce omamljene od teorija postindustrijskog i postmodernog društva, čija je privilegiranost u vrijeme socijalne države i autonomnog univerziteta bila rijeka Stiks koja ih je činila neranjivim za marksistički „ekonomski determinizam“ i prijemčivim za teorije diskurzivnih konstrukcija. U aktualnim odnosima na univerzitetu se još jasnije ocrtavaju dva osnovna fronta klasne borbe: borba studenata protiv društvene isključenosti, strukturne nezaposlenosti i terora „fleksibilnog“ tržišta radne snage gdje je neprijatelj kapitalistički sistem u cjelini, kao i više lokalizirana sindikalistička borba mladih intelektualnih radnika i radnica za poboljšanje uslova rada, veće plaće i autonomiju procesa rada. Istorijско-materijalističke analize i kritike iskorištenih u univerzitetском polju u oštem su i jasnom suprotstvu sa humanističkim moraliziranjem njihovih eksplotatora i predstavljaju dvije politički suprotstavljene pozicije u klasnoj borbi unutar univerziteta. Očuvanje humanističkih duhovnih vrijednosti ne može predstavljati osnovu za borbu protiv komercijalizacije i privatizacije univerziteta; ono jedino može utvrditi pozicije i privilegije akademskih mandarina. Osnovu može predstavljati

jedino istorijsko-materijalistička analiza aktualnih klasnih borbi u polju humanistike, kao polju koje je najviše na udaru neoliberalnih reformi i koje se istodobno pokušava spasiti brutalnim smanjenjem troškova i intenzivnim iskoristavanjem mladog akademskoga kadra. Jer, oni koji danas djeluju unutar univerzitetskoga polja, djeluju u nemogućim uslovima rada i za mizerne honorare tako da humanističke vrijednosti trebaju manje nego li sam neoliberalizam.

Šta je tvornica? Teorija mašina i realna supsumpcija

Ali mašina ne deluje samo kao nadmoći konkurent uvek spreman da najamnog radnika učini „svišnjim“. Kapital nju glasno i s određenom namerom proglašava za silu koja je neprijatelj radniku, pa tako njome i rukuje. Ona postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala. Po Gaskelu [Gaskell], parna je mašina od svog početka bila protivnik „ljudske snage“ i sposobila je kapitalistu da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su pretile da dovedu u krizu tek nastali tvornički sistem. Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. na ovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna. (Marx, 1973, 386)

Možemo li tu istoriju mašina pisati i poslije „informatičke revolucije“ i nastanka „postindustrijskog društva“, kada su elektronske mašine, a posebno kompjuteri i komunikacijske naprave, preuzeli ulogu koju su u vrijeme industrijske revolucije imale parne mašine? U akademskoj je sociologiji i ekonomiji, opet, sve idilično: sam koncept postindustrijskog društva sugerira prijelom u odnosu na klasični industrijski kapitalizam, bijedu mančesterskih radnika, oblake dima kao i debele kapitaliste sa polucilindrima i džepova punih zlatnika. Novi, kognitivni kapitalizam kao da je čist, učinkovit, tehnološki, digitalan, „smooth“ i bez trivenja, bez uništavanja prirode, proletarijata, štrajkova, nesreća na radu i klasne borbe; to je svijet inovativnih, drskih i mobilnih preduzetnika opremljenih najsavremenijom tehnologijom, koji svoje prilike traže u virtualnome svijetu globalnog tržišta. Ta idilična slika raspada se odmah kada, kao

Marks u *Kapitalu*, siđemo sa bučne površine tržišta na kojoj se zabavljaju berzanski posrednici i kreativci filmskih osmijeha, u mračno i skriveno podzemlje proizvodnje.

U tvornici *Foxconn* (jednom od najvećih svjetskih proizvođača elektronskih uređaja koji izrađuje i najnoviju Appleovu igračku ajpad [iPad]) u kineskom industrijskom gradu Šenzen, na proljeće 2010. godine je deset mladih radnika migranata – koje su od kuće otjerale kapitalističke reforme u kineskim provincijama/unutrašnjosti – počinilo samoubistvo zbog depresije, iscrpljenosti i neljudskih radnih uslova (deset do dvanaest radnih sati dnevno koji počinju od četiri ujutro, vojnička disciplina u tvornici, konstantni rad na nogama bez odmora, loše osvjetljenje i ventilacija, nedostatak komunikacije i društvenog života – radnici žive u barakama pored tvornice – niske plaće koje ne omogućavaju ekonomsko osamostaljenje, nedostatak mogućnosti za napredovanje u karijeri...).⁴ Drugi karakterističan primjer je način „kognitivne“ proizvodnje u Silicijumskoj dolini, Meki glasnika postindustrijskog i informatičkog društva, koji u posljednje vrijeme opsjeda također i aktualnoga predsjednika vlade,⁵ a za koji (način proizvodnje, ne predsjednika vlade) su karakteristični veliki intenzitet iskorištavanja loše plaćenih i „fleksibilno“ unajmljenih radnika migranata, opasan rad sa brojnim otrovnim supstancama, loši uslovi rada, rasna segregacija, polna diskriminacija i intenzivno zagađenje prirodne sredine (Park i Pellow, 2002). Današnji kapitalizam izgleda čist i za čovjeka priјatan samo dok ostajemo na površini, u čudesnome svijetu realnovremenskih transakcija, globalnog prijenosa znanja, preduzetničkih sinergija i japijevskih elektronskih „gadgets“-a – a isto je tako bilo i sa engleskim industrijskim kapitalizmom sve dok se politička ekonomija ograničavala na sferu cirkulacije. Još je Adam Smit [Adam Smith] morao, i pored svega zagovaranja slobodnoga tržišta, priznati da tvornički rad

4 Clifford Coonan: „Tenth worker at iPad factory commits suicide.“ The Independent, 25. 5. 2010. <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/tenth-worker-at-ipad-factory-commits-suicide-1982897.html>

5 Tehnološka agencija Slovenije: „Podrška inventivnom dijelu slovenačke privrede ustanovljenjem tehnološke kancelarije u Silicijumskoj dolini.“ http://www.mvzt.gov.si/fileadmin/mvzt.gov.si/pageuploads/MSZS/GradivoSZT/3._seja/2-2_Silicijeva_dolina_-_predlog.pdf

radnika intelektualno, emocionalno i tjelesno uništava (Smith, 1776, 1040–1041).^{6*} I pored objave istorijskoga prijeloma između industrijskog i „kognitivnog“ kapitalizma idilične bajke buržoaskih društvenjaka po svojoj strukturi ostaju iste, a mijenjaju se samo tematike i junaci – umjesto vizionarskih industrijalaca preduzetni kiborzi i umjesto mešetara papirima mešetarenje brojkama na kompjuterskim ekranima.

Svakodnevno iskustvo i naučna istraživanja (Doogan, 2007; Henwood, 2005; Huws, 2003) rada u visokotehnološkoj proizvodnji, u kojoj postoji „visoka sadržina znanja“, ne potvrđuju ta uzvišena proročanstva. Možda u sferi tržišta odista i prevladava mrežna, horizontalna organizacija, ali u sferi proizvodnje još uvijek vlada despotizam kapitala. Nikada nije na odmet sjetiti se da je kompjuter nestošno dijete američkog vojno-industrijskog kompleksa i hladnoga rata, te da je bio izmišljen za svrhe učinkovitije i optimalnije koordinacije vojničkih operacija i izvođenja hijerarhijske vojne komande.

Obećanje kiborških znanja bilo je to da će kompjuter pomoći u postizanju centralizirane komande (Mirowski, 2008, 284) ...i sve do skorijeg vremena bilo je vrlo teško zamisliti bilo koji oblik racionalnosti (algoritmičke ili ne) koja ne bi bila centralizirana, hijerarhizirana i u stalmom strahu od gubljenja „top-down“ nadzora. To je glavni razlog zbog kojeg je mnoštvo „fin-de-siecle“ eskapada o demokratskom potencijalu kompjutera i interneta tako bizarna i tako bolesno besmislena. (Mirowski, 2008, 307)⁷

Kada je, poslije svog istorijskog debija u Drugom svjetskom ratu gdje njegovo razvijanje diktira potreba za razvijanjem automatskog elektronskog sistema za protuzračnu odbranu i navođene projektilе, kompjuter prenesen u svijet proizvodnje vrlo brzo se pokazala njegova višestruka poslovna upotrebljivost. Kao prvo, kompjuter omogućava učinkovitiju organizaciju transporta i komunikacije. Kao drugo,

6 * Vidi srpski prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005. (prim. prev.)

7 I jednako tako uspjela kao i tvrdnja da sabljа ima beskonačan potencijal za otvaranje boca šampanjca.

kompjuter omogućava učinkovitije djelovanje, veću pouzdanost i bolju povezanost između pojedinih dijelova tvorničke mašinerije – što i dalje ostaje u okvirima starog načina industrijske organizacije, kojoj uvođenje elektronske tehnologije samo omogućava pouzdanije funkciranje i veću produktivnost. Prava promjena dešava se u sektoru „kognitivne proizvodnje“, u kulturi, umjetnosti i nauci gdje savremeniji i sposobniji kompjuteri preuzimaju na sebe poslove arhitekata, dizajnera, fotografa, matematičara, muzičara i empirijskih istraživača. Rad umjetnika i naučnika – koji je prije razvoja najsavremenije generacije kompjutera (iako su do tada čak i primitivniji kompjuteri mogli već mnogo ranije da nadomjestete jednostavne poslove sekretarica i nižih službenika) još zadržavao svoju majstorsku autonomiju i bio izvođen na manufaktturni način – sa dugim periodima šegrtovanja, mitom individualnoga genija i samom vještinom koja se tumačila kao „misterija“ – u koji se bilo moguće posvetiti samo posredstvom mukotrpnih i maloumnih habilitacijskih rituala, inauguracija i pontifikacija – u posljednjih je dvadeset godina postao sve standardizirаниji i sve ovisniji o mašinama odnosno o konstantnom kapitalu, sa sve manjom sadržinom živoga rada, odnosno varijabilnoga kapitala. „Isto kao što je termodinamika dala mjeru za uspoređivanje svih vrsta upotrebe ljudske tjesne energije, tako nam Turingova mašina omogućava da kvantitativno vidimo umijeća“ (Caffentzis, 2007, 52) Ako su mehanički satovi u osamnaestom vijeku uveli vremensku disciplinu i omogućili da se rad mjeri u jedinicama apstraktnog vremena (i na taj način formalno podredili manufaktturni rad kapitalu (Postone, 1993, 286–307)) i ako su parne mašine u devetnaestom vijeku omogućile da se jednostavnii pokreti ruku mijere i da ih se podredi ritmu mehaničke mašine, danas kompjuter omogućava podjelu intelektualnoga rada na pojedinačne poslove, njegovu standardizaciju i kvantifikaciju.

...za Bebidža [Babbage] (ekscentričnog izumitelja mašine koja je bila (doduše neostvareni) prethodnik kompjutera, op. a.) je velika prednost podjele rada izoliranje repetitivnih komponenti svakoga rada koje ne zahtijevaju visoke kvalifikacije (Mirowski, 2008, 33) ...fragmentacija radnoga tijela u pojedinačne module i kasnija rekombinacija tih komponenti u pogledu na zamisl i diktat

tvorničkog gospodara (Mirowski, 2008, 34) ...Bebidž je zamijenio čovjeka mašinom u onim djelatnostima koje su značile proširenje domena industrijalizacije na područje čovjekovog mišljenja. (Mirowski, 2008, 39.)

Intelektualna ili „kognitivna“ proizvodnja ostala je autonomna, manufakturna i tek formalno podređena kapitalu samo dok tehnološki razvoj nije omogućio njenu kvantifikaciju i standardizaciju, i skupa s tim realnu supsumpciju pod kapital. Današnje odmjeravanje snaga između biznisa i univerziteta ne znači konačnu potvrdu teorija o postindustrijskom ili kognitivnom kapitalizmu, nego, suprotno, upravo industrijalizaciju univerziteta odnosno prijelaz od univerziteta kao manufakture ka univerzitetu kao tvornici. Nadolazak „ekonomije utemeljene na znanju“ ne pobija marksizam kao zastarjelu i samo za istorijske uslove industrijskog kapitalizma primjerenu kritiku, nego baš suprotno: istorijsko-materijalistička analiza procesa proizvodnje u „društvu znanja“ pobija teorije postindustrijskog društva (Huws, 1999) koje teško da su stvarna analiza savremenoga kapitalizma, već prije predstavljaju vjekovima stari trik građanskih moralnih filozofa koji se – što je s obzirom na njihove duhovne prioritete i očekivano – uvijek radije bave tržišnim mešetarenjem galantnih *gentlemen*a nego li mračnim i prljavim *underbelly*-jima stvarnog procesa proizvodnje. Za buržoasku nauku ekonomija je uvijek bila „bestežinska“, veseli ples slobodnih racionalnih aktera, i tu se današnji društvenjaci drže tradicije, iako je proces stvarne industrijske proizvodnje još uvijek jednako problematičan savremene društvene nauke pokušavaju nas ubijediti da je najopasnija stvar u „informacijskom dobu“ potencijalna ugroženost pojedinčeve privatnosti na internetu (a ne, recimo, trovanje pitke vode kemikalijama koje se upotrebljavaju prilikom proizvodnje elektronskih sprava (Park i Pellow, 2002, 59–85)). Ni na nebu niti na zemlji nema ničega posebno novoga.

Za razliku od buržoaske nauke i filozofije, koncepti industrije i tvorničkog režima u istorijsko-materijalističkoj perspektivi nisu pojmljeni fetišistički ili kao istorijski fiksni – industrija je svako društveno polje koje je realno supsumirano pod kapital, a tvornica je svaka proizvodna jedinica

u kojoj je proces rada organiziran na industrijski način. Tvornice ne čine plavi radnički kombinezoni, para koja izbija iz mašina, ili jednostavni pokreti ruku, kao što ni industrijsko društvo ne čine svakodnevne navike radnika, dimnjački „skyline“ gradova ili specifična modalnost buržoaske visoke kulture.

...niti jedna socio-tehnološka konfiguracija najamnoga rada nikada nije globalno dominantna. Postoji mnogo socio-tehnoloških načina komodifikacije najamnoga rada... društveni oblik najamnog rada je zato „jedinstvo u različitosti“. (Camfield, 2007, 37) Problem je ovdje ono što mislimo pod industrijom. Da li je to samo proizvodnja materijalnih dobara...? Za Marks-a je industrija značila robnu proizvodnju organiziranu oko „sistema mašina“, kojom upravlja „udruženi rad“ i koja je namijenjena ekstrakciji viška vrijednosti. U tom smislu, industrija nije nužno omeđena na proizvodnju materijalnih roba jer također može značiti i proizvodnju komodificiranih usluga, od zdravstva... do financija. Usluge u savremenom kapitalizmu često su industrijske u smislu da su radnici organizirani posredstvom precizne podjele rada i radnog procesa, za koji nisu ključne samo mašine, nego i tehnološki sistemi. (Camfield, 2007, 39.)

Teorije postindustrijskog društva ne uspijevaju zbog njihovog kulturnog determinizma – ne radi se o tome kako su radnici i kapitalisti obučeni, na koji način govore i koja mašina prve pretvara u svoje privjeske dok drugima omogućava gospodsku dokolicu (Marx, 1961, 421),^{8*} nego o tome da su današnji „kognitivni“ radnici organizirani na strukturno jednak način, samo sa drugačijim mašinama (koje diktira kognitivna priroda njihovoga rada) kao i radnici u Mančesteru u 19. vijeku; ne radi se o procesu „kognitivizacije“ ili „informacionalizacije“ cjelokupne proizvodnje, nego o procesu proletarizacije intelektualnih i kulturnih radnika i radnica.⁹ Međutim, dok samim kapitalistima uopće nije neprilično

8 * Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 349–370. (prim. prev.)

9 George Caffentzis: „University struggles at the end of the Edu-deal.“ Mute magazine. http://www.metamute.org/en/content/university_struggles_at_the_end_of_the_edu_deal; Michael D. Yates: „Mi protiv njih: Radnička klasa u akademskoj tvornici.“ Slobodni filozofski. <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/05/michael-d-yates-mi-protiv-njih.html>

nazivati nove oblike univerziteta obrazovnom industrijom (termin je skovala američka investiciono-bankarska firma *EduVentures*),¹⁰ neki ljevičarski kolektivi studenata otporaša i mladih akademika još uvijek imaju poteškoće sa razumijevanjem situacije i ostaju pod uticajem građanskih teorija slobodnog kapitalizma. Kolektiv *EduFactory* tako je, kao što je to očito već iz samoga imena, prihvatio realnost transformacije univerziteta u tvornicu, ali još uvijek unutar intelektualnog horizonta kojega određuju teorije postindustrijskog društva. Tako univerzitet ne bi bio ni klasična kapitalistička tvornica, kao što je to nekoć bila – za *EduFactory* industrijska tvornica nije model aktualnih reformi univerziteta, nego je univerzitet model za tvornice u postindustrijskom, postfordističkom i kognitivnom kapitalizmu.¹¹ Takvo je stajalište, zbog dosad nabrojanih razloga, naivno i istorijski kratkovidno, jer prije nego što proglašimo sudbinsku novost (i istovremeno, uslijed njene vjerovatne nekvantifibilnosti, potencijalnu subverzivnost) kognitivne proizvodnje u kapitalizmu, dobro je sjetiti se da je katolička crkva još u vrijeme kada je kapitalizam bio vrlo nova, slabašna i lokalizirana pojava, prakticirala prodaju oprosta grijehova i da joj kvantifikacija i komodifikacija te panože kognitivne proizvodnje nije prouzrokovala posebnih glavobolja, a isto tako joj nije ni politički problematično, jer je elitističko i reproducira hijerarhije unutar radničke klase kao i podjelu na manje vrijedne proizvodne i više vrijedne intelektualne radnike.¹²

...strateško naglašavanje na proizvodnji znanja... nije dokaz „tendencije“ ka promjeni cjelokupnoga rada u „kognitivni rad“, koja bi najavljuvala novu fazu kapitalizma (kognitivni kapitalizam). Prije će biti da smo suočeni sa novim talasom privatizacija i disciplinskih integracija... strahovito je opasno proučavati te nove talase u iluziji da je sadašnje insistiranje na proizvodnji znanja od strane

10 Julie Light: „The education industry: The corporate takeover of public schools.“ CorpWatch, 8. 7. 1998.

<http://www.corpwatch.org/article.php?id=889>

11 EduFactory: „Edu-factory manifesto.“ EduFactory.

http://www.edu-factory.org/index.php?Itemid=6&id=5&option=com_content&task=view

12 George Caffentzis in Silvia Federici: „Notes on Edu-factory and cognitive capitalism.“ Eipcp. <http://eipcp.net/transversal/0809/caffentzisfederici/en>

institucionalnih agenata kapitala bilo što drugo do instrument konkurentnosti, kapitalističkoga rasta, novih oblika privatizacije i komodifikacije života, i, *naposjetku*, globalne klasne stratifikacije. (Angelis, 2005, 75)

Ali, istodobno, proces industrijalizacije univerziteta ne znači da je potrebno boriti se za nostalgičnu viziju klasičnog autonomnog univerziteta. Univerzitet kao manufaktura jedva da je što bolji od univerziteta kao tvornice, jer je, kao i svaka manufaktura, hijerarhijski, nazadnjački, kulturno elitistički, gerontokratski i patrijarhalan. Mladi akademici, posebno žene, napreduju sporo i na svakom koraku se spotiču o kaprice starih posjednika „misterija“, hijerarhije su arbitrarne i protokoli kao i bontoni naporni, arhaični i često bizarni (ljubičasta odjeća i neobični privjesci oko vrata na zborovanjima više kaste akademskoga establišmenta). Majstori su uglavnom neproduktivni, dosadni i arogantni te većinu svojega vremena i energije posvećuju dvorskim intrigama na štetu „quality time“ sa studentima ili teorijske proizvodnje. Te očigledne slabosti manufaktturnog univerzitetskog sistema istovremeno su i glavni argumenti neoliberala za reformu univerziteta tako da boriti se za klasični autonomni univerzitet znači pomagati ostarjelim majstorima da još neko vrijeme sačuvaju svoje privilegije, dok srca opravdano bijesnih studenata osvajaju neoliberalni reformatori. Zato je potrebno preformulirati koncept autonomije univerziteta – autonomija znači otpor protiv otuđene intelektualne proizvodnje i borbu za kolektivni, demokratski i samoupravni nadzor nad procesom rada, oruđima rada, radnim vremenom te sredstvima financiranja, a ne borbu za očuvanje klasnih podjela odnosno klasnih privilegija univerzitskih mandarina.

Šta je društvo znanja? Rad, kapitalistička disciplina i autonomija u univerzitetskoj tvornici

Lorenc [Lorenz] (2006) pojašnjava razliku između tradicionalnog – humanističkog i prosvjetiteljskog – pojmljenja značenja znanja u društvu i aktualnom euforijom u vezi sa društvom znanja, tako što tvrdi da danas

univerziteti postaju preduzeća a akademci preduzetnici. Radi se, naime, o znanju koje je neposredno ekonomski korisno i upotrebljivo, kao i o načinu produkcije znanja kojeg usmjeravaju imperativi savremenoga kapitalizma. U svjetlu naše dosadašnje analize tu definiciju možemo još više precizirati i zaoštiti: društvo znanja je društvo u kojem stanje tehnološkog razvoja omogućavaju a politički odnosi određuju standardizaciju, kvantifikaciju i komodifikaciju kulturne i intelektualne produkcije, te u kojem se dešava proces realne supsumpcije intelektualnog i kulturnog rada pod kapital. U slučaju univerziteta to znači da ono ima četiri osnovne funkcije: produkciju više rangirane radne snage kao onoga što je Fuko [Foucault] (2008, 226) nazvao „mašinama vještina“;^{13*} produkciju novih organizacijskih i menadžerskih rješenja; produkciju statističkih istraživanja potrebnih za tržišne namjene kao i namjene upravljanja stanovništvom; i, produkciju tehnoloških inovacija za industriju, dok u isto vrijeme klasična funkcija humanistike, (re)produkcija visoke buržoaske kulture, otpada.

Tehnološki uslov društva znanja je razvoj kompjutera, koji otpočinje kao socijalni eksperiment iz podjele rada na prijelazu iz osamnaestog u devetnaesti vijek.

Dok su akademski matematičari organizirali i propisivali rad koji je bilo potrebno obaviti, nezaposleni su frizeri (koji su postali suvišni zbog smanjenja potražnje za aristokratskim frizurama u vrijeme Francuske revolucije) unajmljeni da obavljaju dosadno i repetitivno računanje. Kompleksni i zahtjevni izračuni bili su rastavljeni na najosnovnije aritmetičke komponente koje su potom bile prepustene niskokvalificiranim i jeftinim radnicima. Ti frizeri su bili prvi kompjuteri... (Mirowski, 2008, 32.)

a kasnije se, u dvadesetom vijeku, mehanizira i automatizira. Njegovi najvažniji i neposredni učinci na proces rada u uslužnom, kulturnom i intelektualnom sektoru bili su uvođenje ranije nezamislivo učinkovitih sredstava nadzora na radnom mjestu (kamere i drugi elektronski

---

13   * U srpskom prijevodu koji je konsultiran, stoji sintagma „kompetencija-mašina“; vidi: Mišel Fuko, *Rodenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005, 311. (prim. prev.)

„surveillance“ sistemi, te centralizirano mrežno provjeravanje kompjuterske aktivnosti radnika i radnica), fragmentiranje kao i standardizacija (u žargonu aktualnih obrazovnih politika EU: „međunarodna usporedivost“) same proizvodnje. Jedina stvarno prijelomna novost „informatičke revolucije“ bilo je to da su se društvena i mašinska dimenzija kapitalističke dominacije nad procesom proizvodnje i discipliniranje radne snage ujedinile. Ukoliko su u devetnaestom i u prvoj polovici dvadesetoga vijeka one još i bile razdvojene – mašine diktiraju tempo, dok nadzornici i predradnici u bijelim kutama trčkaraju po tvornicama noseći svoje tabele i pazeći da se radnici drže tempa a ne da ljenstvuju, te da mjere učinkovitost njihovih pokreta – danas kamera zamjenjuje oko predradnika a programi za uređivanje tekstova sami broje otipkane znakove i riječi, te vremensku učinkovitost tipkača. Razvoj društvenih i mašinskih tehnologija kapitalističke dominacije proizvodnim procesom sa kibernetikom postaje jedan te isti proces. Novitet „informatičkog doba“ je to da se čak i društvena tehnologija nadzora i discipliniranja rada sama tehnologizira i automatizira.

Opća društvena posljedica „informatičke revolucije“ jeste to da intelektualni i kulturni radnici i radnice, koji su ranije uživali relativnu autonomiju – jer tehnologija nije bila dovoljno razvijena da bi omogućavala njihovu realnu supsumpciju – postaju polukvalificirana polurezervna armija radne snage koja je konstantno u tranzitu i koja trči od projekta do projekta i od jednog privremenog i prekarnog zaposlenja do drugog (u žargonu EU strategija za povećanje konkurentnosti privrede: „zaposlivost“). To je rješenje Duganovog paradoksa (2007) kojega donekle sa podsmijehom formulira parafrazirajući Vudi Alenovu [Woody Allen] šalu o dvije gospođe na ručku gdje se prva žali da je hrana očajna, a druga joj odgovara: „A još su i porciјe tako male!“ Dugan tako formulira na prvi pogled paradoksalno stanje savremenog tržišta radne snage gdje je nemoguće dobiti posao, dok se istovremeno radni vijek produžava a starosna dob za penzionisanje se stalno povećava. Uistinu, razvoj „fleksibilnog tržišta radne snage“ za kulturne i intelektualce znači istovremeno i jedno i drugo: razvoj visoke tehnologije oduzima im društveni status i političku moć a nova organizacija (fleksibilnih) radnih odnosa nasilno ih disciplinira, zbog čega se povećava intenzivnost i količina rada, a istovremeno se smanjuje

visina zaposlenosti. Današnji kulturnjaci rade više, ali u poluzaposlenim i nezaposlenim radnim uslovima i to ne za stalno, nego najamnički – tako da oni nisu stvarno nezaposleni, nego permanentno poluzaposleni; rade više vremena ali za manje novca i u lošijim uslovima, sa manje socijalnih i radničkih prava. Proces fleksibilizacije tržišta radne snage (koji je, za sada, uslijed loše sindikalne organiziranosti kulturnalaca i intelektualaca, te dobre organiziranosti ostalih sektora, ograničen na kulturno polje, koje predstavlja neku vrstu laboratoriјa neoliberalne organizacije procesa rada) stvara rezervnu armiju intelektualnih i kulturnih radnika i radnica koji su permanentno „on hold“ i „stand-by“, čekajući na nove i nove ugovore na određeno (po običaju kratko) vrijeme. Ali to, iz perspektive istorije kapitalizma, nije ništa posebno novo – iste takve procese su, prije nego što su uspjeli izboriti stalna zaposlenja, osmosatni radni dan i socijalna prava, doživljavali manufaktturni radnici u zoru industrijske revolucije:

Tako mašina povećanjem ljudskog materijala za eksploraciju... povećava već od samoga početka istovremeno i stepen eksploracije. (Marx, 1961, 448) ...najsnaznije sredstvo za skraćivanje radnog vremena se preokreće u najpouzdanoće sredstvo za mijenjanje cijelokupnog života radnika... u radno vrijeme, raspoloživo za povećavanje kapitala (Marx, 1961, 462) ...nesigurnost i nestalnost u koju mašinski sistem pretvara radničko zaposlenje a njime i njegov životni položaj postaju... normalnom pojmom. (Marx, 1961, 512) Ovaj proces radnike neprestano odbija i pritiska, stavlja ih ovamo ili onamo... (Marx, 1961, 513) Priroda velike industrije zahtijeva... promjenu rada, nestalnost funkcije, svestranu mobilnost radnika. (Marx, 1961, 548) ...strahote raspoloživosti bijednog radnog stanovništva kojega kapital drži u rezervi za svoje promjenjive eksploracijske potrebe. (Marx, 1961, 549. – radnici o kojima piše Marks u žargonu ekonomске politike EU mogli bi se nazvati „fleksibilnim“).^{14*}

Druga značajna opća društvena posljedica uvođenja kompjuterske tehnologije je atomizacija „kognitivnih“ radnika i radnica. Međutim, dok su klasični industrijski radnici, te kancelarijski radnici i činovnici

14

* Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973. (prim. prev.)

još uvijek fizički skoncentrirani u tvornicama i kancelarijama, oni čijim osnovnim sredstvom postaje kompjuter, zbog globalne internetske mreže i mogućnosti kompjutera da proizvode kognitivnog rada uz minimalne troškove i trošenje vremena transportira bilo gdje u svijetu, raspršeni su i fizički odijeljeni od svojih drugova i drugarica (u žargonu ekonomskih i obrazovnih strategija EU: „mobilni“). Iako mobilnost znači putovanja, razbijanje monotonije kancelarijskog života, upoznavanje novih ljudi i sticanje novih znanja i iskustava, ona ujedno znači i izolaciju koja otežava učinkovito sindikalno organiziranje i kolektivnu borbu za radnička prava kognitivnih radnika i radnica, ukida radničku solidarnost i uvodi konkurentske odnose između pojedinaca i dezorganizira ih (mnogi od njih i ne znaju koja su njihova radnička prava, ili ih se, zbog izolacije, manjka solidarnosti i prekarnosti svog radnog statusa, ne usude upražnjavati) – „...usitnjenost radnika umanjuje snagu njihova otpora... zaposlenje i dalje postaje još neredovnije... konkurenca između radnika nužno doseže svoj maksimum.“ (Marx, 1961, 521) – i prouzrokuje njihovu pravnu kao i političku ranjivost. Mobilnost, a posebno ukoliko je internacionalna, naime, znači također i stalno premještanje u različite nacionalne kontekste sa različitim uređenjima tržišta radne snage, viznim režimima i nivoima prava koji proističu iz rada, različitim platnim režimima te postupcima za dobijanje radnih dozvola kao i državljanstva. Ovaj problem nije ograničen na mobilnu kognitivnu produkciju – situacija je još kritičnija u slučaju migrantskih radnika i radnica sa globalnog Juga i tranzicijske istočne Evrope (koje su od kuće prognale privatizacije i drugi procesi karakteristični za savremene oblike prvobitne akumulacije) u razvijeni centar, gdje rade ilegalno ili poluilegalno, bez papira, što je sve podloga za njihovo brutalno iskorištavanje i neljudske radne i životne prilike.

Ako nastavimo, mogli bismo realnu supsumpciju kulturnog i intelektualnog polja opisati pomoću dva osnovna procesa: mehanizacijom i automatizacijom proizvodnje, te uvođenjem fleksibilnog radnog režima. Ta dva procesa podloga su nasilnog discipliniranja kognitivne radne snage i intenziviranja iskorištavanja kognitivnoga rada. Rad u kulturnom i intelektualnom polju u sve većoj mjeri postaje klasični kapitalistički rad za koji je karakteristično to da je neograničen, nasilan i otuđen

(Harvie, 2003). To znači beskonačnu proizvodnju za potrebe beskonačne akumulacije kapitala (univerzitetska produkcija doduše nije dio neposredne akumulacije kapitala, ali u njoj sudjeluje posredno, skupa sa produkcijom ekonomski upotrebljivih i korisnih znanja, stručnjaka i tehnologija), čiji obim, način i sadržina nisu određeni potrebama ili autonomnim pravilima teorijske i umjetničke proizvodnje, nego su im ovi nametnuti odozgo kao objektivna sila (kao što zakon konkurenциje i kolebanja na svjetskim tržištima pritiskaju klasičnu industriju kao objektivna, bezlična, strana sila, tako i u univerzitetском polju dјeluju obrazovne strategije EU, međunarodni trendovi u visokom školstvu i istraživačke zapovijedi strukturnih fondacija: društvenjaci i humanisti nemaju – ukoliko uopće žele da očuvaju svoja loše plaćena i nesigurna radna mjesta – drugog izbora nego da izučavaju po duh zamorne EU tematike, kao što su to mobilnost i društvena uključenost mlađih, evropska integracija, kruženje znanja u preduzećima i slični ponižavajući otpaci evropske obrazovne industrije), dok je sam intelektualni rad otuđen, što znači da pojedinačni radnici i radnice nemaju nadzora niti nad sredstvima rada (metodološki paketi i kompjuterski modeli „come included“), niti nad procesom rada (jer se moraju, ukoliko žele preživjeti, unajmiti unutar međunarodnih istraživačkih mreža, u kojima su podjela i način rada objektivno diktirani od gore, i predstavljati svoj rad na standardiziranim i hijerarhiziranim međunarodnim konferencijama),¹⁵ niti nad proizvodima svoga rada (koji moraju odgovarati precizno određenim i – opet, sve u ime međunarodne usporedivosti – objektivno diktiranim obrascima, pravilima citiranja i navođenja literature, načinima argumentacije i metodologijama čiji je

15 Jedan od najvećih apsurda međunarodne konferencijske industrije je (bar na području društvenih nauka i humanistike) da su tematike vrlo često postmodernističke i poststrukturalističke, da se dakle na tím konferencijama, na nivou sadržine govori o fluidnosti i indeterminiranosti savremenog društva, o globalnom toku afekata i informacija, o mrežnom i dehijerarhiziranom obliku postmodernih institucija, o lokaliziranim i partikularnim znanjima i diskursima, dok su u isto vrijeme, na razini forme one organizirane strogo hijerarhijski (do sivočadih „keynote“ govornika očigledno još nije dopro „memo“ o krhkosti polnih identiteta i rastvaranju tradicionalnih autoriteta na postmodernom raskršću), potpuno standardizirane (čak i najpredaniji dekonstruktivisti i dekonstruktivistice marljivo predaju „apstrakte“ i „bioblurbove“ te se drže usiljenih dužina referata) i utemeljene na kanonu (sastavljenom od nekoliko loših čitanja Fukoa iz druge ruke, Laklaua [Laclau] i Muf [Mouffe], Deleza [Deleuze] i Gatarija [Guattary] te Harta [Hardt] i Negrija), čija rigidnost bruka upravo većinu „autoritarnih“ modernističkih kanona.

obim normiran do posljednje rečenice). Na pojedinim univerzitetima o discipliniranju radne snage i poštovanju objektivnih produkcijskih normi staraju se istraživački kapitalisti,¹⁶ koji privatiziraju dostup do izvora financiranja kao i do međunarodnih istraživačkih mreža i brinu se za komunikaciju između centara odlučivanja o obrazovnoj politici i pojedinim obrazovnim institucijama (komunikacija koja je jednosmjerna, „top-down“ i strogo hijerarhijska – što će reći potpuno u militarističkom duhu „kibernetičke revolucije“ i njezine opsjednutosti komandom i kontrolom).

Da budemo još konkretniji: u univerzitskom polju, dolazak društva znanja znači da velika količina rada ostaje u svojem neplaćenom obliku¹⁷ (recimo, pisanje naučnih članaka, istraživački rad postdiplomskih studenata, čitanje naučne literature), da se uvode nove tehnologije discipliniranja i nadzora intelektualnih radnika i radnica (prisila na opsesivno sakupljanje akademskih poena i hiperprodukcija standardiziranih naučnih tekstova i referata, manipulacija zaposleničkim i akademskim statusom, te mešetarenje nazivima, odvajanje radnika i radnica od dostupa finansijskim i simboličkim sredstvima za autonomnu teorijsku proizvodnju), iskorištavanje (recimo, dodatno opterećivanje mladih istraživača administrativnim zaduženjima koji uopće ne spadaju u opis njihovih radnih zadataka) te prisvajanje proizvoda intelektualnog rada. Slučaj posljednje navedenog, recimo, vrlo je raširena pojava i u lokalnom akademskom miljeu vrlo prisutna kao praksa sapotpisivanja istraživačkih kapitalista uz članak svojih radnika, što omogućava urednička politika naučnih revija koje vrlo nerado objavljaju članke još nepriznatih istraživača i istraživačica, pošto su njihovi izvori financiranja ovisni o ugledu i statusu ljudi koji kod njih objavljaju. Mladi istraživači i istraživačice na taj način ne mogu napredovati u karijeri ukoliko ne dopuste da ih se cinično iskorištava, jer su ugled i status istraživačkih kapitalista uslov za objave. Tako su mladi istraživači i istraživačice dvostruko iskorišteni:

16 Angelis, Massimo de in Harvie, David (2006) „Cognitive capitalism and the rat race: How capital measures ideas and affects in UK higher education.“ University of Leicester research archive. <https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680>

17 Steve Wright: „Reality check: Are we living in an immaterial world?“ 16beaver, 1. 3. 2006. <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001769.php>

najprije kada rade neplaćen rad pisanja naučnog članka, a potom još i kada polovicu autorstva ustupaju istraživačkom kapitalistima u zamjenu za dostup objavlјivanju. Logika neplaćanja naučnih članaka je sljedeća: članci se ne honorarišu neposredno, pa se akademicima posredno, prilikom obračuna akademskih poena svake godine, posredno povećavaju plaće – što je slaba utjeha za one koji rade prekarno i nemaju zvanični akademski ili istraživački status te oni za svoj rad pisanja nisu plaćeni ni neposredno ni posredno pa još ostaju i bez polovice autorstva a sve to zarad mlakog obećanja da će im objave jednom omogućiti ulazak u čudesni svijet akademskih hijerarhija, spletka i bezobzirnog iskorištavanja. Do tada im ostaje neplaćeni rad kojim posredno povećavaju plaće akademskih kapitalista.

Još jedan karakterističan slučaj je i istraživački rad postdiplomske studenata i studentica, koji je u posljednjih nekoliko godina u Sloveniji postao obavezan uslov za uspješno okončavanje postdiplomskog studija. Taj je rad, naravno, neplaćen i više je od koristi odsjecima za tržišna istraživanja i marketing (u društvenim naukama producira se mnogo postdiplomskih istraživanja sa područja kulturnih preferencija i životnih stilova stanovništva) u firmama koje prodaju mobilne telefone ili modne proizvode, nego što se može smatrati značajnim prema autonomnim načelima teorijske proizvodnje. Kapitalisti, kao i uvijek, dobijaju naučne rezultate besplatno (Marx, 1961, 438),^{18*} ali u ovom slučaju problematično je ne samo to što su postdiplomski studenti prisiljeni besplatno raditi istraživanja – koja ne diktiraju potrebe i načela teorijske proizvodnje nego biznis – već i to da poslije okončanog postdiplomskog studija, kao doktori i, dakle, vrhunski stručnjaci sa područja marketinga empirijske sociologije ili socijalne psihologije, ne mogu dobiti zaposlenja pošto ih odsjeci za marketing ne trebaju: sva potrebna istraživanja, statistiku i tržišne sondaže oni već dobijaju besplatno (odnosno za nekakvu, u odnosu spram povećanja profita i ušteđenih troškova unajmljivanja i plaćanja dodatne radne snage, skromnu proviziju kojem od univerzitetskih istraživačkih kapitalista).

---

18 * Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 342–343. (prim. prev.)

Iako trenutna situacija u univerzitetском i istraživačkom polju djeluje depresivno i bezizlazno, moramo ju misliti dijalektički – ukidanje univerziteta kao manufakture znači ujedno i kidanje tradicionalnih hijerarhija i duhovnih mistifikacija; novi klasni odnosi jasniji su i oštiriji, što znači da se je lakše organizirati. Isto tako, mobilnost radne snage, fleksibilnost radnog vremena i uvođenje visoke tehnologije mogu, od oružja zatiranja i discipliniranja radne snage, postati instrumentima njene emancipacije: mobilnost može, ako se izborimo za egalitarne mogućnosti zaposlenja, povećati pregovaračku moć intelektualnih radnika i radnica, fleksibilnost radnog vremena može postati ishodište borbe za autonomni nadzor nad istim tim vremenom a visoka tehnologija može biti, umjesto vertikalno, za namjene discipliniranja i nadzora, biti upotrebljena horizontalno, u organiziranju raspršenih i atomiziranih intelektualnih radnika i radnica, pri čemu se ne radi o ludizmu, nego o borbi protiv društvenih oblika iskorištavanja koje omogućava ova ili ona vrsta mašina (Marx, 1961, 485)^{19*} – od japija se možemo naučiti tome da elektronske naprave mogu isto tako biti i instrumentima lične i klasne emancipacije.

Osnovne strateške tačke borbe za radnička prava u istorijskoj situaciji realne supsumpcije kognitivnoga rada pod kapital su: borba za autonomiju (nadzor nad radnim vremenom, sredstvima rada, procesom rada i proizvodima rada) nasuprot alienacije; borba za plaćanje do sada neplaćenog rada (prije svega čitanja i pisanja naučnih tekstova) i za redovne, bezuslovne i o projektima neovisne dohotke;²⁰ borba protiv privatizacije konferencija (tj. borba protiv kotizacija a za javne, besplatne i univerzalno dostupne konferencije, što uključuje i borbu protiv naučnog hermetizma i fahidiotizma) i naučne proizvodnje uopće (protiv imperativa i zahtjeva „privrede“, za neograničen, slobodan, univerzalni i javni dostup do rezultata naučnih istraživanja i naučne literature), te, u saradnji sa studentskim aktivističkim pokretima a protiv svih načina ograničavanja dostupa do visokog obrazovanja kao i za besplatan i univerzalno dostupan

19 * Vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973, 379–380. (prim. prev.)

20 George Caffentzis: „Throwing away the ladder: The universities in the crisis.“ Libcom. <http://libcom.org/library/throwing-away-ladder-universities-crisis-george-caffentzis-zero-work>

studij; i borbu za prostore autonomne teorijske proizvodnje (predavaonice, infrastrukturu, tehnološku opremu i publikacije koje nisu pod nadzorom univerzitetske administracije i/ili kapitala). S obzirom da je, i pored sveg blebetanja o postindustrijskom i informatičkom društvu, situacija u univerzitetskoj tvornici klasična, moraju isto tako klasične biti i metode borbe: sabotaža, agitacija, političko obrazovanje, reaproprijacija radnog vremena, štrajkovi, blokiranje proizvodnje i ustanavljanje o studentskim organizacijama i univerzitetskoj administraciji neovisnih radničkih savjeta (plenuma). Istraživački kapitalisti samo su tigrovi od papira koji kilavost svoje intelektualne kompetencije sakrivaju pod maskom birokratskog cinizma i arogancije. Vrijeme je da nas više prestane biti strah.

LITERATURA²¹

- Angelis, Massimo de (2003) „Neoliberal governance, reproduction and accumulation.“ *The Commoner*, br. 7, str. 1–28.
- Angelis, Massimo de (2007) „Measure, excess and translation: Some notes on cognitive capitalism.“ *The Commoner*, br. 12, str. 71–78.
- Benjamin, Walter (2003) „O pojmu zgodovine.“ V: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, str. 213–227.
- Bourdieu, Pierre (2009) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Caffentzis, George (2007) „Crystals and analytic engines: Historical and conceptual preliminaries to a new theory of machines.“ *Ephemera*, l. 7, br. 1, str. 24–45.
- Camfield, David (2007) „The multitude and the kangaroo.“ *Historical materialism*, br. 15, str. 21–52.
- Doogan, Kevin (2007) *New capitalism?* Cambridge in Malden: Polity Press.

---

21 Časopisni i internetski izvori navođeni su u napomenama.

- Foucault, Michel (2008) *The birth of biopolitics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [vidi srpski prijevod: Mišel Fuko, *Rodenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi, 2005]
- Groh-Samberg, Olaf in Schöller, Oliver (2006) „The education of neoliberalism.“ V: Gisela Neunhöfer, Dieter Phlehwwe in Bernhard Walpen (ur.) *Neoliberal hegemony: A global critique*. London/New York: Routledge, str. 171–188.
- Harvie, David (2003) „All labour is productive and unproductive.“ The Nottingham Trent university: Discussion papers in political economy, br. 2.
- Henwood, Doug (2005) *After the new economy*. New York: The New Press.
- Huws, Ursula (1999) „Material world: The myth of the 'weightless economy'“ Socialist register.
- Huws, Ursula (2005) *The making of the cybertariat: Virtual work in the real world*. New York: Monthly Review Press.
- Komelj, Miklavž (2006) „Po dolgih letih sta se srečala prijatelja iz adolescence.“ Agregat, br. 9–10, l. 4, str. 41.
- Marx, Karl (1961) *Kapital I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1987) *Kapital II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. [za sva tri toma Marksovog *Kapitala* vidi srpski prijevod: Karl Marx, *Kapital*, Beograd: BIGZ/Prosveta, 1973]
- Lorenz, Chris (2006) „Higher education policies in the European union, the 'knowledge economy' and neo-liberalism.“ Social Europe, l. 2, br. 2.
- Mirowski, Philip (2008) *Machine dreams: Economics becomes a cyborg science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Park, Lisa in Pellow, David (2002) *The Silicon valley of dreams: Environmental injustice, immigrant workers and the high-tech global economy*. New York: New York University Press.
- Postone, Moishe (1993) *Time, labor and social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Situacionistična internacionala (1997) „O bedi študentskega življenja z ekonomskega, političnega, psihološkega, seksualnega in predvsem intelektualnega vidika, s skromnim predlogom za njegovo

izboljšanje.“ Časopis za kritiku znanosti, l. 25, br. 182, str. 75–97.
[vidi srpski prijevod: Situacionistička internacionala, *Beda studentskog
života*, Beograd: Edicija II, 2004]

Smith, Adam (1776) *An inquiry into the nature and causes the wealth of
nations*. ElecBooks Classics (elektronska reprodukcija). [vidi srpski
prijevod: Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatsva naroda*,
Novi Sad: Global Book, 1998; hrvatski: Adam Smith, *Bogatstvo
naroda*, Zagreb: Masmedia, 2005]

Prevod sa slovenačkog: Savo Romčević i Zoran Gajić

Tržište radne snage i sastav radničke klase^{1*}

Rastko Močnik

Tržište radne snage i sastav radničke klase

„Interesi sindikata ne mogu blokirati procese na tržištu rada.“
Borut Pahor, predsjednik vlade²

Tržište „rada“ u posljednje je vrijeme u središtu rasprava zvaničnih politika, akademskih ekonomskih znanja^{3*} i to u mnogim oblicima. U tim se ustanovama gotovo svi činioци zauzimaju za to da tržište radne snage postane što elastičnije, „fleksibilnije“ reklamirajući danski model „sigurne elastičnosti“.⁴ „Elastičnost“ na tom govoru znači da će poslodavci lakše, brže i za kapital jeftinije otpuštati radnice i radnike, pa čak i to da će smanjivati radnička prava, npr. visinu otpremnina, doprinosa i sl. S druge strane, empirijske studije pokazuju da ne postoji jedinstveno tržište radne snage

1 * Ovaj članak je objavljen u časopisu *Teorija in praksa* let. 48, 1/2011., Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. (Fakultet društvenih nauka univerziteta iz Ljubljane)

2 Tako je izjavu predsjednika vlade rezimirao *Dnevnik* [Dnevnik je, pored *Dela*, vodeći slovenački dnevni list. (prim. prev.)]. Novinar je naveo također i izvorni tekst: „Vlada ispunjava obećanje poslodavcima da će krenuti sa promjenama na tržištu rada. Ne radi se o tome da će tvrdokorno ispunjavati obećanje nasuprot nekih interesa sindikata, već o tome da ti interesi ne mogu biti ultimativni, ne mogu blokirati procese na tržištu rada.“ (Dernovšek, 2010)

3 * Slovensku riječ „veda“ preveo sam sa „znanje“, dok će se „znanost“ prevoditi sa „nauka“. (prim. prev.)

4 Vrlo je vjerovatno da je „danski model“ samo ideološka fraza. Mihel Huson (Husson, 2008: 88) upozorava na to da su u Danskoj nezaposlenost smanjili prvenstveno povoljnim prijevremenim penzionisanjima i sličnim mjerama. U Njemačkoj opsežne državne reforme nisu uzrokovale ništa većom dinamikom na tržištu radne snage, već samo još dramatičniju prekarizaciju radnih odnosa. Intuitivno bismo olako mogli očekivati da će veća elastičnost na tržištu uzrokovati većom ili makar bržom fluktuacijom radnika i radnika (Amamble, 2008). Ipak, istraživanja ne potvrđuju tu intuiciju: tako se, recimo, zapošljavanje prilagođava potrebljama za zapošljavanjem koje ima kapital približno jednako brzo u Francuskoj, Italiji i u Holandiji, iako te države vrlo različito uređuju tržište radne snage.

(Kramberger, 2007): tržište rada, tvrde, segmentirano je i njegovu strukturu nije moguće izvesti iz jednostavnog mehanizma ponude i potražnje.⁵ U takvoj situaciji, kada je izraz „tržište rada“ propagandna krilatica, njegov konceptualni status nije uvjerljiv, tako da je korisno postaviti radikalno pitanje:⁶ da li tržište radne snage uopće postoji? Ukoliko postoji, kakav je način njegovog postojanja?

Šta je tržište radne snage?

Ako bismo oslobodili tržište radne snage, tvrde pristalice fleksibilnosti, svakako bismo brže izišli iz krize, s obzirom da oni očekuju da bismo sa elastičnim tržištem radne snage povećali zaposlenost, a time i produkciju i konsumpciju. Povrh toga, kažu da bismo tako sačuvali i konkurentnost lokalne privrede. Prečutna pretpostavka ovih mnjenja jeste da su za krizu i „nekonkurentnost“ krive tekovine radničkih borbi i socijalnih revolucija u 19. i 20. vijeku. Argumentacija, dakako, ne stoji, mada bi konačni zaključak i mogao biti ispravan. Nije tačno da bi elastičnost tržišta radne snage sama po sebi povećala zaposlenost, kao što nije tačno ni to da bi očuvala kupovnu moć stanovništva. Tačno je, pak, to da bi se time mogla povećati „konkurentnost“. Ukoliko bismo, naime, tekovine socijalnih borbi i revolucija ukinuli samo u jednoj državi, a u drugima ih očuvali, tada bi se „konkurentnost“ te države zaista povećala. Ali, pošto sve države ukidaju radničke tekovine, tim mjerama nijedna država ne zadobija prednost. U tom položaju bi upravo ona država koja ne bi sudjelovala u protivradničkom takmičenju mogla povećati svoju konkurentnost ako bi samo znala iskoristiti prednosti koje bi pridobila smanjenjem konflikata i nejednakosti, te očuvanjem kohezije.

Argument liberalnih ekonomista i političara tako je ideološki: činjenično je pogrešan, a posljedice uzrokuje na drugom mjestu od onoga za koje to tvrdi. Mjere koje taj govor opravdava ne djeluju na način na

5 To pokazuju također i istorijske studije (Thomson, 1963; Mendels, 1972; Reddy, 1984). Regulacionistička ekonomska teorija u tim istorijskim konstatacijama vidi potvrdu svojih epistemičkih tvrdnji (Verley, 2002).

6 Kako to preporučuje i prakticira Immanuel Wallerstein (Wallerstein, 2001).

koji njihovi zagovornici tvrde: ne povećavaju zaposlenost, kupovnu moć itd.; već naprotiv, podrivaju moć radništva (prekarnim zaposlenjima, desindikalizacijom; prijenosom rizika sa vlasnika kapitala na radništvo; smanjenjem posredne i neposredne najamnine i radničkih prava, zastrašivanjem i discipliniranjem i sl.) i čuvaju vladavinu kapitalističke klase. Mjerama u korist kapitala, države pokušavaju privući kapitalne investicije u onaj dio svjetskog društva koji je pod njihovom nadležnošću. Državna regulacija proizvodnih i drugih društvenih odnosa nastoji da poveća obrtnost kapitala. Države nastoje da jedna drugu preteknu u dobiti koju kapital obećava ukoliko bi bio investiran na područje njihovih nadležnosti.

Pri tome se otvaraju bar dva teorijska problema:

1. Ukoliko se kapital prilikom akumulacije sve više oslanja na državne mjere i pravne odredbe, onda dobit koju kapital donosi gubi prirodu „preduzetničke dobiti“, profita – i sve više proizlazi iz pravno osiguranog monopolističkog ili kvazimonopolističkog položaja. Moramo li onda, skupa sa Vercelloneom [Vercellone] reći kako profit postaje rentom, i kako je zakon vrijednosti u krizi? (Vercellone, 2002. i 2006) To bi značilo također i to da je kapitalistički način u istorijskoj krizi i da se možda približava svojem kraju.

2. Ukoliko je, sa stajališta kapitala, njegova unosnost sve više ovisna o društvenim odnosima, i to ne jedino od pravnog uređenja neposrednog radnog odnosa, nego takođe i šire – od društvene „kohezije“ i općeg „kulturnog kapitala“ – da li tada proizvodni odnosi i, šire, društveni odnosi,⁷ postaju proizvodne snage? Da li je, dakle, došao kraj istorijskom dobu u kojem su istorijske procese proganjale suprotnosti i protivrječja između

Taj položaj Marks [Marx] anticipira u rukopisima iz 1857–1858. (Marx, 1985): individualni kapitalisti pribavljaju si konkurenčisku prednost na taj način što tehničkim poboljšanjima povećavaju produktivnost rada; a pošto se tako ponašaju svi individualni kapitali, opći rezultat je automatizacija radnog procesa sa malim udjelom živoga rada; u tom položaju kapital može iskoristiti jedino još društvenu *Gliderung i general intellect* – ili, kako bi to danas rekli, društvenu koheziju i opću naučnu i tehnološku sposobnost, što će reći, već socijalizirane društvene oblasti. Iz toga Marks zaključuje da samostalni razvoj kapitalizma stvara materijalne uslove za njegovo uklanjanje: „Proizvodne snage i društveni odnosi – obje strane podruštvenog pojedinca – kapitalu se prikazuju samo kao sredstvo i za njega jesu samo sredstvo da bi ovaj proizvodio sa svoje bornirane osnove. U stvari, to su materijalni uslovi da se ova digne u zrak.“ (Marx, 1985: 506) Antonio Negri je u tom Marksovom „podruštvenom pojedincu“ vrlo optimistično vidjeo „društvenog pojedinca komunističke revolucije“ (Negri, 1984: 252 i dalje).

proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa?

Rječju, da li je došlo do istorijskog kraja kapitalizma i da li je time također došao i kraj istorijskih uslova mogućnosti istorijskog materijalizma?

Pokušat ćemo pokazati da se ne radi niti o prvom niti o drugom. Jeste da su se promijenili odnosi u klasnoj borbi, jeste da je došlo do značajnih istorijskih preobrazbi u načinu proizvodnje – ali još uvijek nije došlo do promjene načina proizvodnje.

Nastojanje na konkurentnosti privrede koja djeluje pod okriljem pojedinačne države nije ništa novo. Konkurenca između lokalnih nadležnosti (Giraud, 2006) u međudržavnom sistemu svjetskog kapitalizma odvajkada je proganjala kapitalističku akumulaciju (Wallerstein, 2006). Pa čak ni intervencije na tržištu radne snage nisu ništa novo. Ono što jeste novo, to je način na koji država sada obezbjeđuje konkurentnost svojeg područja: nekoć je individualnom kapitalu koji su djelovali na njenoj teritoriji pokušavala obezbijediti što bolje odnose, a onda posebno ove osigurati od konkurenca drugih individualnih kapitala čija je baza bila u drugim državama. Sada pokušava izići u susret kapitalu uopće, a konkurenca između individualnih kapitala zanima ju samo toliko koliko će, zbog nje, individualni kapitali pohrliti da iskoriste povoljne uslove koje im nudi.

Nov je, također, i način na koji država sada uređuje i svoj odnos prema radničkim klasama. Nekada su radnice i radnici bili državljanke i državljeni i podupirali su stranke koje su ih zastupale u političkim aparatima države. Država je bila polje u kojem su se, u političko-ideološkom obliku, odvijale klasne borbe. U vrijeme države blagostanja,⁸ državne su intervencije bile rezultat političkih borbi i snažile su položaj radništva i, na općem nivou, osiguravali punu zaposlenost i netržišno obavljanje javnih usluga. U državi blagostanja lokalna je jurisdikcija osiguravala klasni kompromis unutar nacionalnih okvira.⁹

Sada država više nije aparat koji bi organizirao političko-ideološke oblike klasnih borbi. Postala je aparat u službi transnacionalnog kapitala – lokalna jurisdikcija kapitala.¹⁰ Njeno stanovništvo, koje proizvodi bogatstvo,

8 O istorijskim socijalizmima ovdje pojednostavljeno raspravljamo kao o perifernim industrijskim državama blagostanja (cf. Močnik, 2006).

9 Prema nekim analizama socijalne države zapravo i nisu osiguravale klasni kompromis, nego su radničkoj klasi omogućavale uspješnu klasnu borbu (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991).

10 Tek se u naše vrijeme obistinjuju tvrdnje iz Komunističkog manifesta: „Moderna državna

nije više državno tijelo, nego je ponuda „društvenog kapitala“ na lokalnom tržištu radne snage. Tržište radne snage je institucionalna konstrukcija klasne borbe kapitalističke klase,¹¹ prilikom čijeg se koordiniranja sada usklađuju i sarađuju nosioci interesa individualnih kapitala, zastupnici transnacionalnog „ukupnog kapitala“ (zvaničnici Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije, Evropske unije, NATO pakta itd.) i političke klase lokalnih jurisdikcija. Država je sada aparat kojim nosioci i zastupnici kapitala formiraju i reguliraju radni snagu, te nadziru i discipliniraju stanovništvo na području njene lokalne nadležnosti:¹² fleksibilizacija najamnog odnosa samo je još jedan način kojim kapital zatire radništvo i to na taj način što na njega prebacuje rizike u strategijama individualnih kapitala (Cohen, 2006), pa čak i opće društvene troškove koji nastaju nazadnom tržišnom socijalizacijom individualnih produksijskih procesa.

Fleksibilizacija tržišta radne snage tako nije nikakav neutralan ili opće koristan odgovor na krizu, nego je to strategija kojom se kapital pokušava spasti iz svoje krize.

Kriza je, dakle, kriza kapitalističkog sistema.

---

vlast je samo odbor koji upravlja zajedničkim poslovima cjelokupne buržoaske klase.“ (Marx i Engels, 1979: 591). Marks i Engels su mislili na buržoasku klasu u nacionalnoj državi. Sa neoliberalnom globalizacijom ubočila se svjetska kapitalistička klasa; države služe – ili preciznije – međudržavni sistem služi upravo toj svjetskoj vladajućoj klasi.

11 „[...] organizaciju proletera u klasu, a time i u političku stranku, iz časa u čas iznova razbijanja konkurenčija između samih radnika.“ (Marx i Engels, 1979: 599.)

12 Promjene u djelovanju i organizaciji država posljedice su klasnih borbi. Kao što je država blagostanja bila postignuće radničkih borbi u središtu/centru svjetskog sistema i socijalističkih revolucija na njegovom rubu, tako su savremene neoliberalne države i njihove protivradničke politike posljedice klasne borbe transnacionalnog kapitala i njegovih političkih aparata – državā nekadašnjeg „evroatlantskog“ centra, Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije: „Strukturalno prilagođavanje jedan je od glavnih savremenih oblika privrednog nasilja, kojima države centra pritiskaju države sa ruba [...] Ostvarenje programa strukturalnog prilagođavanja u brojnim dužničkim državama dovodi do ‘internacionalizacije’ njihove makroekonomske politike i njihovog neposrednog podređivanja Međunarodnom monetarnom fondu i Svjetskoj banci. Ove ustanove, opet, djeluju u prilog jakih finansijskih i političkih interesa (pariskog i londonskog kluba, grupe G7, uskog kruga glavnih transnacionalki). Taj novi oblik privrednog i političkog gospodarenje – neka vrsta tržišnog neokolonijalizma – zatire narode i vlade bezličnom interakcijom (i smišljenim manipuliranjem) snagama na tržištu. Međunarodna birokratija, sa sjedištem u Vašingtonu, brine se za izvršenje globalnog privrednog projekta koji određuje egzistencijalna sredstva za više od 80% svjetskog stanovništva.“ (Toussaint, 2004: 332) – zanimljivo je da vlasta, čijeg smo premijera riječi uzeli za moto, još uvijek ispunjava program Svjetske banke iz prve polovine devedesetih godina.

Kakva kriza kapitalizma?

Još prije nego što je kriza postala svakodnevna fraza, analitičari su se slagali da je kapitalizam u krizi, ali su tu krizu objašnjavali na različite načine. Robert Brenner [Brenner] je mislio da doživljavamo karakterističnu „marksovsku“ krizu u kojoj se prepliću i uzajamno podstiču padanje profitnosti kapitala, snižavanje najamnina, pad potrošnje i hiperprodukcija (Brenner, 2006). Immanuel Wallerstein je tvrdio da je otpočela konačna kriza svjetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 2006). Andre Gunder Frank [Frank] dokazivao je da se samo okončava dvjestogodišnja kriza azijske ekonomije i da ujedno time ističe toliko mistificirani „uspon Zapada“ (Frank, 1998). Pjer-Noel Giro [Giraud] tvrdio je da nestaje samo ono što je bila izuzetna posebnost 20. vijeka: dok su se u 20. vijeku unutarnje razlike u bogatim državama uspješno smanjivale, razlike između svjetskih regija drastično su se povećale. Giro očekuje da će u budućnosti područja sa niskim najamninama i velikom tehnološkom sposobnošću (takozvane države BRIK: Brazil, Rusija, Indija i Kina; a također i šire: jugoistočna Azija, istočna i srednja Evropa) sve više dostizati sadašnje bogate države, dok će se istovremeno unutarnje razlike u bogatim državama opet početi nezadrživo povećavati.

Dovani Arigi postavio je čak dvije teorije. U prvoj (Arrighi, 2009 [1994]) pošao je od Valerštajnove teorije, prema kojoj se kapitalistički sistem ljudja u ciklusima u kojima se materijalna ekspanzija smjenjuje sa finansijskom. U svakom ciklusu hegemoniju preuzima ona svjetska sila koja je u stanju povezati državu i kapital. Ciklusom, koji se sada završava, upravljale su SAD. SAD još uvijek preovlađuju politički i vojno, dok se kapital premjestio u istočnu Aziju. Ako bi se država i kapital, iako više nisu u istoj državi, opet povezali, ubrzo bi se začeo novi kapitalistički ciklus. Ukoliko do toga ne bi došlo, kapitalizmu bi došao kraj: novi sistem bit će ili imperija bez tržišta, ili tržište bez imperija. Prema drugoj Arigijevoj teoriji (Arrighi, 2007) Kina će uskoro postati novi svjetski hegemon i time će se okončati kapitalistički sistem beskonačne akumulacije: svijet će se, piše Arigi, uravnotežiti u stagnantnoj privredi u kojoj će prevladati model sitne robne proizvodnje.¹³

13 I Minki Li [Minqi Li] također misli da kapitalizam neće podnijeti integraciju Kine, i da se njenim

Odgovor kapitala na krizu

Kriza je kriza kapitalističkog načina *proizvodnje* – kapitalistička klasa na ovu odgovara na ravni *cirkulacije*. Najvidljiviji proces na toj ravni je „finansijalizacija“, a to će reći: bijeg kapitala u finansijske špekulacije i smanjenje investicija u proizvodnju (Arrighi, 2009; Husson, 2008: 18–20; Millet i Toussaint, 2010: 29 i dalje). Manje vidljiv (ili možda: prikriveniji) je odziv kapitala neposredno na ravni robne razmjene: smanjenje realnih najamnina¹⁴ i fleksibilizacija tržišta radne snage. Relativno je lako pokazati da je, za ono što je na ravni cirkulacije snižavanje realne cijene radne snage, na ravni proizvodnje povećanje stepena eksploracije.¹⁵ Nije neposredno vidljivo kako se fleksibilizacija tržišta radne snage, što je državna intervencija na ravni razmjene tj. cirkulacije, upisuje na proizvodnu ravan. Nosioci i predstavnici kapitala naglašavaju da im fleksibilizacija tržišta radne snage omogućava da lakše i brže smanje ili povećaju proizvodnju – to će reći: da lakše prilagođavaju proizvodnju kolebanjima u cirkulaciji. Fleksibilizacija tržišta radne snage se u „naviknutoj svijesti samih proizvodnih agenata“¹⁶ prikazuje tek kao promjena u uslovima kupovine i prodaje jedne od roba – „proizvodnog faktora“ radne snage. Već na toj *ideološkoj* ravni jasno je da promjena prebacuje na onog koji nudi radnu snagu težište rizika i iracionalnosti koje prouzrokuje robna proizvodnja; da podstiče konkurenčiju između onih koji nude radnu snagu, a to znači da razbija radničku solidarnost; da u proces rada unosi van-radnu prisilu. Ipak, iz ideoloških „preobraženih oblika“ (Marx, 1973: 42; Mamardašvili, s.d.) u kojima se strategija kapitalističke klase prikazuje u sferi cirkulacije, nije jasno kako ta strategija djeluje u sferi proizvodnje, to jest, u neposrednoj klasnoj borbi.

usponom otvaraju realne mogućnosti za svjetski socijalizam (Li, 2008). Prema analizama Samira Amina, Kina će u budućnosti morati očuvati makar jednu od tekovina socijalističke revolucije – slobodan pristup do zemlje za svakoga. Ukoliko bi dopustili kapitalističko razvlačenje sitnog seljaštva, prouzročili bi glad i nekontrolirani egzodus seoskog stanovništva u gradove (Amin, 2005).

14 Udio najamnina u bruto nacionalnom proizvodu u EU i u SAD opada još od sredine osamdesetih godina (Husson, 2008).

15 Pri tome se opet obrće tendencija iz vremena industrijske države blagostanja: tada su se sa povećanjem produktivnosti rada povećavale i najamnine – sada povećanje produktivnosti samo umanjuje potrebljeno radno vrijeme i povećava vrijeme u kojem se proizvodi višak vrijednosti.

16 Marx, 1973: 32.

Nesimetričnost u klasnoj borbi

Teorijski je važno sljedeće: razmišljanja i ponašanja koja se zatvaraju u horizont preobraženih oblika cirkulacijskih fenomena, mogu poslužiti nosiocima i predstavnicima kapitala da pravilno koordiniraju svoje strategije. Takvo ideološko mišljenje i djelovanje primjereno rukovodi *svjesnim strategijama* individualnih kapitala. Istovremeno se pojedinačna ponašanja koja proizlaze iz takvog ideološkog mišljenja, automatski, nesvesno povezuju u opću strategiju kapitalističke klase *u cijelosti*.¹⁷ Individualni kapitalisti se, dakle, spajaju u kapitalističku klasu već samim tim što se automatski rukovode svojom individualnom korišću, a to će reći time što pokušavaju ostvariti što veći profit.¹⁸ S druge strane, samo na temelju tih ideoloških pojmova (tržište radne snage, njegova krutost ili elastičnost, najamnina, profit) nije moguće utemeljiti ni analizu kapitalističkog iskorištavanja u proizvodnji, niti klasnu strategiju i eksplorativne klase. Ideološki „lažni izgled“ (Marx, 1973: 33) može biti osnovom za smisljenu koordinaciju pojedinačnih kapitalista; iz konkurentskog ponašanja nosilaca *individualnih* kapitala automatski izniče također i klasna strategija kapitalističke klase *u cijelosti*. Lažni izgled „preobraženih oblika“ (najamnina, cijena, renta, profit, kamate) reproduciraju postojeće kapitalističke proizvodne odnose – čuvaju i obnavljaju glavni oblik klasne borbe kapitalističke klase, a to je kapitalističko iskorištavanje u proizvodnji; time istovremeno sastavljaju kapitalističku klasu i održavaju ju na položaju vladajuće klase.

Razvijeni „robni fetišizam“,¹⁹ tj. ideologija „preobraženog oblika“

17 Marks u *Kapitalu* opisuje klasnu kompoziciju kapitalističke klase kao oblikovanje opće profitne stope. Oblikovanje opće profitne stope komentariše ovako: „Ovdje, dakle, imamo matematički egzaktan dokaz toga zašto kapitalisti, koji su u međusobnoj konkurenciji još tako neiskreni prijatelji, pravi slobodnozidarski savez protiv čitave radničke klase.“ (Marx, 1973: 224).

18 Liberalna krialica „pojedinačni grijesi – javne koristi“ (parafrazirano prema satiričnoj poemi Bernarda de Mandevilla [Bernard de Mandeville] *Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*, 1714; odlomci na slovenačkom: *Basen o čebelah ali Zasebne pregrebe, javne koristi*, izbor, Mandeville, 1993), dakle, samo kapitalistima pomaže da se povežu u vladajuću klasu.

19 U prvom tomu *Kapitala* Marks formulira specifičnu ideologiju *robnih* načina proizvodnje izražima koji su se prečesto interpretirali u humanističkom i reprezentacionističkom maniru (npr. Goldmann, 1962). (Za kritiku reprezentacionističkih shvatanja ideologije, vidi: Breznik, 2009a: 9 i dalje; Breznik, 2009b.) Preciznije čitanje pokazuje da i u tim odlomcima Marks govori o „oblicima“, o odnosima između oblika i o „promjeni, [...] društvenom procesu“ (Marx, 1961: 97 / srp.: 83–84). Time je u tekstu prvog toma

je, dakle, *vladajuća ideologija* u kapitalističkim društvenim formacijama: reproducira kapitalistički proizvodni odnos i time reproducira i klasni sastav kapitalističke klase. Time što se individualni kapitali takmiče u sticanju viška dobiti, oni istovremeno smanjuju i udio živog rada u sastavu kapitala, ali time i podrivaju temelj kapitalističkog iskorištanja. Individualni kapitali postižu ekstra profit tako što povećavaju produktivnost rada boljom organizacijom radnog procesa ili poboljšanjem tehnologije. U oba slučaja se u ukupnom kapitalu smanjuje udio živog rada koji je jedini izvor viška

---

otvoren put za konceptualizaciju u trećem tomu *Kapitala*. U trećem tomu, koji obrađuje kapitalističku robnu proizvodnju i cirkulaciju, to jest, robnu proizvodnju u njenom istorijskom razvijenom i konkretnom obliku, problematika je ukratko sljedeća: 1. pojedinačni proizvodni procesi pod komandom individualnih kapitala, socijaliziraju se tek na tržištu i to posredstvom svojih proizvoda (roba), dakle ne u proizvodnji, nego tek u akumulaciji; 2. logika cirkulacije je heterogena u odnosu na logiku proizvodnje: u proizvodnji jednakе količine društveno potrebnog apstraktног rada proizvode jednakе količine vrijednosti; u cirkulaciji jednakи udjeli uloženog kapitala (tendencijski) donose jednakе udjele u profitu; 3. sfere povezuju se što se elementi proizvodne sfere prikazuju u sferi cirkulacije u svojim „preobraženim oblicima“ (*verwandte Formen*), u kojima ih razumiju čak i neposredno upleniti agensi; odnos između proizvodnih oblika i cirkulacijskih preobraženih oblika nije biunivokan: vrijednost se prikazuje kao cijena, vrijednost radne snage kao najamnina, a višak vrijednosti kao profit i kao kamata. – Ključni odlomak u poglavljу o fetišizmu robe zato je sljedeći: „Upotrebi predmeti postaju robe uopšte samo zato što su *proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisno jedni od drugih*. Kompleks tih privatnih radova sačinjava ukupni društveni rad. Pošto proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obeležja njihovih privatnih radova pokazuju tek u okviru te razmene. Ili, privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, *predmetni odnosi* među licima, a društveni odnosi među stvarima.“ (Marx, 1961: 85/srp.: 75 – naglasio R. M.) Društvenost međuljudskih odnosa zadobija „fetišistički“ ili „popredmećeni“ ideološki „izgled“ ili „preoblikovani“ ideološki „oblik“ zato što se pojedinačni privatni radovi podruštvljavaju, socijaliziraju tek retroaktivno na tržištu, što znači u cirkulaciji – u sferi u kojoj cirkuliraju robe, a to će reći „stvari“ (danas bi dodali: i one usluge koje djeluju kao robe). Individualni proizvođači ne stupaju u društvene odnose neposredno, pošto su njihovi procesi rada privatni „izdvajeni“ iz društva, nego tek posredno na tržištu a preko roba, tj. preko „stvari“: „Ovde je stvar samo u tome da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantazmagoričan oblik odnosa među stvarima.“ (Marx, 1961: 85/srp.: 75) „To su oblici mišljenja kakvi važe u društву, dakle objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje *ovog istorijski određenog* društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje.“ (Marx, 1961: 89 – naglasio R. M./srp.: 78.) U prvom tomu *Kapitala*, Marks analizira robnu proizvodnju samo u njenom elementarnom, apstraktnom i uopćenom obliku (u obliku koji „još nije“ vladajući oblik proizvodnje): „Pošto je *robni oblik* najopštiji i najnerazvijeniji oblik buržoaskog proizvodnje, zbog čega se rano i javlja, iako ne na isti vladajući, dakle karakteristični način kao danas, izgleda da je njegov fetiški karakter još relativno lako prozreti. Kod konkretnijih oblika gubi se čak i taj izgled jednostavnosti.“ (Marx, 1961: 96. – naglasio R. M./srp.: 83) U trećem tomu Marks se poduzeo analize „proces[al] kapitalističke proizvodnje“ kao „jedinstv[a] procesa proizvodnje i procesa cirkulacije“ (Marx, 1973: 31).

vrijednosti, a time ujedno i njezinog preobraženog oblika – profita. Ono što kratkoročno pogoduje individualnom kapitalu, dugoročno šteti kapitalu u cijelosti.²⁰ Odgovor kapitalističke klase u tom je slučaju „smanjenje troškova rada“, a to znači smanjenje troškova otpuštanja i zaposlenja, smanjenje „posredne/indirektne najamnine“ (socijalnih primanja) – ukratko: povećanje stepena iskorištavanja. I upravo to se dešava sada.²¹

Mehanizmi „preobraženih oblika“ opet ne povezuju samo individualne kapitaliste u kapitalističku klasu, nego ujedno onemogućavaju iskorištenima da primijete iskorištavanje i da se *prepoznaju kao klasa i sastave/udruže u klasu*. Za to da se pojedinačni kapitalisti udruže u klasu dovoljno je da svaki od njih pokušava doći do ekstra profita; a da bi radnice i radnici počeli da nastupaju kao klasa, moraju prestati misliti u pojmovima najamnine, cijene i profita. Da bi se radnice i radnici okupili kao klasa, moraju se oslobođiti mišljenja u okvirima oblika u kojima se kapitalistički proces *neposredno* prikazuje u sferi *cirkulacije*.

Ako bi se pojedinci na tržištu radne snage ponašali u skladu sa samoniklom „racionalnošću“ tržišnih odnosa, njihova bi „racionalna“ strategija bila u suprotnosti sa svakom mogućom klasnom strategijom radničke klase. Ako bi se pojedinci upravljali samo prema specifičnoj tržišnoj racionalnosti, zaoštravali bi međusobnu konkureniju i jedan bi drugoga pokušali podržati u borbi za zaposlenje. Samoniklu racionalnost osoba/subjekata na tržištu radne snage određuje vladajuća ideologija, a to će reći – ideološki mehanizmi „preobraženih oblika“ koji su neposredna praktična svijest agenasa u cirkulacijskim robnim procesima. Pošto vladajuća ideologija osigurava reprodukciju proizvodnih odnosa (Althusser, 2000), ona je nužno istovremeno i ideologija gospodarenja i samopodređivanja. Dokle god pojedinačni ponuđači radne snage ostaju u okovima tržišne ideologije, oni su neposredno i praktično zarobljeni unutar vladajuće ideologije, u automatizam djelovanja „preobraženih oblika“,²² u logiku beskonačne

20 „Povećanje organskog sastava kapitala zaista može, za kratko vrijeme, donijeti ekstra profit *individualnim* kapitalistima koji ’pretišu’ svoje takmace; ali, u konačnom, to ipak donosi veće poteškoće u stvaranju viška vrijednosti za *cjelokupan* društveni kapital.“ (Basso, 2003: 55.)

21 „U razvijenim kapitalističkim državama produktivna snaga društvenog rada još uvijek raste, ali se zato radni dan nimalo ne skraćuje.“ (Basso, 2003: 54.)

22 Ideologija robnih načina proizvodnje je „robni fetišizam“ (kako ju Marks naziva u prvom tomu

akumulacije kapitala i tako, dakle, kolaboriraju u klasnoj borbi kapitalističke klase, a da nisu u stanju zamisliti mogućnost alternativnog djelovanja. Ipak, napravili bismo grešku *petitio principii*, ako bismo mislili da se radnica i radnik nužno i automatski prepoznaju samo kao tržišni agensi i da ih je zaista moguće reducirati na „racionalne agense“ tržišne logike, na *homo oeconomicuse* iz ideologije racionalnog izbora.

Potčinjavanje u proizvodnji

Liberalni ekonomisti i drugi ideolozi ekonomске racionalnosti zaista misle da radnica i radnik kao tržišni agensi nemaju drugoga izbora doli da svoju radnu snagu prodaju kapitalu i tako se podrijeđe kapitalističkoj proizvodnji vrijednosti. O tome možemo dvojiti, ali recimo da je to stvarno tako. Ipak, čak i pod tom prepostavkom, zaključivanje na temelju logike *cirkulacije* ne može nam objasniti zašto se radnica i radnik podređuju kapitalu u *proizvodnji*. Čak i ako bi se radnica i radnik zaista ponašali kako im to govori/suflira ideološki konstrukt *homo oeconomicus* – kojim po volji njegovog tvorca, buržoaskog ekonomiste, rukuje isključivo cirkulacijska logika – oni bi mogli u samom proizvodnom procesu shvatiti da je podređivanje kapitalu suvišno, pošto su radnice i radnici sami u stanju proizvoditi. Preciznije: zbog toga što je proizvodnja kolektivni čin, radnice i radnici u proizvodnom procesu brzo bi shvatili da je proizvođenje stvar *radnih kolektiva* a ne automatski učinak *individualnog* podređivanja radnika i radnice kapitalu.

To bi radništvo moglo shvatiti utoliko brže na istorijskim počecima kapitalizma, kada se rad još samo formalno podređivao

Kapitala); vladajuća ideologija formacija koje određuje kapitalistički način proizvodnje su mehanizmi „preobraženih oblika“ (Marks upotrebljava taj izraz kroz čitav *Kapital*, a pojavljuje se već i u *Teorijama o višku vrijednosti*). Ipak, ta ideologija koja se prikazuje kao „ekonomski racionarnost“ ne može djelovati bez dopune – bez dodatka u vidu *pravne ideologije*. Kako piše Altiser [Althusser], pravo uređuje proizvodne odnose tako što od njih apstrahiru (Althusser, 1995: 200–203). Pravna apstrakcija otrže „polje ekonomski racionarnosti“ od procesa proizvodnje (od procesa eksploracije) i ograničava ga na sferu cirkulacije (sfjeru ekvivalentne razmjene) – gdje sami od sebe djeluju „preobraženi oblici“ (i gdje se višak vrijednosti prikazuje u preobraženim oblicima profita, rente, kamate; vrijednost radne snage kao najamnina; vrijednost proizvoda u preobraženom obliku cijene).

kapitalu.²³ Ta spoznaja i u savremenom kapitalizmu također ne mora biti tako teška, jer neposredni proizvođači u brojnim „kognitivnim“ djelatnostima posjeduju intelektualna i materijalna sredstva za proizvodnju i time su načelno sposobni proizvoditi a da se ne podređuju kapitalu.

Sama tržišna logika niti sami mehanizmi cirkulacije sami po sebi nisu dovoljni da osiguraju stvarno podređivanje radnika i radnika kapitalu u proizvodnom procesu. Ali, isto tako, ni sama činjenica da radna snaga u proizvodnom procesu djeluje kao egzistencijalni oblik kapitala, u stvarnosti nije ništa što bi radnicu i radnika u proizvodnji prisililo na podređenost kapitalu. Radna snaga je, naime, egzistencijalni oblik kapitala, trošak proizvodnje *samo sa stajališta nosilaca kapitala* i samo ukoliko je proizvodni proces *kapitalistički* proces proizvodnje viška vrijednosti. Isto tako, kapitalistički proces mora biti proizvodni proces, što znači – proces unutar kojeg radnice i radnici sarađuju i djeluju kao radni kolektiv.

Ukratko, ni cirkulacijski mehanizmi niti sama kapitalistička priroda proizvodnog procesa ni samima sebi ne mogu objasniti zašto se radnice i radnici stvarno podređuju kapitalu. Potrebne su dodatne poluge da bi se radnice i radnici natjerali na podređeni položaj kapitalističkom procesu proizvodnje.²⁴ Moramo objasniti baš te dodatne poluge, jer podređivanje radnice i radnika kapitalu ne možemo izvesti iz kapitalističke prirode procesa proizvodnje, već naprotiv, moramo kapitalističku prirodu procesa proizvodnje izvesti iz podređenosti radnice i radnika kapitalu i to unutar same proizvodnje.

23 Marks razlikuje „formalnu podređenost rada kapitalu“ (kod koje proces rada ostaje isti kao i ranije kada ga kapitalista još nije bio podrijetlo sebi, a razlika je jedino u tome što kapitalista ubire višak vrijednosti) od „realne podređenosti rada kapitalu“ kada unutarnja logika procesa rada sama proizlazi iz podređenosti rada kapitalu: „[...] čini se da je komandovanje kapitala radu prvobitno tek *formalna* posljedica činjenice da radnik ne radi *za sebe* nego za kapitalistu zbog toga *pod njegovim vođstvom*. Sa kooperacijom mnogih *najamnih radnika* komanda kapitala razvila se u zahtjev procesa rada kao takvog – u istinski uslov proizvodnje. Kapitalističko komandovanje na području proizvodnje sada je postalo jednako neizbjješno kao što je neizbjješna i komanda generala na bojnom polju.“ (Marks, 1961: 377)

24 Do istog je zaključka, potpuno drugim putem, došao i Tomas Kuro [Thomas Coutrot]. Čak i ako pretpostavimo da tržišna racionalnost u potpunosti prevladava radnike i radnike, trebalo bi objasnitи kako dolazi do prijelaza iz logike cirkulacije u logiku proizvodnje, jer ove su jedna drugoj suprotne (cirkulacija je individualistička, konkurenčna, slobodna; proizvodnja je kolektivistička, kooperativna, podređena): „Velika je tajna kako objasniti preobrazbu olova egoistične racionalnosti – prema kojoj se, kako se prepostavlja, isključivo upravlja ekonomski agensi [u cirkulaciji] – u zlato povjerenja i saradnje [u proizvodnom odnosu].“ (Coutrot, 2002.)

Kapitalistički proizvodni odnos

Kapitalistički proizvodni odnos određuje *odvajanje* koje je strukturalni uslov mogućnosti kapitalističkog načina proizvodnje: odvajanje radne snage od sredstava za proizvodnju. Nositeljke i nosioci radne snage mogu se uključiti u proizvodni proces samo posredstvom tržišta na kojem prodaju svoju radnu snagu po cijeni (najamnini/nadnici) koju određuju istorijski odnosi klasne borbe, dok kupac radne snage (kapitalista) potom u procesu proizvodnje *upotrebljava* upotrebnu vrijednost radne snage: upotrebna vrijednost radne snage upravo je u tome što je sposobna proizvesti više vrijednosti od toga koliko sama vrijedi.

Upotreba radne snage, to jest, iskorištavanje radnice i radnika, odnosno: kapitalistički proces proizvodnje organiziraju kapitalista ili njegov menadžer tehničkom organizacijom procesa rada. Sredstva za proizvodnju određuju na koji način radna snaga mora djelovati tokom procesa rada; isto tako, oni određuju kakvi moraju biti radnica i radnik da bi se uopće uključili u proces rada: šta moraju umjeti i znati, kakve moraju biti njihove sposobnosti za učenje, kakve tjelesne karakteristike, psihološke osobenosti, emocionalne crte... Kada kapital uključi radnicu i radnika u proces proizvodnje, on ih i podređuje, ali ih istodobno i oblikuje i preoblikuje: „oblik“ kojeg kapital utisne radnici i radniku, teoretičari su italijanskog operaizma nazvali *tehničkim sastavom radne snage*.²⁵ Ova je posljedica neposrednoga nasilja nad radnicom i radnikom

---

25 U šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. vijeka, brojni italijanski teoretičari otišli su u fabrike i počeli uzimati učešća u radničkim borbama neposredno na terenu. Teoriju su izgrađivali tako što su teoretičirali svoju praksu u proizvodnji i politici. Ta je teorija, ubrzo potom, postala poznata pod imenom „operaizam“. Najznačajniji pisci bili su Romano Alkvati [Romano Alquati], Serdo Bolonja [Sergio Bolognal], Ranijero Pancijeri [Raniero Panzieri], Mario Tronti [Mario Tronti] (Turchetto, 2001). Izraz „tehnički sastav radne snage“ skovali su po ugledu na Marksov koncept „tehničkog sastava kapitala“: „Sastav kapitala treba razumjeti dvojako. Ukoliko se radi o vrijednosti, nju određuje odnos prema kojem se kapital dijeli na konstantni kapital ili vrijednost sredstava za proizvodnju i variabilni kapital ili vrijednost radne snage [...]. Ukoliko pak govorimo o materiji/gradi i o tome kako ova obavlja funkciju u procesu proizvodnje, svaki se kapital dijeli na sredstva za proizvodnju i živu radnu snagu; taj sastav određuje odnos između mnoštva upotrebljenih sredstava za proizvodnju, na jednoj strani, i količine rada koja je potrebna za njihovu upotrebu, na drugoj. Prvi sastav nazivam *vrijednosnim sastavom*, a drugi *tehničkim sastavom* kapitala. Između jedne i druge postoji tjesna uzajamna veza. Da bih tu vezu izrazio, nazivam vrijednosni sastav kapitala, u mjeri u kojoj ju određuje njen tehnički sastav i u mjeri u kojoj ova odražava promjene u tehničkom sastavu, *organским sastavom kapitala*.“ (Marx, 1961: 691./srp.: cca 541)

i najvažniji je rezultat klasne borbe kapitalističke klase, jer predstavlja uslov kako za kapitalističku proizvodnju, tako i za reprodukciju kapital-odnosa. Zbog toga tehnički sastav radne snage određuje također i tržišno ponašanje radnika i radnika pošto je, tako rekuć, pečat kojega potražnja za radnom snagom i njena upotreba utiskuju njenim nositeljkama i nosiocima.

Kapital, dakle, određuje radnicu i radnika kao istorijski konkretno oblikovanu radnu snagu. Tim odnosima se radnice i radnici mogu oduprijeti, ukoliko se formiraju u klasu. Ali, kao klasa se mogu konstituirati samo ukoliko prevaziđu karakterističnu podjelu društva na razne „relativno autonomne sfere“ i ukoliko prevladaju cijepanje društva na ekonomsku sferu, pravno-političku konstrukciju (državu), ideološku sferu (kulturu); i ukoliko unutar ekonomске sfere pregaze graničnu liniju između sfere cirkulacije, u kojoj slobodni i jednakopravni mijenjači mijenjaju robe u ekvivalentnoj razmjeni, i sfere proizvodnje, unutar koje se dešava proces proizvodnje viška vrijednosti. Radništvo se konstituira u klasu transverzalno u odnosu na rascijepljenošću društva na razne „sfere“, i poprečno u odnosu na podjelu koja je, ne samo istorijski proizvod prevazilaženja kapitalističkog načina proizvodnje, nego i uslov za njegovu reprodukciju. *Politički sastav radničke klase* zbog toga nužno lomi okvire „relativno autonomne sfere“ buržoaskih politika: *političira* ekonomске odnose i „*ekonomizira*“ političke procese; *političira* kulturu i raskrinkava ideološke elemente u ekonomiji (Breznik, 2009). Politički sastav radničke klase zadire u sistem buržoaskog prava baš na tački na kojoj buržoasko pravo apstrahira od proizvodnih odnosa, kako bi moglo osigurati njihovo obavljanje/djelovanje (Althusser, 1995: 200–203). Politički sastav radničke klase, dakle, već po svojoj strukturi ukida ili makar podriva specifične istorijske determinizme opće strukture društvene formacije u kojoj preovladava kapitalistički način proizvodnje.

Radništvo organizira politički sastav klase u konkretnoj istorijskoj situaciji, koju određuje njegova podređenost kapitalu. To znači da konkretnu situaciju, u kojoj se radništvo organizira u klasu, nadodređuje tehnički sastav radne snage kao jedan od materijalnih učinaka vladavine kapitala. Kada se političkom sastavu radničke klase posreći, te ona uspije polomiti deterministički pritisak situacije koju nadodređuje tehnički sastav radne snage, i kada otpočne dalje

podrivati specifične istorijske determinizme opće društvene strukture, tada se politički sastav pretvara u *klasni sastav radničke klase*.²⁶

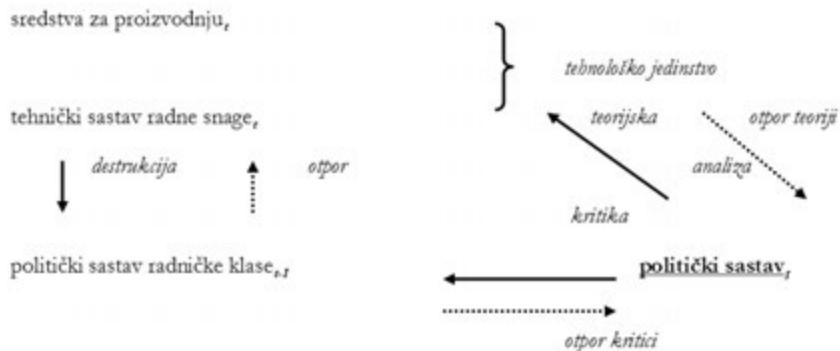
Radništvo klasnom borbom podriva proizvodne odnos unutar kojeg je podređeno kapitalu. Kapital može odgovoriti samo tako što će promijeniti kapitalistički proizvodni odnos, ili – kako to kaže vladajuća buržoaska ideologija – tako što će dalje razvijati tehnološke i organizacijske osobenosti proizvodnje. Kapital, skupa sa tehnološkim i organizacijskim preobrazbama, mijenja također i tehnički sastav radne snage. Sa svakim novim *tehničkim sastavom radne snage* kapitalistička klasa istorijski odgovara na već dostignuti, to će reći na prethodni sastav radničke klase. Strukturno je, dakle, radništvo uvijek u prednosti – ako mu se samo posreći da se organizira u klasu.²⁷

Elementarnu strukturu klasne borbe u kapitalizmu možemo shematski prikazati na sljedeći način (Močnik, 2009: 397–398):

---

26 Moramo biti oprezni sa retroaktivnom logikom u borbama podređenih klasa: političke borbe radničkih masa zaista su samo ideološki i iluzorni „izraz“ klasnih borbi. Ali, u isto vrijeme tek taj „izraz“ retroaktivno uspostavlja ono za šta bi trebalo da bude „izraz“: stvarnu društvenu i istorijsku poziciju radničke klase. Radničke borbe zaista se ne mogu ograničavati na sferu građanske politike, i oni su u velikoj mjeri ilegalni ili tek samo polulegalni. Ali i pored toga to su političke borbe i zato se odvijaju u situaciji koju nadodređuje buržoaska pravno-politička konstrukcija: „sve borbe unutar države, borbe između demokratije, aristokratije i monarhije, borba za pravo glasa, itd. itd., nisu ništa drugo nego iluzorni oblici [...] unutar kojih se bore istinske borbe različitih klasa međusobno“ (Marx in Engels, 1979, 39). Tek onda kada političke borbe probiju buržoasku pravno-političku barijeru apstraktne „slobode i jednakosti“ i načnu cjelokupnu kapitalističku strukturaciju, radnička će se klasa istinski početi „sastavljati“ u klasu. S vremena na vrijeme radnici pobijede, ali je to samo privremeno. Pravi rezultat njihovih borbi nije neposredni uspjeh nego sve šire udruživanje radnika [...] Treba samo povezanosti kako bi se mnoštvo lokalnih borbi sa svuda istim značajem centraliziralo u nacionalnu, klasnu borbu. Svaka je klasna borba, opet, politička borba.“ (Marx i Engels, 1979, 599)

27 Prema operaističkoj teoriji, svakom stepenu razvoja kapitalizma odgovara poseban istorijski klasni sasavat, čiji je nosilac uvijek neka određena grupa radništva. 1848–1871: hegemonija grupa bili su urbanizirani masovni radnici na začecima krupne industrije; 1871–1917: nosioci klasnog sastava profesionalni su radnici preciznijih industrija; 1917–1968: masovni radnici fordističke industrije; od 1968. pa nadalje hegemonom „figurom“ proletarijata postaje „društveni radnik“.

Shema 1

Nesimetričnost između borbe kapitalističke klase i borbe radničke klase prikazali smo razmakom između tehnološkog jedinstva sredstava za proizvodnju i radne snage u trenutku t (to tehnološko jedinstvo odgovor je kapitalističke klase na politički sastav radničke klase u prethodnom trenutku $t-1$) i novog političkog sastava radničke klase u trenutku t , koji destabilizira strukturu gospodarenja i iskoristavanja. „Elementarna struktura“, dakle, u stvari nije nikakva „struktura“, pošto ju slama unutarnje proturječe, klasna borba. Njeni dijelovi nisu homogeni i vremenski je izmještena u odnosu na samu sebe. Istorijsko vrijeme klasne borbe radničke klase drugačije je od vremena klasne borbe kapitalističke klase.

Tehnički sastav radne snage i kompromis između radnika i kapitala

Operaistička postavka radikalno je prekomponirala teorijsku problematiku, a time je također onemogućila da se uhvatimo u zamku reduktionizma i u zamku eklekticizma. Operaisti su izradili niz novih povezanih koncepata i time onemogućili: 1. da se podređenost rada kapitalu reducira na pravnu činjenicu – na prodaju radne snage na tržištu „rada“;

2. ili da se ona reducira na ekonomski proces – od prodaje pa nadalje, radna snaga djeluje još samo kao egzistencijalni oblik kapitala; 3. ili da se reducira na proces upravljanja: tvornica je organizirana poput vojske, a radnici i radnici moraju se pokoravati ukazima menadžmenta; 4. ili, pak, da ju reduciraju na nasilje strojeva nad ljudima, na teror „mrtvoga rada“ otjelovljenog u strojevima, nad „živim radom“ kojega obavljaju radnice i radnici. Operaisti su, isto tako, oslobodili teoriju mogućeg eklektičkog postupka u stilu nestrukturiranog navođenja: potčinjavanje rada kapitalu nije samo pravna činjenica, ono je također i ekonomski proces, ali i nasilje strojeva nad ljudima, a također i nasilje ljudi nad ljudima... Koncept tehničkog sastava radne snage govori upravo to da „tehničko gledište“ procesa rada nije jednostavno tehničko gledište, nego je to postupak u klasnoj borbi kapitalističke klase; taj koncept govori da nema „organizacije rada“ koja bi proizlazila iz nekakve pretpostavljene neutralne „tehničke racionalnosti“, nego da su tehnička i racionalna organizacija rada postignuća klasne borbe kapitalističke klase – upravo ona postignuća na kojima se kapitalistička klasa suočava sa otporom radnika i radnika i sa tim otporom mora računati.²⁸

U svakom slučaju, operaisti su, kao i Marks, mislili da već sama potčinjenost radne snage kapitalu (koja je, po njima, uvedena posredstvom tehničkog sastava radne snage) omogućava proces proizvodnje. Na taj način su despotizam tvornice u Marksovo vrijeme, kao i fordizam u vrijeme operaista, možda odavali izgled da su tehničko nasilje strojeva i organizacijsko nasilje menadžmenta (kao dva postignuća podređenosti rada kapitalu) u stanju sami organizirati pojedinačne radnice i radnike u radni kolektiv. Ipak, sami strojevi i uputstva menadžmenta

---

28 Kod uvođenja pokretne trake moguće je vidjeti na koji su način tehničke značajke procesa rada povezane sa klasnom borbom. Iz Fordovih tvornica istjerali su sindikate 1914. godine (a ponovo su ih pod pritiskom države dopustili tek 1941. godine); pokretnu traku sistemski su počeli uvoditi između 1908. i 1915. godine. Uvođenjem pokretne trake nisu samo povećali produktivnost rada, već su isto tako i disciplinirali radnike. Moguće je reći čak i to da je pokretna traka povećala produktivnost rada time što je disciplinirala radnike. Pokretna traka omogućila je da se zapošljavaju značajno manje kvalificirani radnici koji nisu imali potrebe za međusobnom komunikacijom. U brojnim tvornicama razgovor je bio izričito zabranjen, a u većini zbog buke ionako nije bio moguć. Pokretna traka je tvorničarima omogućila da umjesto organiziranih, profesionalno obrazovanih radnika zaposle nisko kvalificirane ili nekvalificirane ljude koji su se u SAD doseljavali sa kriznih područja evropskih provincija koji, uslijed jezičkih barjera, i nisu mogli jedni sa drugima govoriti.

ne mogu održati konkretni proces rada sa svim slučajnostima koje se nužno događaju iz dana u dan, i iz trenutka u trenutak.²⁹

Do podređivanja rada kapitalu, naime, ne može doći ukoliko se radnica i radnici sa njim ne pomire. Proces rada ne može se odvijati ukoliko radnice i radnici ne sudjeluju jedni sa drugima, što znači da nema procesa rada bez radnog kolektiva. Proizvodna kooperacija nije samo proces koji bi se mogao odvijati između čovjeka i stroja, nego se on odvija između osoba, to je društveni proces kojeg, kako kaže Kutro [Coutrot],³⁰ goni „simbolička racionalnost“. Proces proizvodnje mora, dakle, uvijek biti i *ideološki posredovan*.

Zastupnici kapitala, naravno, nastoje da obezbijede ideološku posredovanost koja omogućava proizvodnu kooperaciju. Menadžment propisuje pravila i sankcije, radne postupke i modele za učenje. Sa druge strane, radnice i radnici isto tako razvijaju niz sopstvenih ideološki posredovanih društvenih veza čija namjena nije nužno (ili po samoj prirodi) da pospješuje proces rada. Upravo suprotno, radnice i radnici gaje međusobnu solidarnost, pomažu jedni drugima da bi preživjeli u toku procesa rada. Razvijaju tehnike izbjegavanja rada, smanjivanja intenziteta rada, onemogućavanja nadzora itd., i pri tome uspostavljaju zajednicu ljudi koji rade skupa i čine radni kolektiv. Iako radni kolektiv nastaje sam od sebe, kao neka vrsta radničke samoodbrane od štetnih posljedica rada, on je nužna i nenadoknadiva podloga procesa rada kao procesa proizvodnje viška vrijednosti. Ideološko vezivo koje je nametnuto odozgo („nadzorna regulacija“), i čija je jedina i izričita namjena poboljšavanje akumulacije kapitala, i ideološko vezivo koje samostalno tkaju radnice i radnici („autonomna regulacija“) kako bi se odbranili od najštetnijih i ekstremnih posljedica podređenosti kapitalu, zajedno čine društvenu podlogu na kojoj se proces rada uopće i odvija. U tom odnosu dviju ideologija, koje

29 „[Tehničkom] postupku i propisanoj organizaciji rada radnici moraju dodati upravo rad kako bi se uopće mogli suočiti sa svim onim što nije unaprijed osigurano i što se mnogo kad i ne može unaprijed odrediti ni na ravni ideje.“ (Dejours, 1998: 74.)

30 Coutrot, 2002: 61–77. Kutro, inače, stavља „simboličku racionalnost“ nasuprot „instrumentalne racionalnosti“ razlikuje, dakle, „tehničku“ dimenziju procesa rada od njegove društvene, a to će reći, ideološke dimenzije. Kutroova konceptualizacija zato je teorijska regresija u odnosu na operaizam. Kako se jasno vidi iz naših prethodnih izvođenja, sam tip instrumentalne ili tehničke racionalnosti učinak je klasne borbe; instrumentalna ili tehnička racionalnost uvijek je istorijska i ne može ni nastati ni djelovati ukoliko u njoj ne djeluje imanentna ideološka dimenzija.

se ne definiraju neposredno jedna u odnosu spram druge, nego obije nastaju iz neposrednog (imaginarnog) odnosa spram procesa rada – procesa koji bez nužne artikulacije uopće nije ni moguć – u odnosu između tih dviju ideologija, dakle, možemo vidjeti temeljni oblik klasne borbe kakav se odvija u proizvodnji. Samo ako do artikulacije između tih dviju ideologija dođe *pod dominantom ideologije kapitala* – uz prevlast nadzorne (menadžerske) regulacije nad autonomnom radničkom regulacijom – proces proizvodnje kao proces proizvodnje viška vrijednosti uopće i može teći i nastavljati se.³¹

Posebnost odnosa između kapitalističke nadzorne i radničke autonomne regulacije je u tome što nadzorna, menadžerska regulacija ne može djelovati bez autonomne radničke regulacije. Između propisa i stvarnog stanja uvijek je diskontinuitet koji moraju popuniti stvarni ljudi koji se ponašaju u skladu sa propisima ili ove izbjegavaju. Posljedica ovoga je to da kapitalistička nadzorna regulacija može biti uspješna samo ukoliko se artikulira sa autonomnom radničkom regulacijom – i to da se artikulira tako da ovu prevlada. Drugim riječima, stvarni kapitalistički proces proizvodnje nužno je utemeljen na „klasnom kompromisu“ pod dominacijom kapitala. Kapital je u samom procesu proizvodnje prisiljen da nastoji postići klasni kompromis, jer drugačije ne može obezbijediti vlastitu reprodukciju.

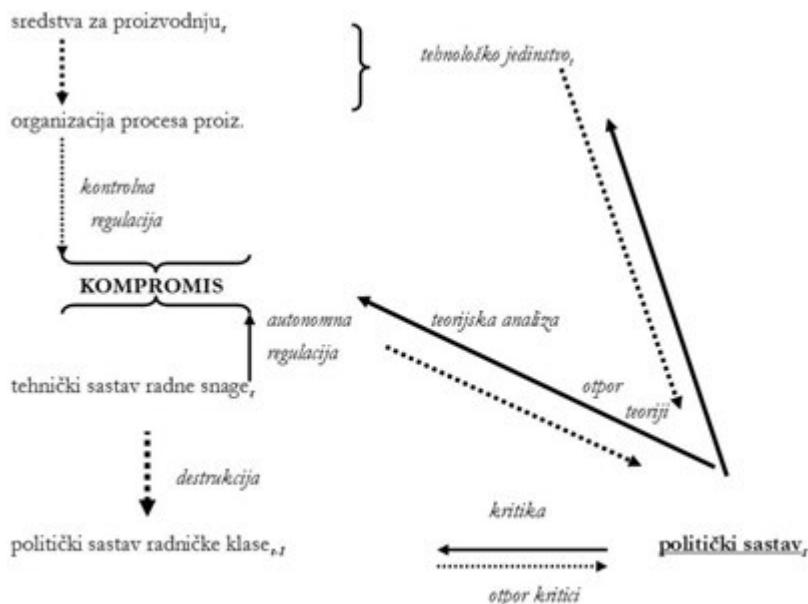
„Klasni kompromis“ bez kojega kapitalistička proizvodnja ne bi bila moguća, artikulira dvije ideologije: nadzornu ideologiju kojom zastupnici kapitala uređuju proces proizvodnje – i autonomnu radničku ideologiju koja radnicama i radnicima omogućava da izdrže i podnesu iskorištavanje, da proizvode pod komandom kapitala. „Klasni kompromis“ koji omogućava kapitalističku proizvodnju, artikulira vladajuću ideologiju i ideologiju potčinjenih na takav način da reproducira proizvodni odnos potčinjenosti i iskorištavanja.

Politički sastav radničke klase mora skršti upravo taj klasni kompromis, a to znači, artikulaciju između menadžerske nadzorne regulacije

³¹ Altiserova teza (Althusser, 2000) prema kojoj vladajuća ideologija ujedinjuje ideoološke aparate, dobija ovđe neočekivano dramatično značenje: vladajuća ideologija (nadzorna regulacija) obezbjeđuje vladavinu kapitala nad radom samo dotele dok joj uspijeva ujediniti klasno suprotstavljene ideologije, radničke i kapitalističke ideologije i njihove materijalne egzistencije u konkretnim praksama individua. „Ujediniti“ ovđe znači: podvesti pod svoju dominaciju.

(posebnu „regiju“ ili postignuće vladajuće ideologije) i spontanih oblika društvenosti radnika i radnika u procesu proizvodnje. S druge strane, kapital se bori protiv političkog sastava radničke klase na taj način što uspostavlja i obnavlja klasni kompromis pod svojom dominacijom.

Shemu elementarne strukture klasne borbe moramo, dakle, upotpuniti na sljedeći način:

Shema 2

Društveni kompromis i politički sastav radničke klase

Kapitalistička klasa, dakle, nastoji da u procesu rada postigne kompromis sa radnicama i radnicima, a sve na podlozi ideologije koja bi ove zadržala u podređenom položaju i onemogućila im da se okupe u radničku klasu. Na drugoj strani, radništvo može uspješno organizirati otpor samo ako se emancipira od te vrste ideologije. Suština tog kompromisa je, naravno, da obezbijedi podređivanje i saradnju na

radnom mjestu: tamo gdje se proizvodi višak vrijednosti. Ali, ideološki mehanizam koji proizvodi taj kompromis ne može se ograničavati samo na radno mjesto i na odnose u samo jednoj proizvodnoj jedinici.³²

Istorijski slučajevi društvenog kompromisa potvrđuju tu tezu. Klasičan slučaj bila je država blagostanja u središtu kapitalističkog sistema poslije kraja Drugog svjetskog rata pa do sredine sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.³³ Taj se kompromis temeljio, kako kažu istoričari, na „integraciji radničke klase u potrošački sistem“ (Beaud, 2000: 250 i *passim*).

Ali, ako pogledamo taj kompromis sa stajališta radničkih klasa, decenije države blagostanja su vrijeme uspješnog sastava radničke klase, uspješnih radničkih borbi i velikih postignuća na području najamnine, javnih usluga, penzija... Radnička klasa je te uspjehe postigla tako što se *dezintegrirala* iz ekonomskog sistema kapitala, s tim što je *politisirala* ekonomske odnose: tako je radništvo velike oblasti društvenih usluga istrglo iz kapitalističke ekonomije³⁴ i došlo do javnog školstva, javnog zdravstva, javnog penzionog sistema. Na području robne razmjene postignuto je to da se egzistencijalni minimum neprestano povećavao, da se upravljao prema rastu produktivnosti rada; radništvo je postiglo društveni konsenzus po kome rad proizvodi bogatstvo i po kome radničke klase imaju pravo na rezultate svoga rada. To je, u kapitalističkom sistemu, bio veličanstven politički pomak.³⁵ Kada se

32 Uzroka za tako što je nekoliko. Najmanje što taj mehanizam mora postići je to da u isto vrijeme obezbjeđuje da radnica i radnik djeluju kao ponudnici radne snage na tržištu radne snage – i kao proizvođači viška vrijednosti u procesu proizvodnje. Ideološki mehanizam mora, dakle, na specifičan ideološki način (na način „imaginarnog odnosa pojedinaca u odnosu spram njihovih realnih egzistencijalnih uslova“, vidi: Althusser, 2000: 66) povezati sferu proizvodnje i sferu cirkulacije. Sljedeći uzrok proizlazi iz same ideološke prirode mehanizma: ako bi da „interpelira individue u subjekte“ (Althusser, 2000: 72), mora kombinirati bar dva diskursa kako bi mogla uzrokovati učinak subjekta (Močnik, 2011).

33 Drugu vrstu kompromisa postigle su državne birokratije u istorijskim socijalizmima. Posebno zanimljiv je jugoslovenski samoupravni socijalizam sa permanentnom subverzijom kompromisa i njegovom istovremenom reprodukcijom u procesima radničkog samoupravljanja.

34 Društvene borbe istrgle su te društvene djelatnosti kapitalističkom načinu proizvodnje „[kod ‘netržišnih’ djelatnosti kakve su školstvo, zdravstvo, upotreba infrastrukture] izraz ‘tržište’ zavodi. Preciznije bi bilo reći ‘nekapitalističke’ djelatnosti, jer tu se ne radi samo o pristupu dobrima i uslugama, već ujedno i o mehanizmima po kojima se odlučuje o proizvodnji i investicijama a koji se ne zasnivaju na maksimizaciji profita.“ (Duménil i Levy, 2008: 62)

35 U suprotnosti sa kapitalističkim državama, u kojima se rast najamnine upravljao prema porastu produktivnosti (što je bio napredak ka sve „pravednijoj“ podjeli vrijednosti između rada i kapitala), u socijalističkim državama, posebno u Jugoslaviji, „nagradihanje rada“ bilo je, zapravo, regresivno: ono

sredinom sedamdesetih počela smanjivati rentabilnost kapitala, kapitalistička klasa prešla je u kontranapad koji su tada nazivali neokonzervativizmom, a sada ga zovemo neoliberalizmom. Neoliberalizam je raskinuo klasni kompromis³⁶ i sada radničku klasu više ne „integrira“ posredstvom sistema potrošnje, nego radnica i radnike, čak i u procesu rada, atomizira u usamljene individue – u usamljene podmete, ideološki oblikovane po uzoru na pravnu osobu, pošto su radnici i radnice na tržištu radne snage. Ako je nekadašnji radnik u fordističkoj industriji bio konzument, potrošač, pa čak i dok je radio u procesu proizvodnje, sada su radnici i radnice, istovremeno dok su u procesu proizvodnje, još uvijek na tržištu radne snage. U tome je strukturni učinak prekarnih radnih odnosa: logiku cirkulacije prenose u sferu proizvodnje.

Ako se radništvo okupljalo u klasu na taj način što je podrivalo podjelu rada na „relativno autonomne sfere“, politiziralo ekonomiju, ekonomiziralo politiku i politiziralo-ekonomiziralo kulturu³⁷ – kapitalistička klasa svoju klasnu borbu sprovodi tako što, upravo suprotno, čuva i obnavlja rascijepljenosrdruštva na različite društvene „sfere“. Ako je kapitalistička klasa u fordizmu postigla klasni kompromis tako što je radnice i radnike podvrgla ideološkoj hegemoniji konzumerizma, potrošaštva, i ako u neoliberalizmu onemogućava klasni sastav radničke klase tako što u proizvodnju uvodi hegemoniju tržišne, tj. cirkulacijske logike – onda klasna borba kapitalističke klase uvijek nadodređuje proizvodnu sferu nekom drugom ekonomskom sferom. Želimo li biti precizni, kapitalistička klasa u oba slučaju sprovodi svoju vladavinu tako što proizvodnju nadodređuje cirkulacijom: u rastućem ciklusu to čini učešćem radništva na tržištu roba i usluga, a u padajućem, pak, „učešćem“ radništva na tržištu radne snage.

Klasna borba kapitalističke klase, na taj način *integrira radnice i radnike, kao individue, u relativnu autonomiju ekonomске društvene sfere*. Ekomska sfera je zamka u koju kapitalizam hvata individue kako bi ih mogao iskoristiti kao radnu snagu. Na tom nivou nema razlike između kapitalističke socijalne

---

je, naime, uvodilo elemente robnih odnosa u inače podruštvjenu proizvodnju. To je bilo povezano sa uvođenjem „socijalističke tržišne privrede“.

36 Kutro inače misli da neoliberalizam uopće ne omogućava klasni kompromis (Coutrot, 2002).

37 U socijalnoj državi, glavno dostignuće radničkih klasa je to što su značajna društvena područja i značajne društvene procese spasili od kapitalističke akumulacije: u tome je značaj javnog školstva, javnog zdravstva, javnih penzionih sistema.

države društvenog kompromisa i neoliberalnog klasnog nasilja. I u jednom i u drugom slučaju radnica i radnik integriraju se kao individue tako što ih u sferu cirkulacije ideološki interpelira robni fetišizam,³⁸ a sferu proizvodnje doživljavaju kao tehničku³⁹ djelatnost. Razlika je samo u tome što u kapitalističkoj državi blagostanja robni fetišizam usmjerava radnicu i radnika na tržište dobara, a u neoliberalnom kapitalizmu ih zadržava na tržištu radne snage.

Pristanak individua na iskorištavanje je, dakle, (ideološki) učinak njihove istodobne integracije u proizvodni i u cirkulacijski proces. Ali, procesi djeluju prema logikama koje su jedna drugoj suprotstavljene. U proizvodnji individue sarađuju, dok se u cirkulaciji jedni protiv drugih takmiče; u proizvodnji se individue povezuju u kolektive, a u cirkulaciji djeluju kao sebični atomizirani pojedinci i pojedinke; proizvodnja je proces podređivanja i nejednakosti, a akumulacija svijet jednakosti i slobode.⁴⁰

Individua se može „interpelirati u obje sfere istovremeno“; u ime cirkulacijske slobode i jednakosti može pristati na proizvodno podređivanje i iskorištavanje ukoliko ideologija u kojoj je interpelirana isfabrikuje ideološku homogenost tih sfera sa inače suprotstavljenim logikama. Uslov „integracije“, tj. podređivanja i eksploracije, jeste „imaginarni odnos prema realnim egzistencijalnim uslovima“ (Althusser, 2000) koji briše heterogenosti proizvodnje i cirkulacije. Tu homogenizaciju obezbjeđuje pravna ideologija koja djeluje u sferi cirkulacije, a učinke polučuje u sferi proizvodnje. Individuum sklapa ugovor o radu u sferi cirkulacije, a njegove učinke trpi

38 Za koncept robnog fetišizma koji upotrebljavamo u ovom tekstu vidi napomenu br. 17.

39 „[...] tehničko delanje njegov izvrsilac doživljava kao delanje koje se odnosi na područje mehaničkog, fizičkog ili fizičko-hemijskog, i [...] isto tako svoj umor [doživljava kao da je] te vrste“ – izvrsilac je slijep za društvenu prirodu tehničkog delanja.

40 „Sfera cirkulacije ili razmjene robe [...] zapravo je bila pravi *zemaljski raj urodenih ljudskih prava*. U njoj vladaju samo sloboda, jednakost, vlasništvo i Bentam. [...] Kada napuštamo to područje jednostavne cirkulacije ili razmjene robe, sa kojeg *freetrader vulgaris* crpi svoje nazore, svoje pojmove i svoje mjerilo za prosuđivanje društva kapitala i najamnog rada, čini nam se da se fiziognomija naših *dramatis personae* već uvelike promijenila. Bivši vlasnik novca (na)stupa dalje kao kapitalista, vlasnik radne snage korачa za njim kao njegov radnik; prvi se značajno smješka i sija od preduzetnosti, drugi plašljivo okljeva kao onaj koji iznosi sopstvenu kožu na tržište i ne može očekivati ništa drugo nego to da će mu istu – *skrojiti*.“ (Marx, 1961: 199–200) – Marksov „*freetrade vulgaris*“ domaćin je ideologije (za pojam „domaćina, idealnog adresata ideologije“ vidi: Močnik, 2009: 204 i dalje) koji omogućava reprodukciju odnosa potčinjenosti i iskorištavanja: podređivanje individua i njihov pristanak ovisni su upravo o tome da li će ih ta ideologija uspješno interpelirati. Reprodukcija kapitalističkog proizvodnog odnosa moguća je samo dok i radnice i radnici misle poput „*freetrade vulgarisa*“ – ili, još preciznije: samo dok se ponašaju kao da tako i misle.

u sferi proizvodnje. Pravna ideologija je tako utisak, pečat cirkulacije na proizvodnji – i koprena koja zastire istinskost proizvodnih odnosa tako što ih „imaginarno“ preoblikuje prema kalupu odnosa u cirkulaciji.⁴¹

Dokle god se borbe vrte oko pravnog uređenja „radnih odnosa“, kapitalistički proizvodni odnos ostaje netaknut. Kapitalizam se reproducira posredstvom tih borbi – pa ipak, te borbe istovremeno određuju i *kakav* će biti kapitalizam koji se posredstvom njih reproducira. Dok je u tim borbama prednost imalo radništvo, „radna prava“ su se širila, a društvene usluge bile osigurane od podređivanja kapitalu, pa je takav kapitalizam bio socijalni kapitalizam.

U savremeno doba, kapitalistička klasa napada upravo ovu tačku:

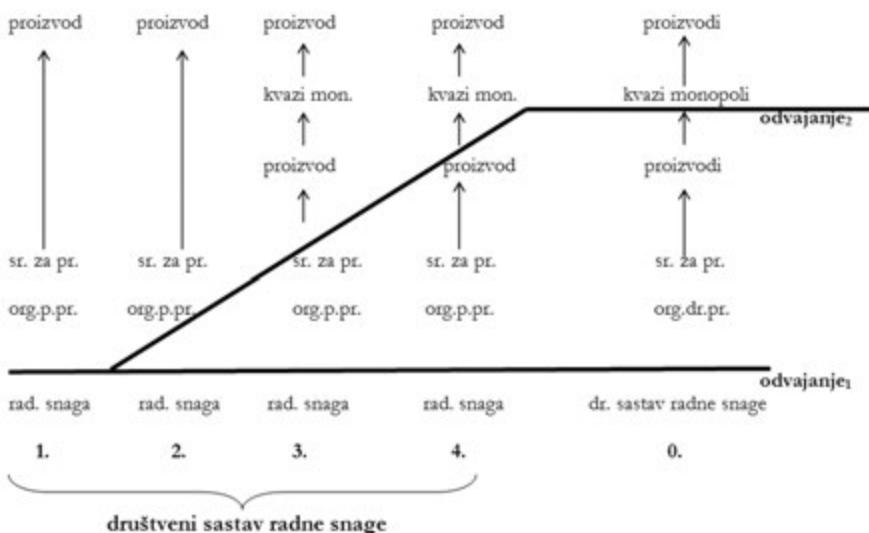
Kod ugovora o radu inspektor su [2007. godine] najčešće utvrđivali da su zaposleni radili na temelju ugovora civilnog prava, iako bi poslodavac sa njima morao sklopiti ugovor o zaposlenju. Prema izvještajima inspektora, sklanjanje ugovora civilnog prava prisutno je u gotovo svim djelatnostima, a ponekada takav radni odnos postaje gotovo preovladavajući. Istovremeno raste i broj slučajeva kada poslodavci od zaposlenih zahtijevaju da se registruju kao samostalni preduzetnici, iako ti „preduzetnici“ i dalje rade poslove koji sadrže sve elemente radnog odnosa.⁴²

Dovitljivim pravnim uredbama savremena kapitalistička klasa u *okviru temeljnog kapitalističkog odnosa proizvodnje* diverzificira položaj radničke klase u procesu proizvodnje. Tehnički sastav radne snage može ostati jednak, a radnice i radnici mogu obavljati čak i iste poslove, ali se njihov pravni položaj razlikuje. Time se, također, otežava i političko sastavljanje radnika i radnika u klasu. Tehnički sastav radne snage u savremenom kapitalizmu nije više glavni mehanizam podređivanja radnika i radnika kapitalističkom proizvodnom odnosu – kasnije klasna borba kapitalističke klase uvodi mehanizam koji djeluje u cijelom društvu i korjenito preobražava društvene odnose u cijelosti: taj novi sveobuhvatni mehanizam možemo nazvati

41 O djelovanju prava u kapitalističkom načinu proizvodnje, Altiser kaže sljedeće: „[...] konkretni predmet prava su kapitalistički proizvodni odnosi, upravo u onoj mjeri u kojoj pravo od njih apstrahira [...], a apstrakcija je, baš kao i negacija, uvijek određena apstrakcija. Građansko pravo ne apstrahirala bilo šta, već određeni, konkretni predmet čije djelovanje 'mora' uređivati, čije funkcioniranje uređuje – naime, kapitalističke proizvodne odnose“ (Althusser, 1995: 200)

42 Dernovšek, 2008b.

društveni sastav radne snage. Društveni sastav radne snage u savremenom je kapitalizmu ona temeljna društvena podjela, *Gliederung*, koja je sada u „razvijenim društvima“ jedan od glavnih izvora produktivnosti kapitala i, istovremeno, glavni mehanizam podređivanja društva kapitalističkom načinu proizvodnje. Savremeni položaj možemo shematski prikazati ovako:⁴³

43 Zbog preglednosti smo u shemi prikazali pojedinačne proizvodne procese kao da su homogeni po svojoj unutrašnjosti, tj. kao da je kapitalistički odnos u svakom pojedinačnom proizvodnom procesu za sve radnici i radnike pravno jedнако uređen. To svakako nije tako: radnice i radnici mogu raditi na istim radnim mjestima, ali pod različitim pravnim režimima. Npr.: radnice i radnici migranti imaju potpuno drugačiji status od državljanke i državljanu; između samih državljanke i državljanu na istom radnom mjestu mogu starije radnice i radnici uživati radni odnos na neodređeno vrijeme, sa svim radnim pravima, dok su njihovi mlađi drugovi i drugarice u prekarnom radnom odnosu bez ikakvih prava. „Iako je u ukupnom broju zaposlenih u Sloveniji u posljednjem kvartalu 2007. godine samo 15% zaposlenih na određeno vrijeme, među objavljenim slobodnim radnim mjestima 2007. godine bilo je 77% ponuda za zaposlenje na određeno vrijeme.“ (Dernovšek, 2008a) U istom članku pisac upozorava i na uvođenje tržišnih odnosa u već sklopljen proces proizvodnje. Radnik u tom odnosu nastupa kao „samostalni preduzetnik“ koji je u podizvođačkom odnosu: „Dok zakon o radnim odnosima (ZRO [ZDR]) već uključuje i uređuje većinu tzv. prekarnih oblika zaposlenja [...] u najlošijem položaju su radnici koji obavljaju poslove na temelju podizvođačkih ugovora. U Sloveniji je, naime, status radnika priznat samo onima koji rade na osnovu ugovora o radu u skladu sa ZRO. Svaki drugi ugovor ili nalog isključuju prava koji proističu iz radnog odnosa čak i ako radnik obavlja potpuno isti posao, pod istim uslovima i na isti način kao redovno zaposleni radnik. Takav radnik, dakle, nema prava na plaćanje prekovremenog rada, toplog obroka, prijevoza, odmora, praznika, dodatnog osposobljavanja i obrazovanja, bankovnih zajmova kao ni prava na temelju nezaposlenosti.“ (Dernovšek, 2008a.)

1. Klasična industrija „fordističko“ i kompetitivno tržište radne snage: radna snaga odvojena je od materijalnih i intelektualnih sredstava za rad; organizaciju rada diktira tehnologija i menadžment.
2. Tojotizam: mala i srednja preduzeća: radna snaga odvojena je od sredstava za proizvodnju; ipak, važne nadležnosti u organizaciji procesa proizvodnje preuzima radni kolektiv; solidarnost radnog kolektiva temelji se na „emocionalnom inženjeringu“, na lojalnosti firmi, na „pretkapitalističkim“ mehanizmima kohezije (društvena preduzeća, etnička preduzeća).
3. Podizvođački odnosi, mala i srednja preduzeća – podijeljeni rizik: radna snaga je odvojena od sredstava za proizvodnju; tu konstitutivnu kapitalističku odvojenost₁ dopunjuje odvojenost₂ – cjelokupna proizvodna jedinica odvojena je od socijalizacije procesa proizvodnje na tržištu; proizvod, koji je samo poluproizvod, prodaje se samo jednom potražiocu koji nadzire društvene uslove procesa proizvodnje, i inače je kvazimonopolista na tržištu.
4. Podizvođački odnosi, mala, srednja i velika preduzeća – rizik snosi podizvođač, odnosno, sve je isto kao i pod tačkom 3., pri čemu su uslovi još manje povoljni za pojedinačnu proizvodnu jedinicu: radna snaga odvojena je od sredstava za proizvodnju; tu osnovnu odvojenost₁ upotpunjuje nova odvojenost₂ – cjelokupna pojedinačna proizvodna jedinica odvojena je od socijalizacije procesa proizvodnje na tržištu, a isto tako i od općih društvenih uslova proizvodnje; proizvod, koji može biti i gotov proizvod, prodaje se samo jednom potražiocu koji nema nikakve obaveze spram pojedinačne proizvodne jedinice, iako je inače oligopolski agens na svjetskom tržištu.
0. Nova uloga lokalnih nadležnosti (država): uređivanje društvenog sastava radne snage; organizacija društvenih procesa proizvodnje, obezbjeđivanje infrastrukture i drugih uslova za privlačenje kapitalističkih investicija; osiguravanje djelovanja lokalnih tržišta; ovisnost o transnacionalnim kvazimonopolima i oligopolima.

Shema 3

Poopćenje robnog fetišizma u neoliberalnoj ideologiji

Ove nove pravne uredbe kojima kapitalistička klasa podređuje radništvo, legitimira ekonomistička neoliberalna ideologija. Zato što liberalna ekonomija tvrdi da je tržište najbolji koordinator svih društvenih djelatnosti – i da se stoga sve djelatnosti *moraju* tržišno koordinirati (što u ovom slučaju znači podrijediti kapitalu); u toj ideologiji, isto tako ideološki pojам tržišta, djeluje na poseban način i dobija upravo posebno značenje. Poopćavanje tržišta na sva društvena područja nužno uzrokuje to da se ideološki pojам tržišta i sam poopćava, generalizira.

U liberalnoj ideologiji tržište se, kao *opći* mehanizam koordinacije *svih* društvenih djelatnosti strukturira kao *tržište uopće*. Zato liberalni ideolozi tako rado govore o „tržištu“ u jednini. Podrazumijevaju ga kao prostor na kojem se sreću oni koji nude sa onima koji traže i gdje u zajedničkom cjenkanju formiraju cijene po kojima se dobra i usluge onda i razmjenjuju.⁴⁴ Kao i svaka konstrukcija koja za samu sebe proglašava kako važi uopće, i za sva područja, i liberalno tržište, također, svojom poopćenošću prikriva svoju pojedinačnost; preciznije, skriva dvije međusobno povezane posebnosti: posebnost robe koja se naziva „radnom snagom“ i prirodu kapitala. Poopćenost liberalnog tržišta ideološka je konstrukcija koja prikriva posebnost obaju polova klasnoga odnosa.

Ako je tržište radne snage tek poseban slučaj „tržišta uopće“, onda

⁴⁴ Najprikladniji primjer za uzor liberalnog shvatanja tržišta je seoski vašar. Samo na seoskim vašarima su, koliko-toliko, osigurani uslovi koji omogućavaju takvu vrstu apstraktnog tržišta „uopće“: potpuna obaveštenost kupaca i prodavaca, uzajamna zamjenjivost ponuđenih roba iste vrste, nabavka robe istoga trenutka i posebno to što se trguje samo robama koja se nalazi na tezgama, a ne, recimo, tezgama samim: svi ponuđači imaju jednaku mogućnost nastupanja na vašaru i svi neposredno dolaze u dodir sa kupcima. Ali, zato što na seoskom vašaru isto tako nastupaju i mešetari, opravdano je bojati se da nigdje u stvarnom svijetu nije moguće pronaći model za liberalno shvatanje tržišta. Mešetari nisu ličinke savremenih kapitalista već njihova prijatna parodija. O onome što čine realno postojeći savremeni kapitalisti možemo čitati u dnevnoj štampi: „Austrijsko-slovenački biznismen Valter Wolf [Walter Wolf] je [...] rekao [da] je povezao Ivana Črnkovića, slovenačkog preduzetnika i Wolfganga Ridla [Wolfgang Riedl], predstavnika 'Patrije' za Istočnu Evropu. Wolf je, pak, Črnkovića susreo na benzinskoj pumpi. 'Rekao sam mu: da li si zainteresiran za jedan posao, kao privatnik, sa Ridlom?' Ovaj je rekao da. Poznavao je Ridla od ranije. Onda sam rekao Ridlu: 'Idi tamo pa se dogovorite.' [...] Patrija je preduzeću Ridli uplatila 2,3 miliona eura kao 'proviziju' za program oklopnih vozila u Sloveniji. Ridl je isti taj iznos odmah [...] uplatio V. Volfu na njegov novootvoreni austrijski račun – svrha uplate bila je 'plaćanje usluga savjetovanja' prilikom nabavke teretnjaka slovenačkoj vladi.“ (Dnevnik, 1. septembra 2008)

su isto tako i radnica i radnici tek posebni slučajevi „ponuđača uopće“. Oni nude svoju robu, koja (kao i svaka druga roba) prilikom prodaje, prilikom realizacije, donosi dohodak onom koji ju nudi. Do ove tačke došla je nekadašnja kapitalistička ideologija. Savremena neoliberalna ideologija učinila je i korak dalje: ukoliko radna snaga donosi dohodak, onda je ona *izvor budućeg dohotka*, baš kao i ona roba koja *par excellence* predstavlja izvor buduće dobiti (koji nije ništa drugo nego izvor budućeg dohotka) – naime, *kapital*.

Kapital je, prema toj ideologiji, „svaki izvor budućih dohodaka – i, obrnuto, dohodak (sve vrste dohodaka) proizvod je ili prihod od kapitala (raznih oblika kapitala)“.⁴⁵ Ono što radnica i radnici nude na tržištu, samim tim, za neoliberalnu ideologiju nije „radna snaga“, nego su to njene sposobnosti, kompetencije, njihovo iskustvo prilikom upotrebe tih sposobnosti; možda čak i domišljatost i inventivnost prilikom njihove upotrebe. Rječju, oni nude *ljudski kapital*.⁴⁶ Njihov dohodak, prema toj ideologiji, nije više „najamnina“, nego je *dohodak od kapitala*, a to će reći poseban dohodak od posebnog – ljudskog – kapitala.

Ukoliko radnica i radnici nude kapital od kojega ubiru kapitalističke plodove, tada više i nisu „radnica i radnici“ nego su posebne vrste *preduzetnica i preduzetnika*, tj. preduzetnica i preduzetnika koji manipuliraju

45 Riboud i Hernandez Iglesias, 1997: 228 – Savremena neoliberalna doktrina ljudskog kapitala nije povratak klasicima, već proističe iz revizije klasične teorije koje se među prvima latio Leon Valras [Léon Walras] (1834–1910). Prema klasičnoj ekonomskoj teoriji (Adam Smit, Dejvid Rikardo [Adam Smith, David Ricardo]) robe se na tržištu razmjenjuju srazmerno količini rada koje je bila potrebna za njihovu proizvodnju. Vrijednost robe na tržištu u klasičnoj teoriji tako je trag proizvodnje u cirkulaciji. Valrasu je pošlo za rukom da proizvodnju samu konceptualizira *kao cirkulaciju*: pored tržišta proizvoda, uveo je i još i tržište proizvodnih usluga – proizvodnih usluga rada (koju nudi radnik), proizvodnih usluga kapitala (koje nudi kapitalista) i proizvodnih usluga zemlje (koje nudi zemljovlasnik). Preduzetnik, za Valrasa centralna figura (koja nije ni kapitalista, ni radnik, a ni zemljovlasnik) kupuje „proizvodne usluge“ na tržištu proizvodnih usluga i njihove proizvode prodaje na tržištu proizvoda. Pitanje ekonom-ske ravnoteže, za Valrasa, tako je pitanje ravnoteže između dviju ravnoteža: između ravnoteže na tržištu proizvodnih usluga i ravnoteže na tržištu proizvoda. Tek je savremena neoliberalna ekonomije zaista i konačno izbrisala svaki trag proizvodnje i zatvorila ekonomsko učenje u svijet „preobraženih oblika“ cirkulacije: odbačena je heterogenost Valrasovih tržišta (koja je još održavala heterogenost ekonomskih sfera proizvodnje i cirkulacije i heterogenost njihovih logika) i svaki „izvor budućih dohodaka“ shvata kao kapital.

46 Bolonjska reforma evropskih univerziteta ovđe je precizna: u isto vrijeme dok proglašava kako želi proces studiranja podrijetliti zahtjevima „tržišta“, cilj samog tog procesa određuje kao sticanje raznih „kompetencija“.

(svojim) ljudskim kapitalom. Pravni oblik koji odgovara strukturnom statusu radne snage u savremenom neoliberalnom kapitalizmu, status je samostalnog preduzetnika.⁴⁷

Zaključak

Na početno pitanje: „šta je tržište radne snage?“, sada možemo odgovoriti: tržišta radne snage su jedan od mehanizama kojima savremeni kapitalizam proizvodi takav društveni sastav radne snage danjim enajkorjenitije razbijja i atomizira radništvo te mu tako otežava da se politički uspostavi u radničku klasu i da se učinkovito odupre klasnoj borbi kapitalističke klase. Tko god nastupa u ime „tržišta radne snage“ kolaborira u klasnoj borbi kapitalističke klase i bori se protiv onih koji stvaraju bogatstvo.

LITERATURA

- Althusser, Louis (1995): *Sur la reproduction*. Pariz: PUF.
- Althusser, Louis (2000): *Ideologija in ideoološki aparati države*. U: *Izabrani spisi*, Ljubljana: Založba /*cf. [vidi srpske prijevode: Althusser, Louis (1978): *Ideologija i ideoološki aparati države*. U: Marskizam u svetu, br. 7–8; Altiser, Luj (2009): *Ideologija i državni ideoološki aparati*. Beograd: Karpox.]
- Amable, Bruno (2008): *Travail et emploi: le rôle des institutions*. U: Askenazy, Philippe (ur.) i Cohen, Daniel (ur.), *27 questions d'économie contemporaine*, 485–501. Pariz: Albin Michel.
- Amin, Samir (2005): *China, market socialism, and U.S. hegemony*. U: Review, god. XXVIII, br. 3.
- Armstrong, Philip, Glyn, Andrew, Harrison, John (1991): *Capitalism since 1945*. Oxford: Wiley–Blackwell.

⁴⁷ Savremeni kapitalisti pravnim intervencijama uvode tržišne odnose u već zaključen proces proizvodnje. Posljedica takvog uređenja je to da radnice i radnici nastupaju kao „samostalni preduzetnici“ koji su u podizvođačkom odnosu prema glavnoj firmi (vidi fusuotu br.41).

- Arrighi, Giovanni (2009 [1994]): *Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-first Century*. London: Verso.
- Basso, Pietro (2003): *Modern Times, Ancient Hours. Working Lives in Twenty-first Century*. London – New York: Verso.
- Beaud, Michel (2000): *Histoire du capitalisme de 1500 à 2000*. Pariz: Seuil.
- Boyer, Robert (ur.) i Saillard, Yves (ur.) (2002): *Théorie de la régulation. L'état des savoirs*. Pariz: La Découverte.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence*. London: Verso.
- Breznik, Maja (2009a): *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- Breznik, Maja (2009b): *L'oubli épistémologique: les ancrages du savoir dans l'histoire culturelle*. U: Vauday, Patrick, Zupanc, Paula, Močnik, Rastko, Rotar Drago B. (ur.), *Zgodovina pozabe – Histoire de l'oubli*. Koper: Annales.
- Cohen, Daniel (2006): *Trois leçons sur la société post-industrielle*. Pariz: La République des idées in Seuil.
- Coutrot, Thomas (2002): *Critique de l'organisation du travail*. Pariz: La Découverte.
- Dernovšek, Igor (2008a): *Med ponujenimi kar tri četrtine pogodb za določen čas. Slovenski trg dela so preplavile neprostovoljne in negotove oblike zaposlitve*. U: *Dnevnik*, 5. mart 2008.
- Dernovšek, Igor (2008b): *Vse več kršitev delorne zakonodaje. Največ kršitev v gradbeništvu, trgovini in gostinstvu, prevladujejo pa kršitve glede sklepanja pogodb o zaposlitvi*. U: *Dnevnik*, 17. jun 2008.
- Dernovšek, Igor (2010): *Pahor razburil sindikaliste*. Dnevnik 60 (59): 4.
- Dejours, Christophe (1998): *Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale*. Pariz: Seuil.
- Duménil, Gérard, Lévy, Dominique (2008): *Des économies „avec marchés“*. Un pont de vue marxiste. U: *L'Économie politique*, god. X, br. 37.
- Frank, André Gunder (1998): *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press.
- Giraud, Pierre-Noël (2006): *Neenakost v svetu*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Goldmann, Lucien (1962): *Dijalektička istraživanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Husson, Michel (2008): *Un pur capitalisme*. Pariz: Page Deux.

- Kramberger, Anton (2007): *Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji*. U: Kramberger, Anton (ur.) i Pavlin, Samo (ur.), *Zaposljivost v Sloveniji*, 64–102, Ljubljana : Založba FDV.
- Li, Minqi (2008): *The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy*. London: Pluto Press.
- Lukács, Georg (1985): *Zgodovina in razredna žavest. Študije o marksistični dialektiki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. [vidi hrvatski prijevod: Lukács, Georg (1970): *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*. Zagreb: Naprijed]
- Mamardašvili, Merab K. (s.d.): *Prevrtačennye formy. O neobhodimosti irracionalnih vyraženij*. <http://www.philosophy.ru/library/mmk/forms.html>
- Mandeville, Bernard de (1993): *Basen o čebelah ali Zasebne pregrehe, javne koristi: izbor*. U: Problemi, 31, br. 1/2.
- Mauss, Marcel (1996): *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. [vidi srpski prijevod: Mos, Marsel (1998): *Esej o daru. Oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima*. U: *Sociologija i antropologija* 2. Beograd: XX vek.]
- Marx, Karl (1961): *Kapital, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.[vidi srpski prijevod: Marx, Karl (1973): *Kapital I-III*. Beograd: BIGZ/Prosveta]
- Marx, Karl (1973): *Kapital, III*. Ljubljana: Cankarjeva založba. [vidi srpski prijevod: Marx, Karl (1973): *Kapital I-III*. Beograd: BIGZ/Prosveta]
- Marx, Karl (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich (1979): *Izabrana dela, II*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mendels, F. (1972): *Proto-industrialization: the first phase of industrialisation*. Journal of Economic History.
- Millet, Damien i Toussaint, Eric (2010): *La crise, quelles crises?*. Brisel, Liež, Ženeva: Aden, CADTM, Cetim.
- Močnik, Rastko (2006): *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2009): *Spisi iz humanistike*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2011): *Teorija ideologii*. Sofija: Kritika i huimanizam (v pripravi).

- Negri, Antonio (1984): *Delavci in država. Gospodstvo in sabotaža. Marx onkraj Marxa*. Ljubljana: Krt.
- Reddy, W. M. (1984): *The Rise of Market Culture. The Textile Trade and French Society 1750–1900*. Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Riboud, Michelle i Hernandez Iglesias, Feliciano (1977): *La théorie du capital humain: un retour aux classiques*. U: Jean-Jacques Rosa i Florin Aftalion (ur.): *L'Economique retrouvé. Vieilles critiques et nouvelles analyses*. Pariz: Economica.
- Thomson, E. P. (1963): *The making of the English Working Class*, London itn.: Penguin.
- Toussaint, Éric (2004): *La finance contre les peuples. La bourse ou la vie*. Pariz, Ženeva, Liež: Syllepse, CETIM, CADTM.
- Turchetto, Maria (2001): *L'Opéraisme*. U: Jacques Bidet i Eustache Kouvélakis (ur.): *Dictionnaire Marx contemporain*. Pariz: PUF.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2002): *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?*, La Dispute, Pariz.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2006): *Capitalismo cognitivo*, Rim: Manifestolibri. [vidi hrvatski prijevod: Vercellone, Carlo (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura]
- Verley, Patrick (2002): *Histoire économique et théorie économique*. U: Boyer, Robert i Yves Saillard (ur.), *Théorie de la régulation, L'état des savoirs*, 521–529 Pariz: La Découverte.
- Wallerstein, Immanuel (2001): *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf. [vidi crnogorski prijevod: Valerštajn, Immanuel (2005): *Uvod u analizu svjetskih sistema*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum]

Prevod sa slovenačkog: Savo Romčević i Zoran Gajić

Ka teoriji prelaza između različitih načina proizvodnje^{1*}

Marko Kržan

Malo je društvenih teorija koje ne misle kako opisuju neku veliku društvenu promenu, kao što se i svakodnevna svest često zanosi sličnim iluzijama. Zadatak teorije prelaza je da među promenama razlikuje one koje bitno menjaju društvenu strukturu od onih koje to čine samo naizgled. Kvalitativna promena društvene strukture je moguća kao promena proizvodnih odnosa – to je, kako ćemo pokazati, moto klasične društvene teorije, ali koja umesto činjeničnih odnosa često zahvata izvedene pojave.

Tome nisu odoleli ni učesnici velike marksističke rasprave o prelazu iz feudalizma u kapitalizam stvorivši dva međusobno isključujuća tipa objašnjenja. Dostignuće njihove teorije ne tiče se samo istorije društvenonaučne misli, već isto tako i savremenih društvenih nauka, jer dominira današnjim raspravama o prelazu ka novom tipu kapitalističkog uređenja na Zapadu kao i odnosom između kapitalističkih i socijalističkih tendencija na Istoku. Ovaj tekst se zato bavi nedostacima savremenih rasprava, raskrivanjem njihovih uzroka u prošlosti, pri čemu, na nužno rudimentaran i shematičan način, nastoji ukazati i na neka rešenja.

---

1   * Ovaj članak je objavljen u časopisu *Teorija in praksa* let. 48, 1/2011., Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. (Fakultet društvenih nauka univerziteta iz Ljubljane).

Velika rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam

Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam,² koja je na dnevnom redu već stoljeće i po, uobičila je dva suprotstavljenja objašnjenja. Pošto jedna druge obično ne opovrgavaju na nivou empiričkih nalaza, zaključujemo da je rascep učinak različitog određenja predmeta. Na početku rasprave, mogli bismo načiniti podelu na marksistički (Marks, Engels [Marx, Engels]) i nemarksistički (Zombart, Weber [Sombart, Weber]) tabor, a najkasnije do pedesetih godina istu opoziciju možemo zapaziti unutar samog marksističkog pristupa kao razliku, ako upotrebimo Stanojevićevu (1989: 20) terminologiju, između stanovišta proizvodnih odnosa (M. Dob [Dobb]) i onog koje počiva na odnosima razmene (P. Svizi [Sweezy]). Da razlikovanje nije prevladano, svedoči suprotnost između ortodoksnog marksističke (Brener [Brenner]) i svetsko-sistemske (Valerstajn, Arigi [Wallerstein, Arrighi]) analize nastanka kapitalizma i njegovih poslednjih metamorfoza. Razliku između ovih gledišta bismo mogli opisati – konceptualnim aparatom koji je tuđ raspravi – kao suprotstavljenja mnenja o prelaznoj naravi feudalizma. O prelazu u striktnom smislu možemo govoriti kada u datoj društvenoj formaciji postoje dve suprotstavljene tendencije, iako trenutno stanje njihovog odnosa snaga ne određuje jednoznačno ishod u smeru jedne ili druge. Ako proširimo ovo određenje, kazaćemo da je razlika između velikih tokova misli o feudalizmu takva, da grupa koja naglašava primat proizvodnih snaga tvrdi da feudalni sistem sam po sebi nije prelazni sistem u pomenutom smislu, dok zagovornici stanovišta odnosa razmene, suprotno, tvrde da je feudalizam inherentno prelazni sistem, ali uz tu osobenost da je „pozitivan“ ishod u pogledu onoga u šta se prelazi unapred osiguran. Zajednička osnova oba objašnjenja je očigledno prečutni konsenzus oko pitanja šta su proizvodni odnosi, a šta su odnosi razmene. Mada se empirijska građa decenijama množi, konsenzus ostaje čvrst. Proizvodne odnose obično definiju na dvema osama: (1) tehničkoj, s obzirom na to da li je neposredni proizvođač (pojedinačni ili kolektivni radnik) sposoban da sam upravlja sredstvima za proizvodnju;

2 Predstavljena stajališta su sažetak (Sweezy, 1976 i Walerstein, 1974: 346–358), kritički opis šire rasprave moguće je pronaći u Stanojević, 1989: 19–42.

i (2) *pravno-vlasničkoj*, s obzirom na to ko je – kao vlasnik sredstava za proizvodnju – vlasnik (viška) proizvoda. Odnose razmene obično uvode kao samorazumljive, te im nije potrebna precizna definicija, označavajući ih kao oblik cirkulacije dobara koja se odvija posredovanjem tržišta. Rečeno shematski, konsenzus se svodi na empiricističko razumevanje društvenog procesa produkcije kao procesa koji „najpre protiče u neposrednoj proizvodnji, a potom sledi faza razmene“ (Rubin, 1994: 53). Za prve je odlučujuća razvijenost tehničke podele rada, pošto sastav neposrednog radnog procesa određuje (prinudni ili neprinudni) način prisvajanja. Za druge je odlučujuća razvijenost društvene podele rada, pa je načine proizvodnje moguće razlikovati prema stepenu i obliku razvijenosti (svetskog) tržišta. Glavni predstavnik prve tradicije je bio engleski ekonomist M. Dob, čija je knjiga *Studies in the Development of Capitalism* (1946) pokrenula raspravu pedesetih godina. Poređenjem razvoja Zapadne i Istočne Evrope s kraja XV veka pokušao je opovrgnuti tezu prema kojoj je temeljno određenje kapitalizma (proizvodnja za profit posredovana robnom razmenom) posledica širenja svetskog tržišta. On je tvrdio da razvoj tržišta i prodaja za profit, koji su u tom trenutku sveevropski fenomen, ne može biti uzrok za nastanak kapitalizma, pošto su u različitim delovima Evrope postojala dva istovremena procesa: (1) nastanak slobodnog rada (ukidanje lične zavisnosti seljaka, obustavljen pristup zemlji, koncentracija sredstava za proizvodnju u rukama neproizvođača) i tehnički uznapredovala proizvodnja na Zapadu, kao i (2) zaoštravanje odnosa lične zavisnosti na istoku. Pravi uzrok je Dob video u krizi produktivnosti rada koja je nastupila pred pomenute procese kao rezultat povećanja potreba parazitskih klasa za dohotkom i nedostatak radne snage, koja je bežala u gradove.

U svojoj kritici, P. Svizi je pokušao da pobije Dobovu teoriju sa njenih vlastitih pozicija, tako da je povećanu potrebu za dohotkom i uzroke za uspon gradova na Zapadu, koje su po Dobu podrazumevane, objasnio širenjem svetske trgovine. Svetska trgovina stvara nove potrebe plemstva za luksuznim dobrima, pa samim tim i potrebu za većim dohotkom. Istovremeno ovaj proces podstiče nastanak trgovачkih centara – gradova, koji se utoliko više razvijaju ukoliko više postaju zavisni od spoljnje trgovine, uz istovremeni razvoj unutrašnje trgovine sa zaledjem. Ako je

jedna posledica (svetske) trgovine – potreba za dohotkom – svuda prisutna, druga – razvoj gradova – ograničena je na zapadni deo, što je dovoljno za objašnjenje različitih razvojnih puteva. Svizi tako nije pobio „uskost“ Dobovih određenja kapitalizma po kriterijumu slobodnog rada, već je implicitno pristao na tezu da je postojanje trgovine strano telo, koje uvek uspostavlja prelaznu situaciju čiji se ishod unapred zna. Istorija slučajnost odlučuje samo gde će se kapitalizam razviti ranije.

„Užu“ definiciju kapitalizma je konačno napustio I. Valerstajn u svojoj teoriji svetske ekonomije. Za nastanak kapitalizma potrebne su dve činjenice: (1) dovoljan obim (svetskog) tržišta i (2) razvoj podele rada, odnosno, specijalizacija preko granica bilo kakve pojedinačne političke celine, kakve su bile svetske imperije. Centralizovana birokratska politička organizacija, naime, ograničava slobodu trgovanja jer porezima prisvaja višak koji bi se inače mogao investirati. Čim su ispunjeni određeni uslovi, razviće se regionalna podela rada između centralnih i perifernih država, pri čemu će tehnološki razvijeniji radni proces u centru zahtevati kvalifikovanu slobodnu radnu snagu, dok će primarni sektor na periferiji imati potrebu za nekvalifikovanim prinudnim radom. Asimetrija organizacije rada će zajedno sa ostalim činiocima, pre svega vojnim, reproducovati odnose nerazvijenosti na periferiji, gde će se sve vreme odvijati prvobitna akumulacija kapitala koji će se odlivati u centar. Ovim je postavljena „šira“ definicija kapitalizma kao (1) sistema proizvodnje za tržište u kojem je (2) profit temeljni motiv proizvodnje, i pri kojem (3) taj profit prisvaja agens koji nije neposredni proizvođač (Laclau, 1971: 24).³

Izbor primerenijeg „osnog načela“ objašnjenja

Lako uočavamo da različiti razlozi nastanka kapitalizma izviru iz izbora različitog „osnog načela“ objašnjenja.⁴ Principi koje smo ukratko

3 Određenje upućuje na teoriju A. G. Franka [Frank], ali važi za čitavu paradigmu, koja uključuje, recimo, i Đ. Arigija i njegovo ključno delo *The Long Twentieth Century*.

4 Bel [Bell] (1973: 10) je osno načelo definisao kao organizacijski okvir društva oko kog se oblikuju ostale institucije i zbog toga služi kao objašnjenje uslova očuvanja njegove (struktурне) celovitosti.

predstavili proizvode različite interpretacije iste građe, što upućuje na to da bi smo ih mogli zameniti nekim trećim načelom, koje bi postalo ishodište jedinstvene teorije prelaza. Naša teza je da je ovaj zadatak moguće rešiti tako što ćemo pokazati slepu mrlju ova pristupa i postaviti je (mrlju) za novo osno načelo. Prvi korak u tom smeru smo već napravili kada smo utvrdili da među predstavnicima obe struje postoji konsenzus o tome da je osno načelo ili empirijska faza proizvodnje ili empirijska faza razmene, odnosno, bilo tehnička, bilo društvena podela rada. Tehnička i društvena podela rada su dve strane iste pojave – podele rada; ili, manje apstraktno, elementarni, atomski nivo na koji ciljaju oba koncepta jeste parcijalni radni proces, koji je u svom ishodištu zavisao od drugih parcijalnih radnih procesa. Ako je tako, središnje pitanje podele rada je njihova „ponovna“ povezanost, koja omogućuje da rezultat procesa A nastupi kao pretpostavka procesa B, čiji rezultat opet postaje pretpostavka procesa C, itd. Parcijalni radni procesi moraju biti povezani tako da stvaraju veze koje udružuju određen broj odvojenih radnih procesa na prilično malom prostoru u prilično kratkom vremenu. Dakle, mora biti utvrđena podela rada u nekoj proizvodnoj jedinici. Međutim, obično sve radeve koji su pretpostavka parcijalnih radnih procesa, okupljenih u jednoj proizvodnoj jedinici, nije moguće smestiti u samu tu proizvodnu jedinicu. Društvena podela rada je takva povezanost parcijalnih radnih procesa u vremenu i prostoru koja nadilazi pojedinačne proizvodne jedinice i uspostavlja se između više takvih, različitih, jedinica, u poslednjoj instanci između svih takvih jedinica i na ravni ukupnog društvenog rada.⁵ Iz analitičkih razloga treba ubuduće razlikovati univerzalnu funkciju koordinacije radnih procesa (na obe ravni) od društvenih oblika koje ona poprima u određenim istorijskim okolnostima. Nerazlikovanje podele rada od njenog istorijskog oblika je prilično često. Uobičajeni simptom je pridev „razvijena“ (podela rada): govori se, na primer, o razvijenoj tehničkoj podeli rada u fordističkim fabrikama, ili pak o razvijenosti društvene podele rada u društvinama sa

5 Pritom moramo pored vertikalnog (npr. različite jedinice proizvode sastavne delove nekog konačnog proizvoda) uzaviti i horizontalni (kada istu vrstu proizvoda iz različitih razloga proizvodi više jedinica) aspekt podele rada, kako podelu rada između (privrednih) grana, tako i unutar pojedinih grana.

razvijenom trgovinom. Pritom se iza naizgled kvantitativnog određenja (fragmentiranost poslova u proizvodnoj jedinici, brojnost specijalizovanih proizvodnih jedinica) skriva kvalitativno: tejloristička povezanost parcijalnih radnih procesa unutar proizvodne jedinice, odnosno, tržišni način povezivanja različitih proizvodnih jedinica. Na nužnost ove razlike upozorio je već Marks, koji kaže da, iako je društvena podela rada „uslov za postojanje proizvodnje roba, proizvodnja roba nije uslov za postojanje društvene podele rada“ (Marx, 1961: 51).

Kako bismo izbegli takvu omašku, načinićemo razliku između pojave (podele rada) i njenog konkretnog istorijskog oblika. Kao korelat tehničke podele rada uvešćemo marksistički pojam proizvodne snage, dok ćemo kao zamenu društvenoj podeli rada uvesti pojam proizvodnih odnosa. Da bismo izbegli više značnosti, ove pojmove upotrebljavamo u skladu sa konceptualizacijom Š. Betelema [Bettelheim] (1976: 73, 113). Umesto da njima razlikujemo tehnički (proizvodne snage) od društvenog momenta (proizvodni odnosi), oba ćemo razumeti kao koncept društvenog odnosa. Na jednoj strani, on se tiče odnosa u proizvodnoj jedinici (određenom tipu individualnog ili kolektivnog agensa) koji omogućuju upotrebu njenih proizvodnih sredstava, dok se na drugoj strani odnosi na ravan odnosa iz kojih proizlazi mogućnost (određenog društvenog agensa) da odredi način upotrebe proizvodnih sredstava i raspolažanja proizvodima, koji su njen rezultat. U našem žargonu, govori se o razlici između odnosa/sposobnosti povezivanja parcijalnih radnih procesa unutar jedinice i između različitih jedinica. Potonja označava odnose/sposobnosti uspostavljanja povezanosti među jedinicama na ravni društva kao celine, odnosno, povezanosti rada u celokupan društveni rad. Rezultat ove analitičke operacije je jasnije razlikovanje razmatranih paradigmi. Kako smo naznačili, stanovište „proizvodnih odnosa“ u našoj terminologiji zapravo znači da je osno načelo, proizvodne snage, dopunjeno gledištem pravnovlasničkih odnosa. Stanovište „odnosa razmene“ pristupa proizvodnim odnosima posredno, tako da ih najpre identificuje sa, iz njih izvedenim, odnosima razmene, a ove, pak, sa njihovim specifičnim istorijskim oblikom, tržišnom razmenom.

Našom analitičkom operacijom smo, dakle, najpre razlikovali

izvedeno osno načelo (tehnička podela rada) od primarnog (društvena podela rada), a potom, takođe iz analitičkih razloga, dopustili mogućnost da je društvena podela rada razvijena u kvantitativnom smislu (tj. snažno diferencirana), ali bez da iz toga nužno sledi nekakav poseban oblik povezivanja, na primer robnog.

Nismo ništa drugo uradili osim što smo dosledno sledili metode klasične sociologije koja je svoje velike dihotomne tipologije društava (više ili manje svesno) gradila zapravo na razlikovanju oblika proizvodnih odnosa.⁶ Predmoderna društva, koja Spenser [Spencer] naziva militantnim, Dirkem [Durkheim] pak društвima mehaničke solidarnosti, odlikuje „organizovan sistem društvene podele rada“ (Rubin, 1994: 42). Mogućnost odlučivanja o načinu upotrebe sredstava za proizvodnju u proizvodnim jedinicama i raspolaganja njihovim proizvodom ne pripada i samim proizvodnim jedinicama. Ekonomski pitanja „šta“, „kako“ i „za koga“ proizvoditi (Semuelson [Samuelson], 1968: 22),⁷ rešavaju se izvan proizvodnih jedinica, odnosno organizovano na ravni ideoloških i političkih instanci datog društva i za više proizvodnih jedinica odjednom. Način na koji se ta pitanja postavljaju je ideološko-politički, pa je takav i odgovor na njih – ideološki (tradicija, navika, moć običaja) i politički (odnosi prinude). Rad je u tom tipu društva „neposredno podruštven“ (Marx, 1961: 90), pošto su parcijalni radni procesi, koji potiču od odvojenih jedinica, koordinisani unapred. Realizuju se ukoliko su unapred socijalizovani, društveno „odobreni“.

Za moderna društva – industrijska po Spenseru, društva organske solidarnosti po Dirkemu – karakteristično je da odnos autoriteta (ideološkog, u obliku sveobuhvatne kolektivne svesti kod Dirkema, i političkog, u obliku despotske prisile kod Spensera) zamenjuje ugovorni

6 To je relativno očigledno kod Spensera, koji je problem oblika prilično jasno razlučio od problema kvantitativnog obima podele rada: „Društva industrijskim, u značenju koje mu ovde pridajemo, ne čini marljivost njegovih članova, već oblik saradnje u okviru kojeg se odvijaju njihove delatnosti, ma koliko ona bila velika i mala po obimu... Zbog toga nas ne zanimaju razmere delatnosti, već način organizacije delatnika.“ (Spencer, 1975: 604)

7 Semuelsonova definicija se slaže sa ranije navedenom Betelemovom: „kad“ i „kako“ su korelat mogućnosti određenja načina upotrebe sredstava za proizvodnju, dok je „za koga“ korelat mogućnosti raspolaganja proizvodom.

odnos. On je samo pravni oblik koji nastaje jer se ekonomski pitanja postavljaju odvojeno, u svakoj proizvodnoj jedinici posebno, odnosno, što je isto, kada se mogućnost odlučivanja o načinu upotrebe proizvodnih sredstava i raspolažanja proizvodima zadržava unutar proizvodne jedinice. Proizvodni odnosi nužno dobijaju oblik robnih odnosa, pošto se ekonomski pitanje postavlja u obliku datih i anticipiranih cena. Agensi ne deluju više na podlozi ideoloških motiva (tradicije, navike), već po principu jednakih povoljnosti proizvodnje, izražene u vrednosti. Regulacija koja uspostavlja povezanost među jedinicama parcijalnih radnih procesa u celokupan društveni rad, ne odvija se više neposredno, sa unapred utvrđenom koordinacijom, već posredno, kroz razmenu, „*a posteriori*, kao unutrašnja, nema prirodna nužnost“ (Marx, 1961: 406).

Ako zaključimo: s obzirom na oblik proizvodnih odnosa, sociologija razlikuje dva velika tipa društva.⁸ Predmoderna odlikuje organizovan sistem društvene podele rada. „Društveni oblik ukupnog procesa proizvodnje“ (Rubin, 1994: 42) – ne samo empirijska faza proizvodnje ili razmene, već način na koji se postavljaju i rešavaju ekonomski pitanja – neposredno je politički i ideološki; Veberovim rečima: tip društvenog delanja je tradicionalan. U burdijeovskom žargonu bismo kazali da je struktura proizvodnih odnosa struktura lične zavisnosti, njen habitus pak neposredno ideologija. To je značenje tvrdnje da se radi o „sociološkom obrascu, koji ne stvara posebne institucije, već podražava postojeće.“ (Polanyi, 2008: 118). Na drugoj strani, za moderna društva karakterističan je neorganizovani sistem društvene podele rada, društveni oblik proizvodnje je razmena, što znači da se ekonomski pitanja postavljaju i rešavaju decentralizovano i u neideološkom obliku veberovske ciljne racionalnosti. Rečeno burdijeovski, struktura proizvodnih odnosa je

8 Postoje podele – bazirane na istom kriteriju – koje imaju više članova. Šeler [Max Scheler] (Merton, 1968: 518) postavlja zakon tri faze po kojima se kao odlučujuće instance u društvu smenjuju: institucija srodstva, politička moć (naš predmoderni tip) i ekonomski činioци (moderni tip). Tip određujuće instance (realnih činilaca) određuje koji tip „ideja“ će u nekom društvu imati glavnu ulogu. Ideje, naime, imaju realne učinke samo ukoliko su – preko interesa i nadražaja – povezane sa realnim činiocima. Šeler previđa samo jednu, ali bitnu stvar: da je za određujuću instancu odlučujuća još jedna instanca: naime, ona koja je određuje kako određujuću (odlučujuću) instancu. Drugim rečima: proizvodni odnosi su determinišući u krajnjoj instanci, jer njihov oblik određuje tip institucija i, više ili manje spon-tanu, „društvenu svest“, u kojoj će se postavljati i rešavati ekonomski pitanje.

robni odnos, njihov habitus je robni oblik, odnosno, robni fetišizam, što je takođe tačan smisao Polanjijeve tvrdnje da je „tržišnim obrascem, koji je povezan s vlasništvom kao posebnim motivom i koji je motiv razmene i trgovanja, moguće stvoriti specifičnu instituciju, naime tržiste.“ (Polanyi, 2008: 118)

Odgovor na pitanje postavljeno u naslovu odlomka je jasan: osno načelo objašnjenja ne može biti empirijska faza proizvodnje, niti empirijska faza cirkulacije, već proizvodni odnosi kao instanca koja odlučuje o obliku postavljanja ekonomskih pitanja, tj. društveni oblik celokupnog procesa proizvodnje.

Prosta i generalizovana robna proizvodnja (kapitalistički način proizvodnje)

Pre no što nastavimo, moramo osnažiti svoj konceptualni aparat. Iz rasprave je očigledno da smo implicitno upotrebili definiciju načina proizvodnje koja nije ograničena na „bazu“ (jedinstvo proizvodnih snaga i odnosa), već uključuje takođe i nadgradnju. Razliku između predmodernih i modernih društava ne bismo mogli povući samo na ekonomskom nivou, pa je razlika među pomenutim tipovima upravo u tome, da u predmodernim društvima nadgradnja deluje neposredno u bazi, u njoj je sadržana, i utoliko proizvodni odnos nije moguće razlučiti od političko-ideoloških. Istovremeno treba uvesti razliku između načina proizvodnje i društvene formacije, jer poslednju razumemo kao artikulaciju više različitih proizvodnih načina, od kojih je obično jedan dominantan.⁹ Sa tim uklanjamo analitičku nužnost da društvo, u kojem istovremeno postoje moderne i predmoderne tendencije, automatski smatramo za prelazno. Priznajemo dakle postavku, koju utvrđuje većina društvenih teorija, da postojanje robne proizvodnje u nekim društvima ne znači nužno kretanje ka nastanku kapitalizma. Kod marksističkih autora je takva postavka

⁹ Pregled upotrebe ovih koncepata i opširniju argumentaciju za ovakav izbor pruža Kerševan (1980).

po navici povezana s pojmom proste robne proizvodnje (PRP), jer: „proizvođač, koji ima u vlasništvu svoja sredstva za proizvodnju (zemlju i oruđa), razmenjuje svoje proizvode (ili barem deo proizvoda) sa drugim robnim proizvođačima u sličnom položaju. Premda se ovakvi načini proizvodnje često pojavljuju kroz čitavu istoriju, nikada se ne pojavljuju samostalno, a još manje u dominantnom položaju.“ (Amin, 1977: 58)

Odnos između PRP i kapitalističkog načina proizvodnje (KNP) je paradoksalan, jer je poslednji moguć tek kao generalizacija proizvodnih odnosa koje po definiciji nije moguće generalizovati. Pojašnjenja tog paradoksa je bilo više, i sva ona idu u istom smeru. Weber razlikuje računovodstvenu jedinicu (proizvodna jedinica PRP) od kapitalističkog preduzeća, s obzirom na to da tek poslednje doseže najvišu moguću ravan proračunljivosti. Ako postoji specifično kapitalističko računovodstvo, mora (1) postojati i visoka i predvidljiva mogućnost trgovanja proizvodima; (2) proizvodna sredstva i radna snaga moraju biti slobodna na tržištu, i to po ceni koju je moguće pouzdano predvideti; (3) svi troškovi koji proizlaze iz pravnih i tehničkih uslova proizvodnje i razmene moraju biti novčani, i mora ih biti moguće proračunati. (Weber, 1978: 92). Polanji posebno naglašava da pored tržišta dobara (roba), koje Weber pominje u tački (1), mora postojati i tržište proizvodnih faktora, tj. zemlje, radne snage i novca (Veberova tačka (2)). Odgovarajući sticaj okolnosti koji bi omogućio pretvaranje određenih faktora u fiktivne robe, za Polanjija je odlučujući potez „velike transformacije“. (Polanyi, 2008: 132–137) Slično objašnjenje pronalazimo i kod Marksa (1973: 907–910), gde su u takvoj vezi uslovi u kojima zemlja, rad i proizvedena sredstva za proizvodnju („kapitalna dobra“) postaju roba i vlasništvo, svako sa svojom cenom: najamnina za rad, renta za zemlju i profit za kapital. Dvostruka odvojenost neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju na jednoj strani, i od zemlje na drugoj (sa njima takođe i od životnih potrepština), znači da proizvodni faktori dobijaju, slično kao ranije proizvodne jedinice, nezavisnu, „privatnu“ egzistenciju. Proizvodne jedinice su time odsečene od svojih proizvodnih uslova (radne snage, zemlje, kapitalnih dobara i uslova iz Veberove tačke (3)). S aspekta strukture, povezanost između proizvodnih jedinica i njenih uslova proizvodnje dobija oblik koji je u prostoj robnoj razmeni (PRP) imala *samo* povezanost među

ekonomskim proizvodnim jedinicama. Ta povezanost se uspostavlja *a posteriori* sa decentralizovanim rešavanjem ekonomskih pitanja o tome „kuda“ i „za koga“ alocirati uslove proizvodnje, te „kako“ ih (re)produkovati, a koja se ovde takođe rešavaju po načelu jednakе povoljnosti „upotrebe“. U takvим promenjenim okolnostima samo je jedno sredstvo u stanju „povezati“ sve proizvodne faktore – i ono je novac: habitus vrednosnog oblika (Veberove ciljne racionalnosti kapitalističkog računovodstva), odnosno fetišizma, potiskuje takođe i političko-ideološke oblike.¹⁰

Prosta robna proizvodnja ne može biti dominantan način proizvodnje neke društvene formacije zato što reprodukcija/alokacija materijalnih uslova delovanja proizvodnih jedinica ne protiče u obliku robnih odnosa, već kroz ideolesko-političke oblike, dakle kroz nadgradnju dominantnog načina proizvodnje. Kapitalistički način proizvodnje (KNP) je generalizacija robnih odnosa u smislu da oni sami ne uređuju samo proizvodnju dobara (roba u užem smislu), već takođe i reprodukciju/alokaciju proizvodnih uslova. U pretkapitalističkoj društvenoj formaciji je nadgradnja, država, ujedno i (u širem smislu) proizvodni mehanizam koji, uspostavljanjem uslova proizvodnje jedinicama, u zadnjoj instanci, obezbeđuje i vlastite materijalne uslove postojanja.¹¹ Pošto uslove proizvodnje proizvodnih jedinica kapitalističkih društvenih formacija uspostavlja „čisto ekonomski“ mehanizam, u ekonomskim oblicima se uspostavljuju i materijalni uslovi postojanja nadgradnje, što znači da država prestaje biti proizvodni i postaje samo još redistribucijski mehanizam.

10 Pojam fiktivnih roba i Marksova trinitarna formula se razlikuju u trećem članu, koji je po Polanji novac dok je kod Marks-a kapital. U vezi sa tim napominjemo samo da se Marks, za razliku od Polanji, u svojoj teoriji vrednosti i novca bavi upravo pitanjem zbog čega je treći realni element proizvodnog procesa (proizvedena sredstva za proizvodnju), za razliku od zemlje i rada koji u ekonomskoj teoriji istupaju „kao takvi“, u njoj i u svakidašnjoj svesti „sliven i predstavljen određenim socijalnim oblikom“ (Marx, 1973: 909), tj. upravo kao kapital.

11 Takav tip uspostavljanja proizvodnih odnosa, koji je istovremeno impliciran u našoj tezi o uključenosti nadgradnje u bazu predmodernih društvenih formacija, moramo razlikovati od takvog tipa intervencije nadgradnje koji obezbeđuje pretpostavke robnog odnosa: „Taj pravni odnos, čiji je oblik je ugovor, ne s obzirom na to da li je zakonito izražen ili nije, odnos je volje u kojem se ogleda ekonomski odnos.(...) Jedna za drugu, osobe ovde postoje samo kao predstavnici roba i zato kao posednici roba.“ (Marx, 1961: 98–99) U modernim društвima ideoleski odnosi nisu više neposredno proizvodni odnosi: njihova uloga nije reprodukcija proizvodnih snaga, već – kao što kaže Altiser (Louis Althusser) – reprodukcija proizvodnih odnosa.

Nazad ka velikoj raspravi

Opremljeni razvijenijim konceptualnim aparatom vraćamo se raspravi o prelazu u kapitalizam, kako bismo pokazali način na koji treba odbaciti suprotnost između objašnjenja. Ishodišna teza je pri tome da ortodoksnim marksističkim objašnjenjima izmiče konceptualizacija generalizacije robne producije, dok svetsko-sistemskim ne polazi za rukom konceptualizacija proste robne proizvodnje (PRP). Kao što je rečeno, prema ortodoksnim tumačenjima KNP je određen na ravni proizvodnih snaga kao odvojenost neposrednog proizvođača od proizvodnih sredstava. Ta odvojenost je dvostruka, i to kao *tehnička*, ukoliko neposredni proizvođač (kao pojedinač ili kao kolektivni radnik) postupno gubi mogućnost upravljanja sredstvima za proizvodnju date proizvodne jedinice (u tome mu mora asistirati kapitalista, odnosno tehničko osoblje), a onda i kao *pravna*, ukoliko proizvod rada (i njegov višak) prisvaja kapitalist, koji je vlasnik sredstava za proizvodnju. Ono što tom tipu objašnjenja izmiče jeste to da, iako pravilno postavljeni, stanje proizvodnih snaga i pravni odnosi nisu uzrok, već simptom promenjenih proizvodnih odnosa. Stanojević, recimo, konstatiše: „Svaki najamni rad jeste potrošnja na tržištu kupljene radne sposobnosti slobodnih radnika, ali svaka potrošnja takve radne sposobnosti nije najamni rad: najamni rad je rad parcijalnog radnika. Tek posredstvom proizvodne podele rada (fordističke organizacije proizvodne jedinice – M.K.) – specifično kapitalističkog načina potrošnje na tržištu kupljene radne sposobnosti slobodnih radnika – konačno je sklopljena celina tipično kapitalističkog oblika egzistencije radne snage; do kraja je uobičjen slobodni rad.“ (Stanojević, 1989: 117)

Logika objašnjenja je da odvajanje proizvodne jedinice od uslova proizvodnje, uz pomoć kojih bi ova mimo tržišta obezbeđivala vlastitu reprodukciju, prisiljava jedinicu na maksimalno učinkovitu proizvodnju za novčani dohodak kojim obezbeđuje proizvodne uslove na tržištu fiktivnih roba. Proizvodnja je najdelotvornija kada su radni procesi razdrobljeni na fragmentarne elemente. Takođe procesu odgovara parcijalni radnik, koji je sada (1) nesposoban za bilo kakav alternativni oblik proizvodnje kojim bi sebi obezbedio životne potrebe jer, objektivno, (2) više ne može postojati

proizvodna celina koja bi funkcionalisala na drugačiji način, niti posao u koji bi se radnik mogao uključiti. Slično razmišlja Brener (1977), inače zagovornik Dobovog pristupa, koji praktično prevazilazi sva ograničenja izvorne paradigmе. Prema načinu organizacije proizvodnih jedinica, Brener pravi razliku između načina organizacije proizvodne jedinice sa najvišom produktivnošću, od one koja obezbeđuje reprodukciju postojećih odnosa vlasti/dominacije. Poslednja je određujući momenat i rezultat je klasne borbe. Kriza agrarne proizvodnje u Evropi XV veka je, prema Breneru, prouzrokovala tri različita odgovora s obzirom na ishod klasne borbe: u Poljskoj je plemstvo sačuvalo zemljишno vlasništvo kao kmetski odnos, tj. održala se neodvojenost proizvođača, odnosno proizvodnih jedinica, od uslova proizvodnje. Budući da za svoju reprodukciju (pristup zemlji, oruđima i životnim potrepštinama) nisu zavisile od tržišta, proizvodne jedinice (i zemljishni vlasnik) su, umesto organizacije koja bi obezbeđivala najviši prihod (slobodni rad sa tehničkim i organizacijskim inovacijama), „izabrale“ organizaciju koja je obezbeđivala najveći višak (zaoštrevanje kmetskog odnosa koje relativno smanjuje učešće kmetova u proizvodu), odnosno, očuvanje postojećih odnosa. U Francuskoj je ishod borbe bio takav da su vlasnici zemlje izgubili i zemlju i kmetove. Do odvajanja proizvodnih jedinica i uslova (pre svega zemlje) takođe nije došlo: kmetovi su ostali nezavisni od tržišta u pogledu pristupa životnim sredstvima, zbog čega je – pored razdrobljenosti zemljista kao objektivne okolnosti – nedostajao subjektivni činilac koji bi proizvodne jedinice prisiljavao na „izbor“ najproduktivnijeg načina proizvodnje. Samo u Engleskoj su nastupile promene u kojima je očuvanje novouspostavljene klasne strukture iznudilo upotrebu najproduktivnijeg oblika organizacije – slobodnog seljačkog rada koji su najmili kapitalistički poljoprivrednici, uz povećanu upotrebu kapitalnih dobara. Zapravo, plemstvo kmetove nije održalo u odnosima lične zavisnosti, već je očuvalo zemljishni posed. Klasa najamničkih seljaka-kapitalista je zbog toga bila u dvostrukoj prinudi – na jednoj strani je morala plaćati rentu, a na drugoj najamninu. Upotreba najproduktivnijih tehnika je postala nužna ukoliko se nameravalo opstati. Rast produktivnosti agrarnog kapitalizma je istovremeno povećao potražnju za industrijskim proizvodima gradova, pa je na taj način izostao

činilac koji je ograničavao obim i kočio kapitalistički razvoj gradske industrije. Unutrašnje, a ne svetsko tržište, bilo je odlučujući faktor u razvoju kapitalizma.

Ako to parafraziramo našim žargonom, reći ćemo da smanjivanje nezavisnosti reprodukcije proizvodnih jedinica (zajedno sa proizvođačkom i parazitskom klasom) od tržišta znači širenje robnih odnosa na sferu uslova proizvodnje i samim tim nastanak karakteristične spirale beskonačne akumulacije. Takvo objašnjenje se više ne ograničava na simptome kapitalističkog razvoja, niti mu je potreban oslonac o spoljnje tržište, upravo zato što konceptualizuje uslove postojanja proste robne razmene, koji moraju biti potkresani ukoliko nastaje KNP.

Nedovoljnost svetsko-sistemskog tipa objašnjenja proizilazi iz neadekvatne sheme razvoja, koju njeni autori preuzimaju iz Smitovog [Smith] *Bogatstva naroda*: veličina tržišta → veličina podele rada → specijalizacija rada → povećana produktivnost rada → povećanje bogatstva naroda. Moguće je pokazati (Brener, 1997: 34) da se taj model temelji na pretpostavkama koje nisu ostvarene u svakoj robnoj proizvodnji, već samo u KNP. On, naime, pretpostavlja (1) mobilnost radne snage koja je uspostavljena tek kada je seljak pravno slobodan i odvojen od zemlje, a samim tim i od svojih životnih sredstava, te sistemski stupa u najamni odnos, i (2) postojanje neograničenog inovativnog potencijala koji proishodi iz kooperacije i kapaciteta sredstava u proizvodnoj jedinici. U pretkapitalističkim formacijama je kooperacija sistemski ograničena usled odnosa lične zavisnosti, koji održavaju neslobodnu radnu snagu nezainteresovanu za rad, te je skupljačima viška dostupniji način njegovog povećanja „gola prinuda“. Agrarna prosta robna proizvodnja ograničava upotrebu sredstava za proizvodnju objektivno (razdrobljenost) i subjektivno (svrha rada je preživljavanje, a ne profit); (3) potrebu za stalnim revolucionisanjem sredstava za proizvodnju sprečava neposredan pristup sredstvima za proizvodnju i životnim potrepštinama (mogućnost reprodukcije mimo tržišta) i objektivna mogućnost da se viškovi ne „investiraju“ u poboljšanje proizvodnje, odnosno, da se veća produktivnost kao cilj ne može nazreti. Pošto ne konceptualizuju uslove postojanja proste robne proizvodnje (PRP), oni uvode svetsko-sistemska

objašnjenja prvobitne akumulacije na periferiji kao uslov reprodukcije KNP u centru, umesto da u akumulacijskoj mogućnosti imanentnoj KNP u centru, što je objektivni rezultat prevazilaženja uslova PRP, vide uslov za ekspanziju svetske trgovine nasuprot periferiji.¹² Razvijanje nerazvijenosti se tako, na prvom mjestu, odnosi na očuvanje „pretkapitalističkih“ uslova koji omogućavaju – ma kako to bornirana ona bila – reprodukciju „tradicionalnih“ klasa mimo (svetskog) tržišta.¹³ Pomeranje celokupne analize iz okvira „nacionalne“ države na sistem takvih država ne opravdava napuštanje rigoroznog razlikovanja KNP od drugih oblika proizvodnje za tržište: njihov međusobni odnos je, naime, kvalitativno nezavisан od geografskog obima društvene formacije.

Prelaz iz fordističkog u kognitivni kapitalizam?

Vreme je da napustimo promene u prošlosti i da se posvetimo onima koje su deo naše sadašnjosti. Zadatak ovog letimičnog komentara je naravno krajnje ograničen: sve što želimo je da pokažemo koliko su neuverljiva objašnjenja koja proizilaze iz „uskog“ poimanja KNP. Među prvim analitičarima aktuelnih promena zapadnih društava je D. Bel (1973) sa svojom teorijom postindustrijskog društva. Bel je nivo tehničke podele rada izabrao kao osno načelo objašnjenja upravo sa namerom da nadomesti Markssov shemu, koja se je navodno oslanjala na koncept vlasništva. Rešenje koje bi iznudio sam istorijski tok, kako se vidi iz sheme koju Bel preuzima od marksiste Burnham-a, bilo bi: plemstvo–kmetovi → buržoazija–proletarijat → menadžment/tehnokratija – ?? → ?. U slučaju prva dva člana, temeljni antagonizam se odvija po kriterijumu vlasništva,

12 Kao što je revolucija seoske proizvodnje uslov za razvoj trgovine sa gradom, pa je produktivnost seljačkog rada u zadnjoj instanci odredila obim gradskog stanovništva i potražnju za gradskim robama.

13 U tom smislu, uključenost u svetsko tržište često nije podsticaj za promenu, već za očuvanje postojećih ekonomskih odnosa („nerazvijenosti“). Francuski regulacionist Lipjec [Lipietz] zato misli da je protekcionistička politika država centra u interesu trećeg sveta. Time, naravno, ne želimo reći da je pravi odgovor (uvek) razvoj KNP – prevazilaženje pretkapitalističkih privrednih odnosa može biti i postkapitalističke prirode.

ili s obzirom na to ko prisvaja ekonomski višak. Karakteristika društvenog razvoja je da vladajuća klasa nove epohe *upravo nije* podređena klasa prethodne: pobednik borbe između kmetova i plemstva je buržoazija, a borbe između proletarijata i buržoazije je, zavisno od terminologije, menadžment odnosno tehnokratija. Prelaz u postindustrijsko društvo sa sobom nosi još jedan zaokret i promenu prirode antagonizma: ova više nije pravno-vlasnička, već tehnološko-funkcionalna. Ako možemo da biramo između dva osna načela, moramo se očigledno odreći klasne teorije društva i pristati na nekaku mešavinu teorije elita te Veberove teorije društvenog statusa: istorija je promena elita, tj. društvenih grupa koje imaju privilegovan odnos prema trenutno datom (promenljivom) izvoru prestiža. U vreme kada je Bel pisao preovladavalо mnenje da će nova elita biti tehnokratska, jer će središnja uloga teorijskog znanja u proizvodnim (ali i drugim) procesima zahtevati meritokratski sistem društvene stratifikacije. Razvoj u tom smeru je anticipirao takođe i Stanojević (1989: 112), koji u određenoj meri preuzima glavne ideje teoretičara tehnokratije kao nove radničke klase: smanjivanje klasične (industrijske) radničke klase na jednoj strani, i oblikovanje tehnokratije koja bi izgubila karakter elite, na drugoj. Grupe tehnokrata ponaosob (specijalista za posebna područja) i uopšte (ukupno znanje) bi delovale po immanentnoj logici teoretskog znanja, koja je – za razliku od industrijskog društva – antibirokratska i nehijerarhijska. Za Stanojevića nema sumnje da je takvo kretanje tendencijski postkapitalističko i označava kraj proizvodne podele rada (fordizma kao najrazvijenijeg načina proizvodnje viška vrednosti sa parcijalnim radom, koji je istovremeno oblik najamnog rada *par excellence*) kao određenja (dovršenog stupnja) kapitalizma.

Sa sličnih polazišta svoju teoriju razvijaju i predstavnici teorije kognitivnog kapitalizma (Vercellone, 2007). Njihova teza je da je sa okončanjem fordističke organizacije proizvodnih jedinica izmaknuta suštinska institucija dovršenog KNP. Mesto tehnokratije, u njihovoј teoriji, preuzima kognitariat, tj. intelektualna radna snaga (posebno u tzv. kreativnim industrijama) koja nije više odvojena od sredstava za proizvodnju (koja obično nisu ništa više od dobro opremljenog PC-a) niti u tehničkom (koliko poseduje sposobnost njihovog upravljanja)

niti u pravnom smislu (koliko je njihov vlasnik). Za razliku od gorepomenutih autora, pristalice teze o kognitivnom kapitalizmu ne govore o kraju kapitalizma, već o tome da je profitni motiv proizvodnje tuđ novom tipu tehničke podele rada, te da se na neki način oslanja na vanjsku (pri)silu. Takav zaključak je logična posledica prepostavke po kojoj je fordistički tip organizacije radnog procesa „prirodno“ povezan sa kapitalističkim proizvodnim odnosima, koje smo u prethodnom odeljku ocenili kao pozitivan doprinos sintezi dva pristupa prelazu u kapitalizam. Ako želimo razjasniti povezanost KNP, u našem smislu, i „usku“ definiciju KNP, koja se usredsređuje na značaj proizvodnih snaga, moramo odgovoriti na sledeća pitanja:

1. Koji bi uslovi morali biti ispunjeni da proizvodnja za profit više ne bude nužno obeležje društvene formacije? Odgovor nam je poznat: morao bi se uvesti drugačiji, nerobni način reprodukcije/lokacije uslova proizvodnje (zemlje, radne snage i kapitalnih dobara), koji bi omogućio reprodukciju proizvodnih jedinica (i proizvođača) nezavisno od tržišta.
2. Da li je kriza velikih, fordistički organizovanih proizvodnih jedinica znak nadolaska takvih proizvodnih odnosa? Nikako. Porast značaja manjih, fleksibilnih proizvodnih jedinica nije promenio oblike povezivanja među njima. Takvo smanjivanje visokog stepena vertikalne povezanosti i horizontalne integrisanosti radnih procesa u velikim korporacijama, koji se sada u pitanjima nabavke i prodaje ne susreću sa svojim podređenim tehničkim celinama, već sa samostalnim proizvodnim jedinicama, znači obnavljanje robnih odnosa tamo gde su ranije prevladavali odnosi administrativnog tipa. Nastavak tih procesa nije socijalizacija pristupa uslovima proizvodnje, već – na načine kojima se ne možemo ovde baviti – smanjivanje realnih plata i usluga socijalne države.
3. Da li onda širenje sloja belih okovratnika, kojem smo svedoci od početka veka i u čemu su nemarksistički autori videli poraz Marksove klasne teorije, označava prelaznu situaciju? Ne, jer se tu radi ili o službenicima redistributivne nadgradnje, koja je u svojoj materijalnoj

reprodukcijski zavisna od KNP (u govoru vladajuće ideologije takvu zavisnost je izražavala sintagma „održiva država“), ili o službenicima u preduzećima koja na profitan način obavljaju njene nekadašnje državne (zdravstvene, vaspitne i dr.) usluge.¹⁴

Prelaz na Dalekom istoku

Pre nekog vremena je Arigi (2007), jedan od centralnih autora unutar tradicije analize svetskih sistema, na podlozi uporedne istorijske analize evropskog i kineskog tipa tržišnog društva postavio zanimljivu tezu, koju u našem žargonu slobodno možemo iskazati na sledeći način: postoje dva tipa ekonomskog razvoja, koji se na ravni tehničke podele rada razlikuju s obzirom na obuhvatanje radnika od strane kapitala i stepen parcijalizacije radne snage. Evropski tip, koji se učvrstio u fordizmu, dosegao je rast povećanjem količine kapitala, što istovremeno znači zaoštravanje suprotnosti između sve više dekvalifikovane radne snage i kvalifikovanih upravljačkih struktura. Kineski tip nije povećao produktivnost stalnim povećanjem i poboljšanjem kapitalnih dobara, već upotrebom specijalizovane, ali kvalifikovane (ne parcijalizovane) radne snage, koja je pri radu i organizaciji bila manje zavisna od upravljačkih kadrova nego evropska. Važnost današnjeg trenutka je – na Zapadu i na Istoku – kombinovanje obe metode. Na Zapadu ta kombinacija – koja se po Arigijevim rečima ogleda u sutoru velikih korporacija, koje pak ne nadomeštaju organizacijski oblici porodičnog kapitalizma XIX veka, već

14 Već su se klasični istraživači raspona sloja belih okovratnika u Nemačkoj (dvadesetih godina) i SAD (pedesetih) uglavnom složili da ta mešovita (umetnuta) klasa u široj klasnoj strukturi deluje ili u interesu radničke, ili u interesu kapitalističke klase. Pored visoko kvalifikovanih tehničara postoje još tri velike skupine, čija uloga je zavisna od toga kako utiču na očuvanje postojećih proizvodnih odnosa. Učinak delovanja državnih službenika/namještenika je, u pogledu subjektivne usmerenosti ka radničkoj klasi, zavisan od mogućnosti prevazilaženja čisto redistributivne prirode državnog aparata. Drugi tip belih okovratnika su radnici proširenog uslužnog sektora kapitalističkog tipa, dakle deo radničke klase. Treći deo su neproduktivni radnici (bilo činovničkog, bilo menadžerskog tipa) kapitalističkog sektora u Marksovom značenju, tj. oni koji ne učestvuju u proizvodnji, već u „metamorfozama“ kapitala (iz novčanog u robni i iz robnog u novčani oblik), tj. u svim delatnostima koje doprinose održanju odgovarajuće profitne stope. Takve teorije objašnjavaju politički otklon u desno (tokom sedamdesetih) kao povlačenje menadžerskog dela ovog sloja iz savezništva sa narodnim klasama (radnici i činovničko osoblje) i stupanje u savez sa kapitalističkom klasom (Dumenil i Levy, 2006).

hibridne forme manjih preduzeća koja se brže i manje fiksno specijalizuju – iz razloga koje smo ranije opisali – ne porađa prelaznu situaciju. Drugim rečima: na Zapadu se ne vidi kako bi PRP mogla da ugrozi KNP (recimo da je to karakteristično za kinesku tendenciju), ukoliko proizvodne jedinice ostaju tržistem odvojene od svojih uslova proizvodnje, a država opstaje kao čisto redistributivni mehanizam.

Iz Arigijeve analize možemo zaključiti da je situacija u Kini drugačija. Ključna razlika nije u sekundarnom privrednom sektoru, koji itekako poznaje razvijenije hibridne oblike nesporno kapitalističkog tipa (često u vlasti kineske dijaspore), već u primarnom sektoru. Osobenost seljaštva, po čemu se Kina razlikuje od drugih zemalja trećega sveta, posledica je uvažavanja „načela jednakog pristupa zemlji“ (Amin, 2005: 268). To ne znači samo da se mimo tržišta reprodukuju male seljačke, već i industrijske proizvodne jedinice u kolektivnom ili opštinskom vlasništvu, tzv. TVE – Township and village enterprise (Arrighi, 2007: 363) – preduzeća koja su konkurentnija od drugih jer zbog netržišnog pristupa radnika životnim potrepštinama isplaćuju niske realne najamnine bez „socijalnih davanja“. Ako se ograničimo na taj sektor treba se složiti sa Aminovim mišljenjem da u Kini, uprkos snažno izraženim kapitalističkim tendencijama ishod prelaza nije odlučen. Ali pritom ne smemo zanemariti Aminove ranije tvrdnje koje smo u raspravi već pomenuli. Moramo sebi odgovoriti na pitanje šta za ishod prelaznog procesa znači to što jedan od konkurentnih načina proizvodnje (PRP) može postati dominantan samo ako su ispunjeni vrlo specifični uslovi, a to znači da bi se „razmena između sela i grada temeljila na specijalizaciji seoskih preduzeća i gradske industrije, i uključivala bi samo manji ideo agrarnih proizvoda; postojao bi državni sistem 'seoskog tipa' itd.“ (Amin, 1977: 58). Pošto

se verovatnoća takvog razvoja čini malom,¹⁵ zanimljivija je perspektiva očuvanje nekapitalističkog puta u slučaju da ti uslovi ne budu ispunjeni. Jedini činilac pored KNP i PRP je naravno država. U zapadnom slučaju taj činilac ne ugrožava kapitalističku prirodu društvene formacije ukoliko ostaje samo redistributivna pojava. Za očuvanje i dugoročni rasplet kineskog prelaza biće odlučujuća mogućnost/nemogućnost države da ostane i postane ekonomski činilac i obezbedi bar delimičnu autonomiju pri svojoj materijalnoj reprodukciji. Sprečavanje komodifikacije zemlje i briga za nezavisnost i dobro agrarnih proizvođača samo je jedan od činilaca. Po ugledu na SSSR, moguće je zaključiti da će biti presudna sposobnost ograničavanja robnih odnosa u industrijskom sektoru, posebno kada se radi o proizvodnji sredstava za proizvodnju. Opsežne aktivnosti kineske države kako u državnom tako i u privatnom sektoru na snažnom uključivanju u svetsko kapitalističko tržište bi trebalo proučiti upravo iz tog ugla.

Uместо zaključka

Istorijске tipologije društava obično nastaju na dva načina: tako što se u društvu izoluje fiksna instanca koja uslovjava promene zavisnih, ili tako što se utvrđuje redosled fiksnih instanci. Istorijski materijalizam je sinteza obe metode: fiksne instance se zapravo menjaju, ali te promene nisu slučajne, pošto ih reguliše *krajnja* instanca. Ta instanca su proizvodni odnosi, čiji je osnovni uslov postojanje vremenski i prostorno razdvojenih proizvodnih jedinica koje moraju biti povezane na način koji

---

15 Ovim ne poričemo dostignuća i prednosti kineskog rešavanja agrarnog pitanja u poređenju sa drugim zemljama (trećeg sveta). Po Aminovim podacima (2005), Kina (mogli bismo reći i kinesko seljaštvo, ali ja imam u vidu apstraktни pojam agrarnog sektora, seoske privrede) hrani 22% svetskog stanovništva, premda ima na raspolaganju samo 6% obradive zemlje (većina trećeg sveta, uključujući i Indiju i Indoneziju, ima bolje odnos između stanovništva i zemlje). Sitni seljaci, čiji proizvod je otprilike 75 puta manji od proizvoda kapitalističkih farmi, predstavljaju tri milijarde svetskog stanovništva. Recimo da kapitalističke farme (koje bi imale oko 50 miliona zaposlenih) preuzmu celokupnu proizvodnju hrane koju je moguće prodati gradskom stanovništvu. Bilo bi to tehnički moguće u nekoliko decenija, ali čak i pod pretpostavkom rasta industrijskog sektora od 7%, on za sledećih 50 godina ne bi apsorbovao niti trećinu „suvršnog“ stanovništva.

omogućuje materijalnu reprodukciju – njih samih i društvene celine. Sva društva poznaju mehanizme usklađene upotrebe proizvodnih sredstava u takvim jedinicama („šta“ i „kako“ proizvoditi) te raspolaganja njihovim proizvodima („za koga“ proizvoditi). Oblici tih mehanizama su *relativno* nepromenljive instance, koje upravljaju pojedinim razdobljem. Za predmoderni društveni tip su odlučujući proizvodni odnosi u kojima se ekonomski pitanja rešavaju van proizvodnih jedinica, na ideološki i politički način. Nadgradnja je sadržana u ekonomskoj bazi, jer su proizvodni odnosi takođe političko-ideološki odnosi. U modernom tipu društava, proizvodne jedinice se odvajaju od političko-ideoloških institucija, ekonomski pitanja se postavljaju u svakoj jedinici posebno. Usklađenosť proizvodnog procesa je moguća ako se svaki agens ravna prema načelu jednakog povoljnog za proizvodnju, koju je moguće proceniti na osnovu (predviđene) vrednosti razmenjenih proizvoda.

To pomeranje „društvene svesti“ od ideologije ka robnom fetišizmu još uvek ne omogućuje razlikovanje predmodernih društava sa razvijenom robnom proizvodnjom od kapitalističkih. Za poslednje je odlučujuće to što alokaciju/reprodukciju proizvodnih uslova (zemlje, rada i kapitalnih dobara) proizvodnih jedinica određuju tržišni oblici, a ne političko-pravni odnosi. Nadgradnja nije više autonomni ekonomski činilac, već zavisan redistribucijski mehanizam čije materijalne uslove određuje obim robnih odnosa.

Na Zapadu se danas odvijaju promene koje ne uspostavljaju nikakve netržišne oblike reprodukcije uslova proizvodnje, i zato nije moguće govoriti o prelazu. Na Dalekom istoku, pak, situacija ostaje otvorena jer proizvodne jedinice (pre svega seljačke) održavaju netržišni pristup svojim uslovima proizvodnje. Razvoj zavisi od mogućnosti države da očuva takav pristup, kao i od toga koliko aktivnu ekonomsku ulogu će odigrati u industrijskom sektoru.

LITERATURA

- Amin, Samir. 1977. *Imperialism and Unequal Development*. Sussex: The Harvester Press.
- Amin, Samir. 2005. *China, Market Socialism and US Hegemony*. Review (Ferdinand Braudel Center) 28 (3) : 259–279.
- Arrighi, Giovanni. 2007. *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London: Verso.
- Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bettelheim, Charles. 1976. *Economic Calculation and Forms of Property*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Brenner, Robert. 1977. *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. New Left Review (104): 25–92.
- Dumenil, Gerard i Levy, Dominique. 2006. *Unproductive Labour as Profit Rate Maximising Labour*. Dostupno na <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2006b.htm>, 15. 3. 2010.
- Kerševan, Marko. 1980. Mesto pojmov družbene formacije, baze in nadgradnje v marksistični družbeni teoriji. u: Marko Kerševan, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, 61–108. Ljubljana: DE.
- Laclau, Ernesto. 1971. *Feudalism and Capitalism in Latin America*. New Left Review (67): 19–38.
- Marx, Karl. 1961. *Kapital: Kritika politične ekonomije: 1. Proces produkcije kapitala*. Ljubljana: CZ.
- Marx, Karl. 1973. *Kapital: Kritika politične ekonomije: 3. Celotni proces kapitalistične produkcije*. Ljubljana: CZ.
- Merton, Robert K. 1968. The Sociology of Knowledge. u: Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 510–542. London; New York: The Free Press.
- Polanyi, Karl. 2008. *Velika preobrazba; Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: *cf.
- Rubin, Isaac I. 1994. Abstract Labour and Value in Marx's System. u: Simon Mohun (ur.), *Debates in Value Theory*, 35–72. New York: St. Martin's Press.

- Samuelson, Paul A. 1968. *Ekonomika: Tehnika sodobne ekonomske analize*. Ljubljana: CZ.
- Spencer, Herbert. 1974. *The Principles of Sociology: 2. tom*. Westport (Con): Greenwood Press.
- Stanojević, Miroslav. 1989. *Kapitalistički način proizvodnje i proizvodna podela rada*. Beograd: Stručna knjiga; Institut za međunarodni radnički pokret.
- Sweezy, Paul. 1976. A Critique. u: Rodney Hilton (ur.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London in New York: NLB.
- Vercellone, Carlo (ur.) 2007. *Kognitivni kapitalizam: Znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
- Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-System in the Sixteenth Century*. New York, San Francisco i London: Academic Press.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology: 1. tom*. Berkeley: University of California Press.

Prevod sa slovenačkog: Zoran Gajić i Savo Romčević

Pljačkaška privatizacija u Ukrajini

Jurij Šahin

Na samom svom početku, privatizacija u Ukrajini narodu je dobila svoje drugo ime – prihvatizacija. Ona je postala jedan od ključnih elemenata ekonomске politike nezavisne Ukrajine. Privatizacija je višestruka, nju istovremeno čini ekonomска politika i njeni prateći procesi. Ona je posledica geneze privatnog kapitala, a u isto vreme je igrala aktivnu ulogu u njegovom oblikovanju. Pored toga, privatizacija je bitno uticala na dubinu i prirodu ekonomске katastrofe koju je Ukrajina preživela devedesetih godina. Ona je uticala na promenu sektorske strukture privrede i strukture zaposlenosti. Zajedno sa drugim ekonomskim procesima, privatizacija je uticala na klasnu borbu, a klasna borba je uticala na prirodu i proces privatizacije. Nije preterano reći da je privatizacija uticala na sudbinu svih klasa ukrajinskog društva, na njihovu unutrašnju organizaciju, strukturu i konture njihovih konstitutivnih socijalnih grupa, njihovu kulturu i životno iskustvo, da ne pominjemo čisto kvantitativne karakteristike. U jednom eseju je nemoguće razmotriti sva ova pitanja. Iz tog razloga, ova studija pokriva samo pojedine važne aspekte privatizacije.

Pre nego što započnemo izlaganje o privatizaciji, potrebno je da definišemo njenu suštinu. Obično se privatizacija u Istočnoj Evropi shvata kao neophodan element tranzicije iz socijalizma u kapitalizam. Ipak, moguće je i drugačije viđenje. Autor ovog članka je pristalica koncepta prema kojem u tzv. socijalističkim zemljama nije postojao socijalizam, nego razne modifikacije državnog kapitalizma. Iz ovog koncepta proizlazi da je privatizacija sredstvo tranzicije iz državnog u privatni kapitalizam, a njen osnovni preduslov je raspad državnog kapitalizma. Ovakav pristup

nam omogućava da govorimo o privatizaciji u kontekstu rekonstrukcije vladajuće klase i njene transformacije iz državne u privatnu buržoaziju.

Preduslovi za privatizaciju u Sovjetskom Savezu i zemljama Centralne Evrope su bili isti, ali su imali različiti nivo zrelosti, tako da su se početni uslovi privatizacije radikalno razlikovali. U svom najopštijem obliku, preduslovi privatizacije su bili slabljenje državne kontrole nad radom preduzeća i razmene dobara, jačanje ekonomске samostalnosti preduzeća, legalizacija privatne aktivnosti i, u vezi sa tim, akumulacija privatnog kapitala. Svi ovi procesi su široko procureli u utrobi državnog kapitalizma. U Sovjetskom Savezu, oslobađanje tržišta i preduzeća od kontrole vlade teklo je znatno sporije nego u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Jugoslaviji, pri čemu je stepen nacionalizacije privrede bio znatno veći. Na primer, u 1967. godini ideo državnog i zadružnog sektora u nacionalnom dohotku Sovjetskog Saveza dostigao 96%, dok je u Jugoslaviji bio samo 77% (Hypeeb, 2008: 370). Poljski autor K. Poznanski tvrdi: „Od 1971. godine u Poljskoj se odvija relativno spor, često nekonzistentni raspad planskog režima i u isto vreme reprodukcija kapitalističkog tržišta“ (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 74). U Jugoslaviji se za slične procese mogu navesti reforme od 1950–1952. i 1965–1966. godine, dok je u Sovjetskom Savezu raspad državnog kapitalizma iste dubine počeo tek 1987. godine.

U stvari, jedan od prvih koraka u procesu privatizacije bio je usvajanje zakona o samozapošljavanju krajem 1986. godine. Zakon je legalizovao mali privatni biznis i zakup na osnovu porodičnog ugovora. Do kraja 1989. godine u SSSR-u je na osnovu ovog zakona postojalo 672.000 preduzeća na bazi individualnog preduzetništva. Kasnije, mogućnosti za zakup su dobili svi privredni subjekti uključujući i industrijska preduzeća. Godine 1989., u ukrajinskoj industriji je pod zakupom radilo već 313 preduzeća. 26. maja 1988. godine donet je zakon „O zadružarstvu“.¹ Pod njegovom firmom je počela brza akumulacija privatnog kapitala. Prema

1 Misli se na sve oblike zadružarstva, a ne samo poljoprivredne.

nekim izveštajima, u periodu perestrojke u zadrugama je bilo zaposleno 700.000 ljudi. Nakon toga, sovjetska država je dozvolila da se uspostave zajedničke kompanije sa učešćem stranog kapitala. Godine 1990. u Ukrajini ih je bilo već 156. Sovjetski zakoni su omogućili preduzećima i pojedincima da stvaraju akcionarska društva i društva sa ograničenom odgovornošću, uključujući i ona koja su zasnovana na privatnom kapitalu. Državna preduzeća dobila su mogućnost da kreiraju industrijska društva i udruženja koja su u stvari izvođena iz kontrole države: „Stvarna vlast u udruženju pripada predsedniku i odboru direktora, na čijem čelu se on nalazi“ (Шутов, 2005: 33).

U pogledu poslovanja preduzeća, državna kontrola u toku perestrojke je značajno oslabila. Prvi korak je bilo uvođenje pune privredne računice. Kao rezultat toga, preduzeće je postalo odgovorno za svoje obaveze celokupnom imovinom, tako da je ono postalo slobodni tržišni subjekt. Apetiti direktora preduzeća su porasli, pa su oni kroz Vrhovni savet sprovodili nove zakone o preduzećima koji su proširivali njihova ovlašćenja. Bivši poslanik Vrhovnog saveta A.L. Barabaš iznosi svoje utiske iz tog perioda: „Ova proizvodna elita je osetila potrebu da ima slobodu da raspolaže svime što ima i da niko ne zapoveda u pitanjima novčanih tokova, formiranja plata itd. Oslobođenje od narodne, partijske i bilo koje druge kontrole prožima sve ono što su radili direktori. U julu 1990. godine upravo su direktori ukinuli narodnu kontrolu u proizvodnji“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 24). U isto vreme, politička kriza dovela je do slabljenja partijske discipline u KPSS i oslobođila direktore od kontrole nekada svemoćnih partijskih načelnika. Trijumf u borbi za nezavisnost preduzeća ostvaren je u proleće 1991. godine: „Bez ikakvih teškoća, donevši 27. marta 1991. godine od Vrhovnog saveta [Україне] ’Zakon o preduzećima u SSSR-u’, koji im je dao punu ekonomsku slobodu, direktori su dobili u svoje ruke aktive na milijarde dolara uz odsustvo elementarnog sistema kontrole od strane države. To su bili zvezdani trenuci ’crvenih’ direktora“ (Ларцев и Ключников, 2001: 57).

Na osnovu ovih činjenica, mnogi naučnici veruju da je privatizacija u SSSR-u već počela za vreme perestrojke (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 78; Шутов, 2005: 39). Međutim, ove procene su donekle preuveličane. Prvo, sve do 1991. ukidanje državne imovine nije smatrano kao osnova za ekonomsku politiku. Drugo, stvarna sloboda delovanja još nije pretvorila direktore u vlasnike: devedesetih godina oni su još imali da se izbore za mogućnost privatizacije njihovih preduzeća. Ipak, neosporno je da su se kasnih osamdesetih prvi put pojavili trendovi za puzeću sivu privatizaciju, koji su dobijali na intenzitetu i obimu devedesetih godina. To su bili preduslovi za privatizaciju u SSSR-u.

Da bismo razumeli tragediju koja se odvijala u Ukrajini i drugim republikama SSSR-a devedesetih godina, važno je da naglasimo nekoliko tačaka u vezi sa uslovima početka privatizacije. Prvo, proces aktivne erozije državnog kapitalizma je počeo suviše kasno. Do početka devedesetih godina on je sačuvao dominaciju ne samo u industriji već i u poljoprivredi, gde je podržavljenje proizvodnje od početka bilo nepotpuno. Dakle, udeo privatnih gazdinstava svih vrsta u bruto poljoprivrednoj proizvodnji u Ukrajini ne prelazi 30% u 1990. godini (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 104). Uz to, zemljište u SSSR-u nije bilo u privatnom vlasništvu i nije bilo predmet eksproprijacije. Nešto drugačija situacija je bila u stambenom fondu. U Ukrajini pre 1992. godine, samo 45% stanova se nalazilo u vlasništvu države (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 109). Privatnim smeštajem se trgovalo, ali razvijeno tržište nekretnina u SSSR-u nije bilo formirano. Na kraju, do 1991. godine kada je bio izabran kurs za privatizaciju, u Sovjetskom Savezu još nije bio akumuliran značajni obim privatnog kapitala. Kao što navodi otac ukrajinske privatizacije A.J.Pashaver, kada je tim reformatora procenio sredstva na raspolaganju građana, ispostavilo se da oni imaju dovoljno da kupe manje od 10% državne imovine Ukrajine (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 75). Dakle, masovna prodaja preduzeća privatnim vlasnicima u '91. godini je bila nemoguća. Ovo je ključna teza za sve ostale procese u vezi privatizacije.

Drugo, ekonomска политика perestrojke sprovedena je u velikoj meri pod parolama povećanja ekonomске uloge radnih kolektiva i borbe protiv isključenosti građana iz državne svojine. Kao rezultat toga, među radničkom klasom krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina postala je popularna ideologija kolektivnog vlasništva. U jesen 1991. godine u Ukrajini je sprovedeno istraživanje javnog mnjenja, koje je imalo reprezentativni uzorak. Ispitan je odnos radnika prema ideji privatizacije: „Oko 42% radnika izjasnilo se u korist očuvanja postojećeg oblika svojine za preduzeće u kojem rade, pod uslovom da im se omogući veća samostalnost (što je išlo u prilog očuvanja predloženih reformi koje je predložio Gorbačov). Skoro 44% njih je izjavilo da je za promenu oblika svojine. Od tih 44%, 41% je bilo za prenos preduzeća u svojinu radnog kolektiva, 18% za stvaranje zajedničkog preduzeća sa stranim kapitalom, 19 % za prenos u zakup, a 14% za pretvaranje u akcionarsko društvo“ (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 81). Ove okolnosti su takođe uticale na izbor puta privatizacije.

Treće, početkom devedesetih godina u SSSR-u i Ukrajini postojale su četiri društvene snage čiji su se interesi ukrstili tokom prelaza ka politici privatizacije. To su radnička klasa, direktori preduzeća, privatni kapitalisti i partijsko-državna birokratija. Tok njihove borbe definisao je oscilacije vektora privatizacije.

Razlaganje državne svojine u SSSR-u imalo je zajedničke karakteristike, ali se njena privatizacija u svakoj od republika odvijala na svoj način, tako da ćemo dalje govoriti isključivo o privatizaciji u Ukrajini. Inicijatori privatizacije u Ukrajini bili su predstavnici vrha partijske i državne birokratije. Konkretno, radilo se o okruženju tadašnjeg premijera Vitolda Fokina. Inicijativu vrha birokratije je podržao znatan broj poslanika Vrhovnog saveta iz reda tzv. demokrata, koji su većim delom pre ulaska u politiku bili direktori velikih preduzeća. Direktnu razradu programa privatizacije sprovodili su eksperti zaposleni u ekonomskim institutima Ukrajine, iz čijih redova se izdvajao A. Jemeljanov, koji je pre 1991. godine bio na čelu Ekonomskog instituta Držsnaba SSSR-a. Deo

ove stare garde sedeо je u rukovodstvima najvećih preduzeća u Kijevu, gde su bili srednji i viši menadžeri. Posebno velika grupa došla je iz fabrike „Arsenal“, dok je drugi najvažniji izvor kadrova bio iz Industrijskog udruženja S.P.Koroljov. Ovaj šareni tim reformatora odražavao je blok klasnih snaga koji se zalagao za privatizaciju. Prvi su činili deo partijsko-državne nomenklature, a drugi su bili eksponenti privatnog kapitala i „demokrate“ koje su izražavali njegove interese, a tu je bio i deo direktora državnih preduzeća.

Potrebno je posebno istaći ulogu direktora u procesu privatizacije. Kao što se navodi od strane mnogih autora, upravo je deo direktora inicirao privatizaciju i vršio pritisak na vladu. Na primer, poslanik A.L. Barabaš tvrdio je da su direktori „u zahtevima za ekonomskom slobodom u velikoj meri prevazišli mnoge demokrate“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 23). Za sebe su „direktori zahtevali konkretnu ekonomsku stabilnost“, tj. žeeli su da obezbede svoj privilegovani položaj u proizvodnji postajući privatni vlasnici fabrika. U istom duhu se izražavaju zvanični istoričari FDI: „Krajem 1991. godine Fond su počeli da „opsedaju“ direktori preduzeća koji su žeeli da počnu proces privatizacije. Bile su stvorene liste oko 20 preduzeća, čiji direktori su bili posebno uporni, i koji su započeli pripreme za njihovu privatizaciju (Ларцев и Ключиков, 2001: 73). Preduzeća-pioniri privatizacije u literaturi se često spominju (Ларцев и Ключиков, 2001: 73, 79; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 24, 28–29, 184–185, 186–187, 188, 247). Neki autori čak ispoljavaju tendenciju da prikazuju direktore kao gotovo jedine pokretače privatizacije: „Privatizacija u Ukrajini je bila iznuđena i planirana pod pritiskom interesnih grupa, pre svega direktora“ (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 150). Ovaj pristup je jednostran i nastoji da otkloni krivicu za privatizaciju preostalih članova klasnog bloka sa početka devedesetih godina.

Naravno, bilo je i protivnika privatizacije. Pre svega, radilo se o delu partijsko-privredne nomenklature različitih nivoa i direktora preduzeća. Oni su se uplašili da bi mogli izgubiti svoj status, pa nisu žeeli da podrivaju

državni sektor (o strahu direktora vidi: Ларцев и Ключиков, 2001: 105; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 94, 284). U novembru 1990. godine ove snage su preko Vrhovnog saveta Ukrajine izdejstvovali moratorijum na promenu vlasništva (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 284). Istina, to nije zaustavilo pristalice privatizacije da preduzmu mnoge pripremne radnje, pa je posle puča avgusta 1991. godine konzervativni deo državne buržoazije bio toliko oslabljen da više nije mogao da se aktivno suprotstavi procesu privatizacije. U datom trenutku, on nije toliko usporavao privatizaciju koliko je pokušavao da afirmaše svoje mesto u njoj. Kao rezultat toga, u drugoj polovini 1991. i u prvoj polovini 1992. godine nastala je situacija u kojoj su inicijative vlade nalazile podršku u parlamentu uz potporu „odozdo“ – od menadžmenta preduzeća. Pri tome, radnička klasa nije pružila aktivni otpor, i, kako izgleda, suprotno tome, ulagala je varljive nade u privatizaciju.

Još u februaru 1991. godine Vrhovni savet Ukrajine usvojio je Zakon o svojini. Član 2 je prvi put proglašio da „se svojina u Ukrajini pojavljuje u tri oblika: kao privatna, kolektivna i državna. Svi oblici svojine su ravnopravni“ (Ларцев и Ключиков, 2001: 56). Važno je napomenuti da je privatna svojina bila navedena na prvom mestu. Sredinom maja 1991. godine u Savetu ministara Ukrajine formirano je Ministarstvo za denacionalizaciju svojine i demonopolizaciju proizvodnje. Prepostavljalо se da će se vršiti priprema preduzeća za privatizaciju i razvijati pravni okvir tog procesa. Sam postupak prodaje državne imovine trebalo je da se poveri Fondu državne imovine Ukrajine (FDIU ili FDI). U junu je postavljen prvi predsednik, a Fond je zvanično osnovan 19. avgusta 1991. godine baš u vreme državnog udara. Istovremeno, Vlada je razradila „Program hitnih mera za stabilizaciju privrede Ukrajine i njenog izlaska iz krize“. U julu 1991. godine program je odobren od Vrhovnog saveta. U trećem delu programa bilo je reči o demonopolizaciji, denacionalizaciji i privatizaciji. Trebalo je sprovesti privatizaciju u sektorima transporta, građevinarstva, državne administracije, trgovine, ugostiteljstva i prerade poljoprivrednih proizvoda. Takođe je trebalo da počne privatizacija državnih stanova. Međutim, ukrajinsko rukovodstvo se i dalje protivilo

privatizaciji zemljišta. Pristalice ove ideje, sve do početka 1992. godine nisu uspele da osvoje većinu. Sredinom jula, za ostvarenje tog programa bila je uspostavljena posebna vladina komisija (Ларцев и Ключников, 2001: 56–57; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 19–21, 45, 56, 65, 70, 72–73, 79).

U jesen 1991.godine pripreme za privatizaciju odvijale su se usporenim tempom. Pažnja funkcionera preusmerena je na raspad Sovjetskog Saveza: Oni su se uključili u prenos preduzeća opštесavezognog statusa, koja su poslovala na teritoriji republike u svojinu Ukrajine. Ipak, 31. oktobra 1991. godine Vrhovni savet odobrio je „Koncept denacionalizacije i privatizacije preduzeća, zemljišta i stambenog fonda“. On je omogućio da tim reformatora započne pripremu ključnih zakona o privatizaciji. Odgovarajući zakoni Vrhovnog saveta Ukrajine usvojeni su u prvoj polovini 1992.godine:

4. mart: zakon „O privatizaciji državnih preduzeća“
6. mart: zakon „O privatizaciji malih državnih preduzeća“
6. mart: zakon „O privatizacionim papirima“
10. april: zakon „O zakupu imovine državnih preduzeća i organizacija“
19. jun: zakon „O privatizaciji državnog stambenog fonda“.

Ovi zakoni postavili su pravni osnov za proces privatizacije u Ukrajini.

Ne treba misliti da se pripremni proces privatizacije odvijao glatko. Opšta saglasnost je postojala samo po pitanju neophodnosti privatizacije. Ali u pogledu načina i sredstava privatizacije ispoljile su se ozbiljne nesuglasice.

Godine 1991. bilo je predloženo nekoliko koncepata privatizacije. Pre svih, poslanik Pilipčuk je razvio ultra brz metod koji je predviđao završetak privatizacije za godinu dana. Pretpostavljalo se da se samo obavi distribucija državne imovine na zahtev građana. Svaki građanin dobio bi pravo na samo jedan zahtev. Ovaj program je odbačen kao tehnički neostvarljiv. Zatim, široku popularnost stekla je ideja za prenos preduzeća u zakup i kupovinu u formi takozvanih „radnih kolektiva“, ali je to, u stvari, podrazumevalo transfer preduzeća njihovim direktorima. Međutim, ta ideja nije bila konceptualno razrađena i uokvirena.

Najveće borbe su izbile između projekta ministra za svojinu i denacionalizaciju Viktora Salnikova i projekta koji su razvili osoblje FDI pod vođstvom Aleksandra Pashavera. Oba projekta su pretpostavljala da će privatizacija biti ostvarena bez značajnog učešća stranog kapitala. Između tih projekata postojala je fundamentalna razlika. Viktor Salnikov se zalagao za sporu novčanu privatizaciju sa opsegom ne više od 50%, koji bi odgovarao tempu nagomilavanja privatnog kapitala. U slučaju usvajanja tog nacrta nedržavni sektor bi prevladao u ekonomiji za 20 godina. Nasuprot Salnikovu, Pashaverov tim zalagao se za ubrzenu privatizaciju. Oni su hteli da privatizuju mala preduzeća za 1–1,5 godinu, a velika za 4–5 godina. Odsustvo neophodnog kapitala Pashavera nije plašilo. Kao i ruski reformatori, oni su želeli da izbegnu ovaj problem koristeći sertifikatnu privatizaciju. Preduzeća se pretvaraju u akcionarska društva, a paralelno sa tim, svaki građanin Ukrajine dobija jedan imovinski sertifikat za privatizaciju (PIS), čija vrednost odgovara njegovom udelu u državnoj imovini republike. U Rusiji i Ukrajini ti sertifikati su dobili domaće ime „vaučeri“. Iako reč „vaučer“ nije najtačnija, ona je široko upotrebljavana, pa će se i ovde koristiti paralelno sa PIS-om. Nakon dobijanja vaučera građanin je mogao da raspolaže sa njim, da ga poveri investitorima ili da ga razmeni za vrednosne hartije. Takav slučaj je mogao da bude sa bilo kojom kompanijom koja bi dobila licencu države za rad sa vaučerima. Nakon toga, kompanija koja je akumulirala veliku količinu vaučera, učestvovala bi na sertifikatnoj aukciji i kupovalala akcije bilo kojih preduzeća za vaučere. Građani koji su joj poverili vaučere su

time postajali suvlasnici privatizovanih preduzeća. Međutim, vlasnik vaučera mogao je i drugačije postupiti: on nije morao da ima posla sa investicionom kompanijom, već je mogao samostalno da investira vaučer u drugo preduzeće ili tamo gde je u to vreme radio. U oba slučaja, vlasnik vaučera dobijao je akcije preduzeća i time postajao suvlasnik svojine. Ovaj model je bio privlačan za zapadne eksperte, jer je stvarao mogućnost za preraspodelu i koncentraciju svojine otkupom akcija od manjinskih akcionara, kao i za uticanje na stanje na berzi (Ларцев и Ключиков, 2001: 58–59, 152; *Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 69, 72, 76–77, 78–79, 80; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 53, 55, 70–72, 75–77, Шутов, 2005: 56).

Upravo Pashaverov projekat je bio usvojen kao osnova privatizacije. Na njemu se temelji koncept privatizacije koji je odobren u oktobru 1991. godine od Vrhovnog saveta. Istina, plan privatizacije je malo promenjen. Sertifikatna privatizacija dopunjena je drugim mogućim rešenjima. Njen ideo je prвobитно planiran da bude 40%, ali je onda odlučeno da bude 70% imovine za privatizaciju. U proleće 1992. godine Vrhovni savet potvrđio je svoj izbor, odobrивши zakone koji regulišu taj proces, čime je Ministarstvo za denacionalizaciju konačno izgubilo bitku, pa je do septembra 1992. godine ono prestalo sa radom. Sva osnovna punomoćja za sprovođenje privatizacije su fokusirana od strane Fonda za državnu imovinu.

Gledajući iz današnje perspektive, mnogi političari i istoričari veruju da je Pashaverov projekat pobedio samo zato što je u najvišem stepenu odgovarao interesima partijsko-privredne birokratije. Prepostavlja se da je ona namerno izabrala sertifikatnu privatizaciju, kako bi organizovala pljačku državne svojine za sopstvene interese (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 80–81, 443, Шутов 2005.: 105). A. Galčinski, savetnik predsednika Kučme, u svojim procenama iznosi svojevrsnu teoriju zavere nomenklature. Ovo mišljenje zahteva razjašnjenje. Prvo, ono se izvodi iz današnje perspektive pod uticajem žalosnog iskustva iz devedesetih godina. Početkom devedesetih godina skoro нико nije

mogao da proceni potencijal za korupciju koji sadrži u sebi sertifikatna privatizacija. Drugo, čak su i ekonomisti iz Pashaverovog tima, po sopstvenom priznanju, imali veoma nejasne ideje o karakteristikama tržišnog kapitalizma i doslovno su postupali na slepo. Kako je podsetio Pashaver: „Svi smo 1991. godine trebali da delujemo nasumice. Mi smo se probijali u svim pravcima, često stihiski, dok su svetska nauka i kultura razvili produktivne teorije modernizacije. Ali, one su nama bile nepoznate“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 69). Nema razloga da mislimo da su za njih znali visoki sovjetski funkcioneri, koji su odrasli u sistemu državnog kapitalizma. Ionako je bilo sporno to da li su oni imali jasan plan za rukovanje vaučerima, koji nije bio poznat čak ni Pashaverovom timu.. Međutim, dokumenti koji otkrivaju njihove prave namere još uvek nisu dostupni.

Treće, sertifikatna privatizacija sama po sebi nije garantovala nomenklaturalnim činovnicima transformaciju u privatne vlasnike. Ona je ostavljala pitanje otvoreno, a samim tim je obezbeđivala prostor za dalju borbu oko puteva privatizacije. Prema našem mišljenju, stvarnosti mnogo više odgovara ova procena: „Strogo govoreći, apsolutno je netačno zaključiti da je privatizacija u Ukrajini održana u unapred određenom i zakonski ovlašćenom modelu, i ne treba prenaglašavati sertifikatnu komponentu privatizacije“ (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 81). Ovome treba dodati da iskustvo pokazuje kako su najukusnije zalogaje protagonisti privatizacije dobili na druge načine. Ali o njima će se kasnije raspravljati.

Pashaverov nacrt odneo je prevagu iz nekoliko razloga. Prvo, on je dozvoljavao neutralisanje mogućeg otpora radničke klase. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina radnička klasa u Ukrajini je bila organizovana i pokazivala je političku aktivnost. Na opštem nivou posebno su se isticali nezavisni sindikati rudara i štrajkački odbori. Sertifikatna privatizacija omogućavala je manipulacije sitnoburžoaskim iluzijama radnih klasa i podgrevanje njihovih nada za transformaciju u vlasnike svojih preduzeća. Zakonodavstvo iz 1992. godine obezbeđivalo

je niz prednosti radnim kolektivima za otkup svojih preduzeća. U stvari, radilo se o prednosti za direktora i fabričku administraciju, ali to je postalo jasno tek kasnije kada je velika ekomska kriza već slomila organizovani radnički pokret (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 80–81, 96, 449). Drugo, Pashaverov projekat je dozvoljavao je da u privatizaciji učestvuju svi eksplotatori – i partijsko-državni funkcioneri i direktori i novonastali preduzetnici. Ali, glavni razlog njegove pobede je bio u brzini i tehničkoj izvodljivosti projekta privatizacije. Brojne izjave reformatora jednoglasno ukazuju na to da je privatizacija bila političke prirode. To jest, ona nije sprovedena iz ekonomskih, nego zbog političkih razloga. Svrha privatizacije je po njihovom mišljenju bila – što skorije formiranje privatnog sektora privrede i potkopavanje socijalne baze opozicije kako bi reforme postale nepovratan proces (Ларцев и Ключников, 2001: 59; *Українська приватизація: перспективи та приоритети*, 2008: 29; *Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 70, 71, 83; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 70–71, 450; Шутов 2005: 104, 106).

Na ovaj način se dolazilo do flagrantne suprotnosti sa realnim mogućnostima privatizacije (gore je pokazano da je sam Pashaver znao za male količine slobodnih privatnih novčanih sredstava), ali je to savršeno odgovaralo raspoloženju koje je u to vreme zahvatilo partijsko-državnu nomenklaturu i široke slojeve radnika. Kriza i raspad Sovjetskog Saveza su doveli do masovnog razočarenja u ideje socijalizma i izrodili fanatično verovanje u vrline slobodnog tržišta i privatne svojine. One su bile prihvatane kao lek za sve bolesti i kao vrednost po sebi. Takva osećanja Soroš će kasnije nazvati tržišnim fundamentalizmom. U stvari, tih godina je formirana neka vrsta liberalnog konsenzusa, koji traje sve do danas. Do sada se u Ukrajini nije pojavila nijedna značajna politička snaga koja bi u potpunosti negirala tržište i privatnu svojinu.

Posle raspada Sovjetskog Saveza, partijsko-državne nomenklature i direktori postali su nestrpljivi da što brže postanu punopravni privatni vlasnici. U isto vreme se pojavio veliki broj vlasnika privatnog kapitala – pravi grabljivci vučjeg apetita. Oni nisu želeli da čekaju, a arhitekte reformi

bili su solidarni sa njima – dajte privatnog vlasnika! Ova se parola u duhu tržišnog fundamentalizma uporno održavala u njihovim glavama.

Oni su stalno isticali da se privatizacija obavlja suviše sporo i neodlučno (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 152, 153, 154; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 441). Ubrzavanje tempa privatizacije povećavalo je njihovo zadovoljstvo, a najmanja zadrška je izazivala paniku. Na primer, potpredsednik FDIU Grican ocenio je privatizacioni program za period od 2000 do 2002. godine kao „previše radikalani“, ali time ga nije osudio, već je zapravo bio zadovoljan da je takav radikalizam postignut (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 426). Godine 1992. poslanik V.M. Pilipčuk branio je svoj projekat ubrzane privatizacije tvrdeći da je za njegove pripreme potrebno četiri meseca. Kao odgovor na njegov projekat, Viktor Pinzenik napisao je ovu rezoluciju: „Vladimire Mefodieviču! Šta predlažete?! Ovo je odlaganje privatizacije za četiri meseca“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 71–72). Izgleda da se jedan ekonomski avanturista takmičio sa drugim oko brzine ostvarenja reformi.

Ovde treba spomenuti još jedan primer. Godine 1994. Vrhovni savet Ukrajine nametnuo je moratorijum na sprovođenje privatizacije u vreme kada je za predsednika FDI imenovan Jurij Jehanurov. Uprkos zalaganju vlasti za legalistički aksiom po kojem činovnik koji se pridržava zakona treba da računa sa odlukama parlamenta, akteri privatizacije nisu vodili računa o zakonskim barijerama. Prema rečima zaposlenih u FDI, Jehanurov je pokazao zavidnu snalažljivost u sprovođenju privatizacije uprkos zabrani (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 363). Time se ponovo potvrdila politika privatizacije bez obzira na sve okolnosti.

Analiza izjava očeva privatizacije pokazuje da su joj oni zapravo negirali bilo kakvu ekonomsku racionalnost i direktnu efikasnost. A.L. Barabaš (bivši poslanik) izjavljuje: „Privatizacija do ovog trenutka [pre 2001. godine–prim.aut.] bila je pre svega jedna velika društveno-politička

akcija... U zakonima iz 1991. godine nisu bile uzete u obzir finansijske posledice privatizacije. Osim toga, u ovim zakonima je čak utvrđeno da novac od privatizacije ne može biti usmeren u budžet, već samo na pripreme za nastavak procesa privatizacije“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 440).

A.N.Bondar (jedan od predsednika FDI) dao je ovakvu izjavu: „Ja sam pristalica prodaje privrednih resursa u okviru realno mogućih opcija... Možda to neće biti najefikasniji način sprovođenja privatizacije, ali je to još uvek bolje nego ih ostaviti državi“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 411).

Ideolozi privatizacije, kao i najviši rukovodioci na čelu države, verovali su da će se privatizacija završiti vrlo brzo. Tako je 14. februara 1992. godine Vrhovni savet Ukrajine predao FDI sva ovlašćenja u vezi sa državnom imovinom koja su ranije pripadala vlasti. Ali fond nije mogao da ostvari te ciljeve. On u to vreme nije imao ni stalni smeštaj, a u njemu nije bilo zaposleno više od 40 ljudi. Nagli lom centralizovanog upravljanja državnom svojinom gurnuo je privredu Ukrajine u haos. Krajem 1992. godine, pad proizvodnje u industriji dostigao je 6,4%, a BDP je opao za 9,8%. Tada je Vlada uvidela ozbiljnost situacije i 15. decembra 1992. godine uspostavila je kontrolu nad upravljanjem opštedržavnom svojinom preko privrednih ministarstava. Nakon toga je čak i zvanična istoriografija FDI osudila februarsku odluku Vrhovnog saveta rečima „da je u pitanju bila očigledna avantura“. Oni koji su izvlačili najveću korist od toga bili su isključivo direktori preduzeća, koji su ostali praktično bez kontrole (Ларцев и Ключников, 2001: 221–222; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 147–149, 152–153, 431).

Svojevrsni iracionalni religiozni odnos prema privatizaciji imao je za posledicu da se privatizacija sprovodi bez adekvatnih praktičnih i ekonomskih opravdanja. Već smo naveli svedočenje Pashavera o manjku neophodnih znanja početkom devedesetih godina. Narednih godina situacija se nije promenila. U tu svrhu, navećemo nekoliko konstatacija

od strane zvaničnih istoričara privatizacije: „Imajući u vidu nedostatak budžetskih sredstava, izostala je naučno-istraživačka potpora privatizaciji koja je predviđena i propisana u državnom privatizacionom programu. Na primer, sredstva od polovine potrebnih iznosa za prvi kvartal 1994. godine stigla su u Državni odbor Ukrajine za nauku i tehnologiju tek u maju“ (Ларцев и Ключиков, 2001: 108). Nedostatak racionalnog znanja kreatora ukrajinske privatizacije nadoknađivan je uz preporuke koje su dobijane od zapadnih konsultanata koji su preplavili Ukrajinu, kako bi joj „pomogli“ da dostigne navodno visoko razvijeni nivo savremene civilizacije.

U takvim društvenim okolnostima i idejnoj atmosferi započeo je proces privatizacije. U međuvremenu, uz krajnji nedostatak raspoloživog privatnog kapitala, ubrzana privatizacija težila je da se pretvori u haotično pljačkanje državne imovine. To je upravo ono što se i dogodilo. Na kraju, situaciju je pogoršala konkurencija između različitih društvenih klasa, koje su se međusobno utrkivale u grabežu sovjetskog nasleđa.

Država je snosila najveću odgovornost za pljačku državne svojine devedesetih godina. Ona je izgubila kontrolu nad svojom imovinom, kao i nad rezultatima privatizacionih ugovora. Registar državne imovine je osnovan tek 2000. godine (Ларцев и Ключиков, 2001: 253). Do tada nikо nije znao čime država raspolaze. Kontrola poštovanja imovinskih prava države dugo vremena nije postojala. Tako, 1996 i 1997. godine, za stanje državnih korporativnih prava za 6 hiljada firmi odgovarao je odsek FDI, gde je bilo zaposleno 40 ljudi. Sami službenici Fonda smatrali su da je devedesetih godina ta kontrola bila iluzorna, neprofesionalna i nekompetentna: sve u svemu, ona je bila „slaba tačka“ u radu Fonda (Ларцев и Ключиков, 2001: 225–226; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001 : 434). Tek 2000. godine FDI je ozbiljno počeo da prikuplja dividende od državnih korporativnih prava i time je na njima ostvario sumu od 275 miliona grivna. Međutim, on je uspeo da prikupi samo 117 miliona grivna, ali i to je bio napredak: 1999. godine prikupljeno je tri puta manje. Godine 2002. Fond je prikupio dividende na 230 miliona grivna. Međutim, novac je došao iz samo 58 od 1603 preduzeća, gde

je država imala korporativna prava (Ларцев и Ключиков, 2001: 235; Шутов, 2005: 79). Bilo je jasno da je izgubljena kontrola nad direktorima državnih preduzeća. Ugovori zaključeni sa direktorima nisu propisivali uslov koji se odnosio na povećanje kapitala preduzeća. Odbori za reviziju poslovanja privrednih društava došli su pod punu kontrolu direktora (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 432).

Još veći javašluk bio je tipičan za privatizacione ugovore. Potpunost i blagovremenost deponovanja sredstava za prodaju preduzeća u zakonu o privatizaciji nisu regulisani, a zakoni nisu utvrđivali kazne (Шутов, 2005: 65, 72). Staviše, ukrajinski Zakon o svojini je legalizovao kradu državne svojine. Posle prodaje firme, novi vlasnik morao je da potpiše kupoprodajni ugovor za tri dana. Nakon toga, on je mogao da raspolaže sa imovinom kako je htio. Međutim, za isplatu imovine bio je predviđen rok od 30 dana. Time je novi vlasnik imao na raspolaganju 27 dana, tako da je u tom roku „mogao da ostvari bilo koju transakciju imovine, izbegavajući da je plati, pa da se onda godinama tuži po sudovima“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 429–430; Шутов, 2005: 65, 68). Na primer, kupac može da uzme kredit obezbeđen kupljenim objektom, pre nego što ga plati i od tog kredita naplati kupovinu. (Шутов, 2005: 67). Na kraju, konkurentna prodaja mogla se održati samo ako su na aukciji prisustvovala najmanje dva ponuđača. Dovoljno je bilo da se organizatori aukcije ponašaju pasivno, čime se ona pretvara u farsu – učesnici aukcije se međusobno dogovore, pa se preduzeće prodaje skoro po početnoj ceni (Шутов, 2005: 66).

Praćenje izvršenja uslova prodaje privatizovanih preduzeća bilo je primenjivano u toku 1994. godine, a za period 1995 i 1996. godine FDI je formirao svoju revizionu komisiju za kontrolu nad rezultatima privatizacije, dok je 1997. godine procedura kontrole regulisana u zakonodavnom okviru. (Ларцев и Ключиков, 2001: 236, 251; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 318–319, 320). Od 1996. godine Fond je počeo da kontroliše stanje privatizovanih preduzeća. Novi vlasnici su bili iskreno iznenađeni ovim pokušajem kontrole, pa su počeli

da pružaju otpor. Provere u drugoj polovini devedesetih godina pokazale su da je 36% vlasnika prekršilo uslove sporazuma koji su bili predviđeni kupoprodajnim ugovorom. (Ларцев и Ключиков, 2001: 252). Vrlo je verovatno da je taj procenat prekršenih ugovora bio umanjen. Bilo kako bilo, Fond nije ni pokušao da kazni prekršioce. Na primer, do 1. januara 2001. godine Fond je sudskim putem vratio u državno vlasništvo samo 49 preduzeća i poništo 75 ugovora o prodaji (Ларцев и Ключиков, 2001: 253), iako se broj prekršenih ugovora procenjivao na više stotina. Na primer, 1998. godine kupci državne imovine nisu platili 623 prodata objekta, a to je samo jedna vrsta prekršaja i to za samo godinu dana (Ларцев и Ключиков, 2001: 261).

Vraćanje faktički ukradenih državnih preduzeća nikoga nije ozbiljno zanimalo. Pre 2000. godine nije postojao pravni mehanizam za vraćanje novca u slučaju poništenja ugovora o prodaji (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 320–321), što je za rezultat imalo nemogućnost nacionalizacije tih preduzeća.

Posebne neregularnosti primećene su u toku privatizacije opštinske imovine. Nju su obavljali lokalni saveti. Šef zaporoskog ogranka FDI Gorjovoj primetio je povodom ovog pitanja: „...privatizaciju opštinske imovine sprovodili su lokalni saveti. U njima se radilo kako kaže 'bat'ka' (čica), tako da su se saveti retko pridržavali zakona, posebno u ruralnim područjima“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 254). Njegovo svedočenje dopunjuje V. Semenjuk: „Radeći u regionima, videla sam da je privatizacija sprovedena uglavnom odozgo, tako da na lokalnom nivou нико nije znao na koji način se odvijala privatizacija preduzeća“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 288). Službenici Fonda tvrde da je od 1994. godine Fond uspostavio kontrolu nad situacijom oko lokalne opštinske svojine, što ne odgovara istini. Naredbe FDI za lokalne savete su savetodavne prirode, što znači da ih lokalna vlast može ignorisati i sprovoditi privatizaciju po svom nahođenju (Шутов, 2005: 59, 60). To je omogućilo mesnim ograncima da orgijanje nastave unedogled. Na primer, u Odesi, gradonačelnik E. Gurvic je 1997. godine stvorio štab

(!) za prodaju objekata lokalne svojine. Taj štab je potpuno proizvoljno i bez ikakvih pravila određivao cene i uslove prodaje (ИУТОВ, 2005: 60).

Proces privatizacije može se podeliti u tri faze: 1) proleće 1992. – jesen 1994; 2) jesen 1994. – jesen 1999; 3) od decembra 1999. do danas. U svim ovim fazama privatizacija se odvijala u senci pljačke državne imovine i masovnim napadom na životni standard radnih klasa. Prva, druga i početak treće faze privatizacije poklopile su se sa teškom društveno-ekonomskom krizom, pri čemu je sama privatizacija na mnoge načine uticala na njeno produbljivanje i pogoršavanje. Tada, devedesetih godina, Ukrajina je prošla kroz duboku preraspodelu bogatstva i njegovu ubrzanu koncentraciju u privatnim rukama. Novonastala privatna buržoazija i državni zvaničnici sprovodili su tu pljačku u tesnom savezu, pri čemu su se često ove dve društvene grupe stapale u jednu. Državni funkcioneri su koristili svoje visoke pozicije na vlasti i državnu svojinu, stvarajući sve vrste špekulantskih i posredničkih firmi, postajući biznismeni. U istom pravcu, razvijajući se nezavisno od njih, privatni biznis je išao u susret državnim birokratama. U haosu koji je došao sa kolapsom Sovjetskog Saveza, bilo je široko praktikovano prisilno sticanje tuđe imovine. Da bi zaštitili svoj kapital, preduzetnici su tražili zaštitu državnih službenika. Takva zaštita je dobila ime „krov“, od čega je formiran potpuno nov glagol – „kroviti“. Pored toga, preduzetnike su takođe privlačile zalihe državne imovine kao lak izvor profita.

Izuzetno povoljne uslove za preraspodelu društvenog bogatstva stvorila je hiperinflacija, koja je bila na vrhuncu u razdoblju od 1992 do 1994. godine. Za to vreme novac je devalvirao skoro 14,000 puta (Осипов, 2001: 82). Inflacija je progutala više od 130 milijardi rubalja štednje koje su stanovnici Ukrajine držali na računima u državnim bankama (problem njihovog povratka nije rešen do danas), više puta je obezvređivala plate i penzije, izazivajući katastrofalni pad životnog standarda. Tokom devedesetih godina povećala se zaduženost države i preduzeća koja je otežavala isplatu plata, penzija i socijalnih davanja. Najveći deficit u budžetu bio je tokom poslednje decenije prošlog veka, kada se i javio

pojam „kriza neisplata“, uporedo sa masovnim finansijskim prevarama, na koje se država jednostavno nije obazirala. Jedan od najpoznatijih primera su finansijske piramide, stvorene od takozvanih povereničkih društava (trustovi). Trustovi su od radnika prisvajali novac i privatizacione papire. Prema FDI, trustovi su ukrali vaučere od skoro 300.000 ljudi (Ларцев и Ключиков, 2001: 249–250, 286–287). Tek 1995. godine trustovi su prestali sa radom, ali ukradene vrednosti nisu bile vraćene njihovim vlasnicima.

Kao rezultat svih ovih procesa u zemlji je nastalo mnoštvo bogatih, koji su se šepurili luksuzom i kićem, ispoljavajući potpuno odsustvo ukusa i gangsterske manire. Na drugoj strani nalazili su se milioni siromašnih radnika koji su bili primorani da vode pravu borbu za opstanak.

Metode legalnih načina privatizacije nisu bile iste u njenim različitim fazama. Uprkos namerama aktera privatizacije, sertifikatna privatizacija nije bila osnovni metod privatizacije. U prvoj fazi (1992–1994.godine.) dominirala je privatizacija u obliku zakupa uz kasniji otkup od strane onoga ko je uzeo pod zakup. Prema različitim procenama, u tom periodu je 82–85% svih preduzeća privatizovano na ovaj način (Шутов, 2005: 62; Українська приватизація у спогадах та роздумах, 2001: 278; Ларцев и Ключиков, 2001: 101; Українська приватизація у цифрах. Ч.1., 2002: 7, 10). Ovaj metod privatizacije je nametnut od strane direktora državnih preduzeća. Oni su 10 aprila 1992. godine progurali u Vrhovnom savetu Ukrajine zakon o zakupu, koji je osigurao pravnu osnovu za ovu metodu privatizacije. Ostale frakcije vladajuće klase su bile nezadovoljne, jer su ih direktori u stvari uklonili iz procesa privatizacije preduzeća. Kao rezultat duge borbe, koju je zbog nedostatka prostora nemoguće detaljno opisati, krajem 1994. godine oni su suzbili otpor direktora i počeli da diktiraju svoja pravila. Druga faza privatizacije odlikuje se prisilnom konverzijom preduzeća u akcionarska društva sa kasnijom prodajom njihovih akcija. Deo akcija bio je prodat za novac, a deo za vaučere. Kupovina putem zakupa je prestala da igra značajnu ulogu. U drugoj fazi, povećala se uloga sertifikatne privatizacije i ona je bila formalno završena. Međutim,

za vaučere je privatizovan mnogo manji deo državne svojine nego što se očekivalo. Razlog tome je bila devalvacija vrednosti vaučera. Na kraju druge faze država je još uvek posedovala značajni iznos imovine koju su činile akcije velikih preduzeća. Na kraju, u trećoj fazi, koja je počela krajem 1999. godine, ta preduzeća su se uglavnom prodavala direktno za novac. Ostali zvanični metodi privatizacije nisu bili od veće važnosti. Upravo u toj fazi država je dobila najveći deo novčanih prihoda od privatizacije. Osim toga, u trećoj fazi je otpočela privatizacija poljoprivrednog zemljišta. Kolhozi su uništeni, a njihova zemlja i imovina raspodeljeni u obliku privatne svojine između seljaka. Međutim, zakonska privatizacija zemljišta nije završena. U Ukrajini je još uvek na snazi privremeni moratorijum na prodaju zemlje. Iako se moratorijum smatra privremenim, Vrhovni savet svake godine produžava njegovo delovanje, što traje već deset godina.

Pored čisto legalnih oblika privatizacije, postojalo je više načina za nezakonito posedovanje državne svojine. Pošto obim članka ne dozvoljava njihov detaljan opis, zadovoljićemo se njihovim kratkim prikazom.

Vladini zvaničnici su preko Poreske uprave omogućavali preduzećima da kupuju sirovine na kredit, čime se uvećavao njihov dug (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 184). Pošto je od Poreske uprave zavisilo dobijanje kredita, direktorima preduzeća je bilo u interesu da uspostave dobre veze sa vladinim činovnicima, koji su osnivali posredničke firme, koje su preduzećima prodavale sirovine na kredit. Prema teoriji svojinskih prava, dugovima opterećeno preduzeće je zapravo u vlasništvu onih koji su spremni za pružanje subvencija (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 180). Direktori preduzeća su bili prinuđeni da sa njima sklapaju nepovoljne aranžmane (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 184, 185), a ako bi iz nekog razloga rukovodioći preduzeća došli u sukob sa vlasnikom, oni bi unapred bili osuđeni na poraz. To je uradio Pavel Lazarenko u fabriци PAN u Novomoskovsku – neposlušno preduzeće je umireno pomoću novčanih kazni (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 188–189).

Preduzeće koje grca u dugovima može se kupiti znatno jeftinije od njegove stvarne cene. Postojeći zakon polazi od toga da se početna vrednost preduzeća smanjuje za iznos njegovih dugova. Da bi kupio preduzeće po niskoj ceni, potencijalni kupac preduzeću daje kredit ili mu prodaje sirovine koje ono kasnije treba da plati, čime se povećava dug preduzeća i smanjuje njegova polazna cena na aukciji. (Шутов, 2005: 56, 73, 84, 89).

U uslovima oštре borbe za ubrzanu preraspodelu imovine, direktori preduzeća su nastojali da što brže obezbede za sebe privatizovanu imovinu. Međutim, sovjetski direktori obično nisu imali veliki ušteđeni kapital da bi odmah mogli kupiti preduzeće. Sa svoje strane, konkurenti u borbi za podelu imovine želeli su da im što više otežaju poslove. Pod ovim uslovima, mnogi direktori su brzo počeli da preusmeravaju sredstva preduzeća u svoje džepove. Na taj način su ubijali dve muve jednim udarcem: akumulirali su potrebnii kapital za kupovinu i smanjivali troškove kupljene imovine. Pre decembra 1992. godine, državna preduzeća imala su pravo na slobodnu predaju imovine u privatne ruke za stvaranje malih i srednjih preduzeća (Ларіев и Ключиков, 2001: 190). U suštini, ovde se radilo o besplatnoj privatizaciji. Na osnovu toga, direktor je osnivao posredničke firme koje su parazitirale na snabdevanju i prodaji robe preduzeća (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 185–187). Novi vlasnik nije snosio odgovornost za imovinu: on je mogao da izdejstvuje zakup velikog preduzeća pod veoma povoljnim uslovima. On nije snosio sankcije za eventualnu štetu na zakupljenoj imovini. Cena zakupa je određivana kao procenat profita iz prethodnog perioda, a ne kao procenat vrednosti imovine. Koristeći fiktivno procenjivanje profita, direktor je lako mogao smanjiti zakupninu, dok je inflacija dodatno obarala njenu visinu (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 124, 125). Preduzeće pod zakupom moglo je slobodno da raspolaže svojim profitom.

Otkup je ostvarivan na osnovu knjigovodstvene vrednosti koja je postojala u vreme sklapanja ugovora o zakupu. Od 1992 do 1994. godine

cena otkupa bila je jednaka vrednosti preduzeća u vreme zakupa, a zbog tadašnje visoke inflacije vrednosti preduzeća su često bile simbolične, pa su se ona mogla kupovati za nekoliko puta nižu cenu od njihove realne vrednosti. Na primer, cena jednog kvadratnog metra nekretnine pala je na nivo od dva dolara (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 205, 275–276, 288; Шутов, 2005: 32).

Kako bi se obeshrabrili direktori prilikom zakupa i kupovine preduzeća, Vlada je 1993 godine usvojila za njih nepovoljnju metodiku procene obrtnih sredstava preduzeća. Novi vlasnici su pokušali da zaobiđu tu metodiku, obarajući cenu privatizovane imovine. Dakle, time je dat podsticaj za smanjivanje obrtnih sredstava i odbijanje da se ažuriraju osnovna sredstva, pa su preduzeća počela da kriju svoj profit. Metodiku za procenu Vlada je donekle poboljšala samo u januaru 1995. (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 172–174). Tokom celog perioda privatizacije zainteresovani akteri privatizacije su vršili nelegalno obezvredživanje osnovnih i obrtnih sredstava i vredne opreme. Kao rezultat toga, vrednost imovine namenjene za privatizaciju više puta je devastirana. Samo je 1995. godine otkriveno više od 500 takvih krivičnih dela (Шутов, 2005: 44).

U drugoj fazi privatizacije istovremeno su se pojavili novi i dostigli vrhunac već ranije nastali oblici pljačke državne svojine. Preduzeća u privatizaciji su se prodavala po cenama koje su snižavali zainteresovani kupci, tako da su nastavljene prodaje preduzeća prema niskoj knjigovodstvenoj vrednosti i smanjenja vrednosti preduzeća u iznosu njihovog duga (Шутов, 2005: 66). Ali pojavili su se i novi metodi privatizacije. FDI je stvorio instituciju za nezavisnu stručnu procenu vrednosti imovine. Prepostavljalo se da će eksperti privatnih firmi koji rade po licenci Fonda određivati početnu cenu za preduzeća koja se iznose na prodaju. Međutim, od 1995. godine kvalitet nezavisne stručne procene počinje naglo da opada, jer su upravo eksperti obično umanjuvali cenu privrednih objekata. Takvi slučajevi su postali masovna pojava (Ларцев и Ключиков, 2001: 260; *Українська приватизація у спогадах та*

поздумах, 2001: 354, 452, Шутов 2005: 67). Očigledno, prevare stručnjaka sa potencijalnim kupcima postajale su normalna stvar. Drugi način da se snizi cena je dvostruka prevara kupaca na aukciji. Ako preduzeće nije našlo kupca u toku aukcije, Fond je mogao da ga stavi još dva puta na prodaju, svaki put snižavajući početne cene za 30%. Tada su bili ispunjeni uslovi da učesnik aukcije postane vlasnik preduzeća koje bi zatim kupio za 60% jeftinije (Шутов, 2005: 67). Ako je u pitanju bila privatizacija nedovršene ili ruinirane nekretnine, Fond je imao pravo da promeni osnovne uslove prodaje objekta nakon završetka aukcije i to u korist kupca. FDI je mogao da smanji cenu za 40% i da obezbedi plaćanje na rate od 50% od ukupnog iznosa u periodu od pet godina (Шутов, 2005: 7). Cena objekta je često padala zbog interesnih pozicija FDI. Tako je Fond 1998 i 1999. godine sproveo masovnu emisiju akcija državnih preduzeća na berzi. U to vreme su na stanje berze uticale posledice svetske ekonomске krize pa je tražnja za akcijama bila niska. Međutim, Fond je principijelno ignorisao situaciju na svetskom tržištu, misleći samo na ubrzanje privatizacije. Kao rezultat toga, akcije su prelazile u privatne ruke po smešno niskim cenama (Українська приватизація у спогадах та поздумах, 2001: 395, 424, 425). Tek je u drugoj polovini 1999. godine Fond promenio svoj stav.

Tokom devedesetih godina postojale su mnoge šeme za pljačku državne imovine, pomoću kojih se naizgled legalno zaobilazio FDI. Jedna od njih bila je plaćanje državnom imovinom na javni dug. Kao i centralna vlast, tako su i lokalni saveti imali pravo da uzimaju kredite na osnovu nekretnina, koje su bile garant za otplatu duga u slučaju neplaćanja kredita. U ovom slučaju, vrednost imovine je po pravilu bila nekoliko puta potcenjena (Шутов, 2005: 68–69, 92–93). Na taj način je državna svojina po nižoj ceni lako odlazila u ruke privatnika, što je naročito bio slučaj u Odesi.

Sličan mehanizam je korišćen u zaključivanju sporazuma o zajedničkim aktivnostima. Ove sporazume su sklapala državna i privatna preduzeća sa učešćem FDI. Prema sporazumu, privatna firma je preuzimala obaveze koje je svesno izbegavala da izvrši, stvarajući

finansijske gubitke državnom preduzeću, koje se optuživalo za ometanje sporazuma, da bi ono na kraju bilo progutano od strane privatne firme. Kancelarija generalnog tužioca u drugoj polovini devedesetih godina osporila je više od 50 takvih sporazuma (Ларцев и Ключиков, 2001: 246, 247).

Postojali su i drugi načini pljačkanja državne imovine, a jedan od njih bio je putem veštačkog stečaja državnog preduzeća. Zakon nije regulisao postupak za njegov prenos sanatoru tako da privatna firma koja ima interes može da preuzme takvo preduzeće sa minimalnim troškovima (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 343; Шутов 2005,: 73–74).

Pored toga, grandiozna metodika pljačke državne svojine razrađena je tokom prinudnog stvaranja akcionarskog preduzeća. Prvi korak je bio smanjivanje vrednosti imovine u fazi njenog pretvaranja u korporaciju. To je bio slučaj u fabriци „Saturn“ u Sevastopolju i Ananjevskoj fabrići šećera (Ларцев и Ключиков, 2001: 265). Tu su se zatim otvarale dve mogućnosti: 1) akciјe preduzeća sa namerno umanjenom vrednošću mogle su se prodati, čime bi se završio proces privatizacije; 2) osnivanje akcionarskog društva, tako da FDI nije mogao staviti njegove akcije na prodaju zbog rupa u zakonu. Međutim, rukovodioci akcionarskog društva mogli su prodavati te akcije vlasnicima privatnog kapitala (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 168–169). Najrašireniji oblik ovog modela privatizacije bilo je stvaranje državnih akcionarskih kompanija i holdinga, koji su formirani u periodu od 1995. do 2000. godine. Holdinzi su ujedinjavali državne pakete akcija u nove komercijalne strukture koje su mogle da prodaju te akcije. Ponekad su te kompanije izdavale dodatne emisije akcija, koje su opet predavali u ruke privatnika (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 436–437; Ларцев и Ключиков, 2001:231). Tako je DAK „Ukrpolimetali“ prodala akcije ordžonikidžeskog, marganeckog i poltavskog GOK-a (Ларцев и Ключиков, 2001: 216), a holding „Ukrnefteprodukt“ je težio da u potpunosti pređe u privatno vlasništvo (Ларцев и Ключиков, 2001: 229–231). Zvanični istoričari FDI

su isticali: „Te kompanije su pred sobom imale jedini cilj da preuzimaju besplatne državne akcije, pa da ih zatim prodaju“ (Ларцев и Ключиков, 2001: 231). Kontrola nad aktivnostima holding-kompanija, kao i obično, nije postojala, tako da su one krile rezultate svog poslovanja od strane države, iako su po zakonu još uvek bila državna preduzeća. Imajući 10 milijardi grivna imovine, holdinzi i DAK su u svojim izveštajima prikazivali gotovo potpuno odsustvo profita (Ларцев и Ключиков, 2001: 231).

U jesen 1998. godine pronađen je novi metod pljačke. Tada je osnovana Nacionalna agencija za upravljanje državnim korporativnim pravima, koja je zamišljena sa ciljem da se uspostavi red u državnim akcijama. Međutim, Agencija je iskorisćena za upravo suprotne svrhe; kako su se sramno izrazili zaposleni u FDI, ona je bila „instrument predaje kontrole upravljanja u privatne ruke“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 431, 433). Agencija je počela da prenosi velike pakete akcija atraktivnih i likvidnih preduzeća u privatne komercijalne firme. Time su u privatno vlasništvo dospeli kontrolni paketi akcija u fabriči „Zaporozstalj“, zaporoske fabrike ferosplava, kaluške fabrike „Oriana“ i tri oblasne energetske kompanije (Ларцев и Ключиков, 2001: 226, 228, 229). J.Jehanurov je taj proces nazvao „privatizacijom menadžmenta“, a 1999. godine Agencija je prestala sa radom.

Privatni kapital je često pribegavao najočiglednijim podvalama u nastojanjima za otimanjem državne svojine. Prilikom kupovine, privatna firma bi se obavezala na ispunjenje uslova određenih od FDI, koje kasnije nikada ne bi ispunila (Ларцев и Ключиков, 2001: 168; Шутов, 2005: 80–81, 94). Posebno su bile aktivne ofšor kompanije, koje su prednjačile u neispunjavanju obaveza.

Krajem devedesetih godina i početkom naredne decenije, srednja i velika preduzeća često su se iznosila na prodaju na tzv. neprofitnim aukcijama. Akcije su se tom prilikom davale pretendentu koji obećava maksimalni iznos investicija, da bi kasnije novi vlasnici jednostavno odbijali da plate. Na primer, u 1999. godini je od strane FDI bilo registrovano

925 objekata prodatih na takav način. Od toga, 57,8% ugovora bilo je u potpunosti ispunjeno, 10,2% nisu izvršena uopšte, 12,9% su obavljeni delimično, a za ostatak je Fond smatrao da je prerano procenjivati njihove rezultate. FDI je nastojao da sudskim putem poništi ugovore koji nisu ispoštovani, ali u tome nije ostvario veći uspeh, jer je raskinuto tek 48 ugovora, odnosno oko 5% (Ларцев и Ключиков, 2001: 168, 171, 261; *Звіт Фонду державного майна*, 2000: 26). Na ovaj način je špekulantski kapital zaposedao industrijska preduzeća. Što se komercijalnih prodaja za novac tiče, firma-kupac bi jednostavno prestala da plaća iznos koji je morala da plati posle kupovine. Odlaganje naplate kupci su često postizali zahvaljujući sudskim rešenjima koja se nisu sprovodila (Шугов, 2005: 80–81). „Zaključno sa 15. septembrom 1998. godine, kupci državne imovine nisu ispunili svoje obaveze za 623 prodata objekta čija vrednost prelazi sumu od 8 miliona grivna“ (Ларцев и Ключиков, 2001: 261). Na kraju, ne treba smetnuti s uma da je u svim fazama privatizacije inflacija radila u korist učesnika aukcijskih prodaja. Predviđeni uslovi za nekomercijalne prodaje pretpostavljali su da će investicije biti ostvarene za 2–3 godine, pri čemu nije obezbeđen mehanizam za njihovo indeksiranje. Kako je jedan službenik FDI primetio, „to su bile fiktivne obaveze“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 448).

Posebnu raspravu zaslužuje pljačka državne svojine putem vaučera, koja je svoj vrhunac dospjela od 1994 do 1999. godine. Narodna banka je odbila da kontroliše poslove sa sertifikatima, zato što je njihovo izdavanje građanima preuzeila Štedna banka (Oščadbank). Kao rezultat toga, njihov promet je ostao izvan državne kontrole (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 94). Hiperinflacija i ekonomski kriza naterale su osiromašeno stanovništvo da prodaje vaučere. Pravni mehanizam za njihovu kupovinu gotovo da nije postojao, pa je špekulisanje vaučerima poprimilo masovne razmere, dok su nadležni državni organi zatvorili oči na ove finansijske mahinacije (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 379, 173).

Svojom politikom država je na svaki način doprinosila devalvaciji vaučera. Prvo je u vreme inflacije izvršeno indeksiranje vaučera, koje je premašilo rast tržišne cene državne imovine. Prema mišljenju službenika FDI iz 1995. godine, sertifikati su imali nerealno visoke indekse, što su odmah iskoristili špekulant i pod povoljnim uslovima kupili vaučere. Drugo, emisija sertifikata je bila znatno veća od emisije vrednosti koje su bile na prodaju u zamenu za sertifikate (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 447). Drugim rečima, sertifikati su za stanovništvo izdavani brže nego što je na aukcijsku prodaju stavljenia imovina koja se za njih može kupiti. Kao rezultat toga, vaučeri su prodavani po vrlo niskoj ceni.

Na osnovu toga, jedan broj preduzeća bio je privatizovan za vaučere koji su pripadali privatnicima, čime je posle sertifikatne privatizacije za buržoaziju postavljeno pitanje preraspodele svojine i lišavanje manjinskih akcionara njihovih vlasničkih prava. Kao što je zabeležio službenik FDI B.Budzan: „Mehanizmi ‘nove’ preraspodele imovine, formirane na osnovu sertifikatne privatizacije bili su tako složeni i višestrani, da je njihovo definisanje zahtevalo posebnu analizu. Radilo se o neformalnom prisvajanju od strane vlasnika korporativnih preduzeća svojinskih i upravljačkih prava malih akcionara... Preraspodela imovine u vezi je sa lišavanjem imovinskih prava malih akcionara, što se postiže, prvo, kupovinom bukvalno za kopejku potpuno devalviranih aukcijskih papira, i drugo, korišćenjem različitih mehanizama za lišavanje prava akcionara na dohodak (dividende) iz njihove imovine preko neformalnih kanala“ (*Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 444).

Sa početkom treće faze privatizacije obim privrednog kriminala, koji je i ranije bio veliki, dobio je još veće razmere. Prema UBU²⁰⁰¹. godine broj otkrivenih prekršaja u prodaji imovine je povećan 2,5 puta (Ларцев и Ключников, 2001: 218). Posebnu ulogu u procesu privatizacije u ovoj fazi počeli su da igraju sudovi i ostali državni organi koji su radili u korist kupaca (Шугов, 2005: 81–82). U tom smislu, otimačina državne imovine dopunjena je sa nekoliko novih metoda:

1. Poreska uprava prilikom zaplene svojine preduzeća prisvaja najlikvidnija sredstva vlasnika, koji izbegavaju plaćanje poreza, a onda ih prodaje na aukciji po nižoj ceni.

2. Jedno od državnih ili privatnih preduzeća obraća se sudu sa zahtevom da se drugom državnom preduzeću izvrši povraćaj imovine za otplatu kreditorskog duga, pa ispunjavanjem odluke suda nadležni državni organ (Specjust, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Carinski komitet) na lak način rasprodaje imovinu dužnika.

Primenom ovih metoda privatne kompanije su prigrabile velika državna preduzeća po povoljnim cenama: za pola, trećinu, 20% ili 12% od njihove neto knjigovodstvene vrednosti. Na taj način su bile preuzete kompanije za proizvodnju i distribuciju energije („Donbassenergo“, „Luganskenergo“), kijevska fabrika „Srp i čekić“, fabrika iz Odese „Centrolit“ i mnoge druge. Neslavni rekord držala je fabrika gume „Rosava“ u Beloj Crkvi, gde je 49% njenih akcija otkupljeno za manje od 4% njihove vrednosti (Ларцев и Ключников, 2001: 214–216; Українська приватизація у спогадах та роздумах, 2001: 427, 428, 429).

Do ovog trenutka, privatizacija u Ukrajini je u osnovi završena. Državna preduzeća ostvaruju prihode koji ne prelaze 14% BDP-a. Prema V.Semenjuk, koja je u periodu 2005–2008. godine bila na čelu FDI, država je sačuvala 21% nekadašnje imovine (*Українська приватизація: перспективи та нріопумему*, 2008: 42,46). Do 1. januara 2010.godine oblik svojine promenilo je 28.401 državno preduzeće, kao i 94. 625 opštinskih.. Pored toga, dovršena je masovna privatizacija stambenog fonda. U rukama države ostalo je manje od 20% stanova. U privatno vlasništvo dospele su nekretnine čija je vrednost 2001. godine bila 120 milijardi grivna. Pored toga, na još 260 milijardi grivna procenjena je vrednost zemljišta koje je prešlo u privatne ruke (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 102, 107; *Звіт про роботу Фонду*, 2010. 87, 88).

Prihodi za državu od pljačkaške privatizacije preduzeća nisu bili veliki. Tokom devedesetih godina, po cenama iz 2000 godine, oni su iznosili samo 3 milijarde grivna. (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 102). Prema rečima liberalnog pravnika N. Šutova, objavljenim početkom 2005. godine taj broj je dostigao 7,6 milijardi grivna, ili skoro 1,5 milijardi dolara. Prema belešci Šutova, taj prihod „ne odgovara obimu prodate svojine. Radi poređenja, Mađarska, koja raspolaže sa znatno manjim društveno-ekonomskim resursima od Ukrajine, ostvarila je od privatizacije 6 milijardi dolara“ (Шутов, 2005: 78). Međutim, u periodu 2004–2005. godine, u prihodima od privatizacije došlo je do preokreta. Ako su za period 1992–2003. godine, prema zvaničnim podacima, oni iznosili 8 milijardi grivna, za 1992–2004. – 17,4 milijardi, do kraja 2005. prihod od privatizacije povećan je na 38,1 milijardi. Kasnije su prihodi ponovo opali: do kraja 2009. godine dostigli su 42,4 milijardi grivna (*Звіт по роботі Фонду*, 2010: 94). Ovde treba napomenuti da je gotovo polovina svih prihoda od privatizacije (20 milijardi grivna) dobijena od prodaje jednog preduzeća – fabrike „Krivorožstalj“ u 2005. godini.

Prevarantski karakter privatizacionih procesa najviše je došao do izražaja u tzv. sertifikatnoj privatizaciji. Njeni tvorci prvobitno su prepostavljali da će sledeći korak biti istiskanje malih akcionara i koncentracija svojine. Taj proces se razvijao prilično brzo. Potpuno pljačkanje imovine, manipulacije sa vaučerima i njihove negativne posledice u Rusiji, gde se identični scenario ponovio ranije i brže, izazvali su masovno razočarenje u sertifikatnu privatizaciju. 6,7 miliona građana nije uzelo vaučere, a njih 2,7 miliona su iskoristili tu mogućnost, ali ih nigde nisu uložili. Prema jednoj ispravnoj primedbi buržoaskih ekonomista, sredinom devedesetih godina ljudi su doživljavali sertifikatnu privatizaciju kao obmanu i prevaru (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 96; *Українська приватизація у спогадах та роздумах*, 2001: 442). Do 2005. godine, više od 30 miliona ljudi je na razne načine izgubilo vlasništvo nad akcijama koje su dobili u zamenu za vaučere, a u većini slučajeva taj gubitak nisu ni primetili. Dividende na akcije ostvarivane su vrlo retko i u neznatnom obimu. Procenjeno je da je za vaučere privatizovan izuzetno

mali iznos imovine – manje od 4%, u odnosu na 70% predviđenih u 1992. godini (Ларцев и Ключиков, 2001: 154–155, 173; Шутов, 2005: 77, 105). Glasna propaganda da svako treba da postane vlasnik se pokazala kao prevara.

Pljačkanje državne svojine izazvalo je tešku krizu u privredi, 1999. godine BDP je pao na najnižu tačku (39,2%), dok je industrijska proizvodnja pala na 51,2% od nivoa iz 1989. godine (Осипов, 2001: 17, 25). Međutim, u prvim godinama XXI veka privreda je počela da raste. Protagonisti privatizacije su tom prilikom trijumfalno kriknuli: „Vidite, ukrajinska privreda može da funkcioniše na bazi privatne svojine!“. Liberali su mislili da su naneli konačni udarac staljinističkoj ideologiji koja je i dalje tvrdila da su Ukrajina i privatna svojina nespojive stvari. Evo kako je ushićeno govorio Pashaver 2008. godine: „Jasno je da je masovna privatizacija kao politički proces završena. Što se mene tiče, ona je uspešno privedena kraju, čime je postala glavni uzrok privrednog rasta od kraja 1999. godine“ (*Українська приватизація: непсектична ма нпопумету*, 2008: 29). Ali, trezveniji pogled otkriva da je kao rezultat privatizacije u Ukrajini stvoren pljačkaški i neefikasan privredni sistem.

Pre svega, ekonomski rast je nastupio isključivo zbog eksternih ekonomskih uslova, koji su favorizovali izvoz ukrajinske metalurgije. Kada je u jesen 2008. tražnja na stranim tržištima opala, ukrajinska ekonomija se praktično raspala i od tada ne može da preživi bez stranih kredita. Drugo, na osnovi novog ekonomskog sistema, Ukrajina još uvek nije prevazišla krizu iz devedesetih godina. Postizanje BDP-a iz daleke 1989.godine ukrajinska privreda do sada nije bila u stanju da ostvari. Treće, privatni sektor privrede se pokazao manje efikasnim nego nekada državni. Još kasnih devedesetih godina je pod Pashaverovim rukovodstvom sprovedena uporedna studija sa vrlo sofisticiranim metodama obračuna, ali uprkos tome, blaga prednost privatnog sektora prema državnom je bila jedva primetna (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 186–199). A kada se uzme u obzir da se državni sektor

nalazio u očigledno nepovoljnem položaju delujući kao krava-muzara, skoro identična ekonomska efikasnost govori pretežno protiv privatnog biznisa. Ostale studije iz druge polovine devedesetih godina uopšte nisu identifikovale fundamentalne razlike između dva sektora u pogledu profitabilnosti (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 157–159, 161). Krajem devedesetih godina privatna preduzeća nisu želela da investiraju u proizvodnju: „Dakle, u industriji Ukrajine na denacionalizovana preduzeća za 9 meseci 2000. godine otpadalo je 58,5% industrijske proizvodnje, ali samo 34,9% od ukupnih kapitalnih investicija u objektima za proizvodne svrhe” (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 91–92). Prema tome, iscrpljivan privatizacijom državni sektor je bio sklon da intenzivnije obnavlja kapital nego privatni sektor. Liberalni ekonomisti su to primetili sa tugom: „Privatizacija još nije odigrala značajnu ulogu u privlačenju investicija“ (*Українська приватизація: плюси і мінуси*, 2001: 95). Godine su prošle, ali situacija se nije promenila. U 2008. godini, analizirajući zvaničnu statistiku, glavni naučni saradnik Ekonomskog instituta Akademije nauka S.A. Bela izjavila je: „Godine 1994. ideo preduzeća koja su uvodila inovacije u Ukrajini, iznosio je 26%, a prema prethodnim podacima iz 2006. oko 10%, što znači da na delu imamo situaciju u kojoj privredni kapaciteti prosti gutaju postojeći potencijal“ (*Українська приватизація: перспективи та нріопумему*, 2008: 48). Vredi se podsetiti da je 1994. godine kriza bila na vrhuncu, a državni sektor je tada još preovladavao, dok se 2006. godine industrijska ekspanzija odvijala u vreme dominacije privatnog sektora.

Nedostatak tehnološkog razvoja na osnovu novog ekonomskog sistema jasno se vidi prema pokazateljima energetskog intenziteta proizvodnje. U Ukrajini oni sada ne opadaju, već su naprotiv veći za 2–2,5 puta od svetskog proseka (*Українська приватизація: перспективи та нріопумему*, 2008: 48). Novi vlasnici nastoje da izvuku što više iz stare sovjetske tehnologije, ne vodeći računa o tome šta će se desiti kada se ona konačno devastira. Tokom celog svog trajanja, privatizacija se odvijala pod parolom pronalaženja efikasnog vlasnika, koji će zameniti nesposobnu državu. Ipak, takav mesija nikada se nije pojavio.

Ali, razlog nije bio u tome što je državna svojina u kapitalizmu efikasnija od privatne, kako tvrde staljinisti. Poenta je u načinu na koji se sprovodila privatizacija. U Ukrajini, ona je bila svedena na pljačku. Iz tog razloga postojeća privatna svojina u Ukrajini nije bila akumulirana kao rezultat direktnog prisvajanja viška vrednosti u procesu proizvodnje. Vlasnici postojećeg privatnog kapitala su sakupili svoje bogatstvo premeštanjem već proizvedenog viška vrednosti kroz sferu cirkulacije. Bogatstvo nisu stvorili putem investiranja kapitala nego kroz jednostavnu preraspodelu onog što je stvoreno bez njihovog učešća. Kao rezultat toga, ukrajinska buržoazija je razvila posebnu socijalnu psihologiju, koja osuđuje privredu na tehnološku stagnaciju. Buržoazija je nedovoljno investirala u razvoj proizvodnje i direktnu eksploataciju radne snage, ali je zato aktivno oduzimala tuđe bogatstvo.

Danas se čini da je preraspodela imovine već završena, ali to nije slučaj. Sve vlade u poslednjih nekoliko godina, bez obzira na njihove političke ideologije, iznosile su planove za nastavak privatizacije. Nova vlada Azarova takođe namerava da značajno uveća prodaju državne imovine u 2011. godini. Problem je, međutim taj što uskoro više ništa neće ostati za rasprodaju. Zato su ukrajinski kapitalisti, u skladu sa svojom psihologijom, odavno počeli da preuzimaju svojinu jedan od drugog u njima svojstvenom stilu. U poslednjih 7-8 godina, uobičajena pojava su postali 'rajdarski' prepadi. Pod izgovorom nepravičnih sudskih odluka, organizatori napadaju uz pomoć privatnog obezbeđenja (ili jednostavno bande) i upadaju u upravu preduzeća i postavljaju svog direktora, koji odmah pristupa legalizaciji osvajanja. Najčuvenija okupacija u 2010. godini je Mariupolska železara (MMK) Iljič, koju je zauzeo najveći ukrajinski kapitalista Rinat Ahmetov, koji godinama finansira političku aktivnost aktuelnog predsednika Janukoviča.

U isto vreme, kod većine liberalnih ekonomista koji su uključeni u formiranje državne ekonomske politike poslednjih nekoliko godina nastupilo je otrežnjenje. Oni su počeli da uviđaju stvari koje su devedesetih godina odbijali da prihvate. Na primer, Viktor Pinzenik se

2008. godine javno izjasnio za potrebu uvođenja ekonomskog planiranja. U izjavama koje još uvek nisu namenjene za šиру javnost, ti sada bivši liberali bez zadrške i kočnica izražavaju se još interesantnije. Oni govore o pooštravanju kontrole nad uslovima privatizacije i njihovom primenom, o uspostavljanju efikasnog upravljanja državnom svojinom, iznenada shvatajući da je neophodno ozbiljno shvatiti situaciju na svetskim tržištima, kako bi se prodaja imovine obavila samo u slučaju kada za to postoje povoljni uslovi. Pashaver je konačno priznao da privatizacija ne treba da rešava političke zadatke, nego da poveća efikasnost privrede, radi čega je potrebno računati na moguće negativne uticaje stranih država, čiji predstavnici kupuju ukrajinsku svojinu, pa se mora obratiti pažnja na „kvalitet kupaca“: „...Nije moguće samo prodavati pojedinačna preduzeća – to može dovesti do ozbiljnih posledica po zemlju“ (*Українська приватизація: непективи та нпюпумему*, 2008: 22–25, 30, 31, 34–35). A i usta I.A. Žadana, koji radi u aparatu Nacionalnog saveta bezbednosti Ukrajine, iz 2008. godine začula se gotovo nezamisliva fraza: „Ja verujem da smo na podsvesnom nivou mi već shvatili potrebu za sistemskim formiranjem državnog sektora privrede. To je mehanizam preko kojeg država može da neutrališe neusphe tržišta“ (*Українська приватизація: непективи та нпюпумему*, 2008: 41). Čini se da su to naznake budućeg zaokreta u ekonomskoj politici Ukrajine. Ali ove i slične izjave predstavljaju samo simptome rađanja svesti koja počinje da uviđa ove “istine” savremenog kapitalizma koje su plaćene ekonomskom katastrofom, pljačkom nekada prosperitetne zemlje, siromaštvom, patnjom i bedom miliona trudbenika.

LITERATURA

- Звіт Фонду державного майна України про виконання державної програми приватизації на 1999 рік.* – Київ, 2000.
- Звіт про роботу Фонду державного майна України та хід виконання державної програми приватизації у 2009 році.* – Київ, 2010.
- Ларцев В.С., Ключиков Г.Н. *Краткий очерк истории приватизации в Украине.* – Киев, 2001.
- Нуреев Р.М. Послесловие // Грегори П. *Политическая экономия сталинизма.* – Москва, 2008. – С.344–349.
- Осипов В.И. *Украина – XXI: как вырваться из трясины затяжного социально-экономического кризиса?* – Одесса, 2001.
- Українська приватизація: перспективи та пріоритети: Аналітична доповідь і матеріали „круглого столу“.* Київ, 2008.
- Українська приватизація: плюси і мінуси.* – Київ, 2001.
- Українська приватизація у спогадах та роздумах.* – Київ, 2001.
- Українська приватизація у цифрах (1991–2001 роки).* Ч.1. – Київ, 2002.; Ч.2. – Київ, 2002.
- Шутов Н.И. *Приватизация: украинский Армагеддон.* – Одесса, 2005.
- <http://www.spfu.gov.ua/ukr/>

Privatizacija stanova i dalje aktuelna: o problemu privatizacije stanova u Nemačkoj

Andrej Holm

Od prošlogodišnje debate oko potpune prodaje drezdenске firme za izgradnju stanova, privatizacija stanova je ponovo prisutnija u javnoj diskusiji. Prodaja 48 hiljada opštinskih stanova internacionalnom finansijskom investitoru Fortress polarizovala je političku debatu. Najistaknutiji ljudi Levice (reč je o partiji Die Linke – prim. red.) kritikovali su prodaju – koja je omogućena tek uz pomoć glasova Levice u drezdenškoj gradskom veću – kao levičarski prekid čutanja i na taj način izazvali žestoke diskusije. Neoliberalni *mainstream* se otarasio svake objektivnosti i jedva da je uspeo da sakrije radost. U magazinu *Zeit* je slavljen uspešni drezdenški poduhvat: „posao vredan milijarde učinio je gradske vlasti Drezdена avangardom nemačke lokalne politike.“

Ovo preterivanje je relativizovano procenama *Deutsche Bank*, jer je samo od 1998. prodato stotine hiljada stanova iz nekadašnjih javnih zaliha. A priča se nastavlja po starom: prema jednom aktuelnom istraživanju na lokalnom nivou (istraživanje obavio *Ernst & Young*), svaki treći grad sa više od 100 hiljada stanovnika planira da sproveđe privatizaciju u narednom periodu. Većina prodaja će uslediti institucionalnim investitorima.

„Novi finansijski investitori“ su sveprisutni u stručnoj literaturi. Franc Minterfering (socijaldemokratski političar i ministar u bivšoj vladu – prim. red.) im je omogućio da prodru kao „skakavci“ u javnu debatu, a kako su u međuvremenu postali vlasnici preko 700 hiljada stanova oni određuju stambenu situaciju preko jednog miliona podstanara u Nemačkoj.

Finansijski investitori i kapitalni fondovi, kao što su *Cerberus*, nemački *Annington* ili *Fortress*, prodri su masovno poslednjih godina na ovdašnje tržište stanova učestvujući u većini privatizacija stanova u tom

periodu. Čak i ako „prazne kase u budžetu“ stalno moraju ispaštati zbog opravdavanja legitimnosti prodaje stanova, privatizacija stanova se mora pre svega objasniti kroz globalne ekonomske odnose.

Celokupna prodaja finansijskim investitorima

Prodaja nekada javnih stanova u Nemačkoj, što je jedinstveno za privatizaciju stanova u Evropi, nije se dogodila direktno korisnicima stanova, kako se moglo zapaziti u Velikoj Britaniji, ali i Istočnoj Evropi, već kao celokupna prodaja finansijskim investitorima. Ranije faze privatizacije stanova bile su obeležene naglim prevođenjem javnih stambenih preduzeća u privatnu stambenu svojinu. Ne samo princip „Right-to-Buy“ („pravo kupovine“), koji je uvela tačerovska vlada 1980. u Velikoj Britaniji, već i mikroprivatizacije iz 1990. godine u nekadašnjim socijalističkim društvima Istočne Evrope bile su usmerene direktno ka korisnicima stanova i imale su za cilj povećanje kvota stambene svojine. Kraj izgradnje javnih stanova se shvatao u ovim zemljama kao oprštanje od stanovanja u iznajmljenim stanovima i uskratio velikim preduzećima da rukovode stambenim zalihamama. Suprotno tome, prodaje stanova na nemačkom tržištu su u proteklih pet godina izvršene pretežno finansijskim investitorima, koji su u svojim investitorskim strategijama usmereni na gomilanje što većih zaliha stanova. Privatizacija ovde znači davanje osnovnog preduslova za život tj. prava na stanovanje na iskorišćavanje internacionalnim finansijskim investitorima. Privatizacija stanova se time u Nemačkoj ne može razumeti samo kao razgradnja javnog sektora i prodiranje neoliberalnog principa sopstvene odgovornosti, već i kao deo načina akumulacije sredstava kojima dominiraju finansije. Redovni i stabilni prihodi u zalihamu od iznamljivanja stanova izgledaju pritom kao neophodan preduslov. Jer uz pomoć skoro 90% kredita, dobit finansijskih investitora se na kraju ostvaruje na osnovu manjih dodatnih poslova. Dok prihodi od iznamljivanja pokrívaju troškove kredita stranog kapitala, prodaja manjeg stambenog bloka ili smanjeni troškovi menadžmenta predstavljaju znatne marže na dobit upravo na udelu sopstvenog kapitala.

Ekonomija privatizacije stanova

Privatizacija stanova u Nemačkoj nije samo razgradnja države, već i ulazak i uzdizanje jednog novog tipa investiranja na stambenom tržištu. Ovi uglavnom internacionalni investitori su u potrazi za novim područjima za ulaganje širom sveta i time obeležje finansijski dominantnog režima koji nagomilava sredstva i u kojem finansijska tržišta i kratkoročno usmerenje prema vrednosti akcija preuzimaju sve veću ulogu. Institucionalnim ulagačima pripada velika tržišna moć. Osnovni postulat je valorizacija onih područja društva koja su tako organizovana da ne nalikuju robi. Od patenata za prirodne proizvode preko duhovne svojine pa sve do javne imovinske vrednosti – pronaalaženje novih sfera za ulaganje nema granica. Privatizacija javne stambene svojine je samo deo ove globalne ekonomije razvlašćivanja.

Finansijski kapital u potrazi za ulaganjem, povoljne kamate i zajednice sa velikim zalihamama koje su spremne da prodaju, jesu ključni razlozi za trenutni privatizacijski bum. Tema privatizacije stanova predstavlja primer kako su globalna i lokalna tržišta usko povezana. S jedne strane političke odluke na lokalnom nivou otvaraju vrata za ulazak velikih internacionalnih finansijskih investitora, a s druge strane strategije iskorišćavanja povratno utiću na lokalna tržišta stanovima. Princip novog tipa vlasnika sadrži se u razdvajanju svojine i upravljanja stanolom. Suprotno ranijim strategijama dobiti, ovde se više ne radi o osiguravanju kapitala i efektivnom privređivanju, već o trgovini portfoliom. Modernizacija i podizanje vrednosti ne služe toliko podizanju vrednosti za dugoročno visoke stanaarine, koliko su međukorak ka daljoj prodaji i pretvaranju u vlasničke stanove. Uz pomoć povoljnijih kredita za finansiranje, ulagači se pri prodajama nadaju takozvanim „leverage“ efektima, tj. zaradama od razlike između dobiti i rashoda kredita.

Otpor privatizaciji

Protesti protiv privatizacija su do sada vrlo retko uspevali da izađu izvan okvira lokalnog nivoa i da uspostave odnos prema globalnim ciklusima

eksploatacije. Diskusija o „najezdi skakavaca“, koju je forsiralo Nemačko udruženje podstanara u vezi sa novim investitorima na nemačkom tržištu stanova više je vodila zanemarivanju ekonomskih uslova i depolitizovanju diskusije. Umesto da se tematizuju razlozi i uzročnici privatizacije, urađene su površne slike užasa onoga što se tek očekuje. Političko mobilisanje protiv privatizacije ne bi smelo da se završi na jadikovanju zbog porasta cena i smanjenom kvalitetu zbrinjavanja, već se ekonomija privatizacije mora uzeti kao povod da bi se glasno i jasno diskutovalo o perspektivama podruštvljavanja u oblasti socijalnih infrastruktura. Ove debate se moraju voditi u širem okviru – jer se od lokalno-političkih inicijativa protiv privatizacije ne mogu očekivati sveobuhvatni društveni projekti.

Izvor:

Andrej Holm, „Wohnungsprivatisierungen weiter im Trend“, u: *They gonna privatize the Air. Privatisierung, Kapitalismus und Widerstand*, Berlin: Antifaschistische Linke Berlin, 2010.

Prevod: Jovana Ivanović

Neoliberalna ofanziva i borba oko javnog vlasništva

Manfred Samajtat

Od sredine sedamdesetih godina prošlog veka traje velika ofanziva međunarodnog monopolskog kapitala. Navikli smo da je označavamo kao „neoliberalizam“. Nije bitno da li je ovo najsrećniji izraz, mnogo je bitnije utvrditi da ova ofanziva postoji i da se nastavlja. U svojoj osnovi ona je pokušaj da se uveća deo viška vrednosti ili stepen izrabljivanja. Taj pokušaj je do sada bio uspešan. Statistika u svim velikim industrijskim zemljama pokazuje da je udeo plata u celokupnom društvenom dohotku opao od sedamdesetih godina, dok je udeo prihoda iz kapitala shodno tome porastao. Od samog početka, ključno za ovu ofanzivu kapitala je bilo potiskivanje državnog udela u celokupnoj privredi i razgradnja socijalnih davanja.

Od 1979/80. neoliberalna ofanziva postala je zvanična politika vlada Margaret Tačer [Tatcher] u Velikoj Britaniji i Ronald Regana [Reagan] u SAD-u. Obe vlade su sprovodile izrazito oštru antisindikalnu politiku, razgradnju socijalnog sistema zaštite, smanjivale su poresko opterećenje bogatih i velikih kapitalističkih društava. Obe vlade su se pomirile sa oštom recesijom ili je čak svesno prouzrokovale. Velika Britanija je počela da privatizuje celokupan državni industrijski posed. Telekomunikacije, metalna industrija, rudnici uglja, snabdevanje električnom energijom, eksploracija naftе, mreže benzinskih stanica, industrija automobila, železnica, pošta, skoro sve što se moglo privatizovati, bilo je i privatizovano.

U SR Nemačkoj se konzervativna vlada na čelu sa Helmutom Kolom [Kohl] prema tome svemu odnosila sa više oklevanja. Prvobitno su insistirali na dugoročnom zadržavanju društvenog sektora. Najveća privatizacija u prvih osam godina vlade (tj. do priključenja Istočne

Nemačke Zapadnoj) bila je ona koja se odnosila na *Viag* – konglomerat sastavljen od bavarskih elektrana i aluminijumske industrije koju je sagradila nacistička Nemačka. Nemačka krupna buržoazija je radikalno ponašanje vlada na čelu sa Tačerovom i Reganom objašnjavala kao specifičnu reakciju na krizu razvoja u SAD-u i Velikoj Britaniji. Izraženo davanje prednosti finansijskom sektoru i naglašavanje kratkoročne profitabilnosti nisu prihvaćeni. Brza rasprodaja javnog vlasništva smatrala se u to vreme još uvek neozbiljnom.

Likvidiranje socijalizma

Druga faza je počela porazom socijalizma u Evropi 1989/90 godine. Tada je sprovedeno oduzimanje društvenih sredstava za proizvodnju u velikom stilu. Privatizacija se uprkos otporu nije više morala pažljivo sprovoditi. Vladin personal u DDR-u, koji je uglavnom proizašao iz komunističke partije, molio je zapadni monopolistički kapital da se dokopa proizvodnih sredstava istočno od Elbe. Zato je ovde nemački kapital i preuzeo kontrolu vrlo brzo i radikalno. Istočna Nemačka je postala izvrstan teren za eksperimentisanje u razgradnji čitave ekonomije i deljenju ekonomskih proizvodnih snaga među predstavnicima privatnog kapitala. *Trojband¹* je bila najveća institucija za privatizaciju na svetu. Odluke koje su donošene veoma velikom brzinom nikako nisu mogle biti razumne u ekonomskom smislu.

Grandiozni ekonomski promašaji pri raspadu DDR-a su izgleda podstakli nemački kapital na pravi način. Još tokom Trojhanda, vlada Helmuta Kola se kretala po utvrđenom kursu. Najprofitabilnija državna firma, telefonska mreža koju je vodila pošta, trebalo je da bude prva privatizovana kao primer ostalima. Uz pomoć do tada jedinstvenog širenja propagande inscenirano je prvobitno javno objavlјivanje akcija, koje su pripadale preduzećima i one su prodate. Od tada nije prošla

---

¹ Treuhandanstalt (THA) – ustanova javnog prava koja se bavila privatizacijom javnih preduzeća u DDR-u.

nijedna godina tokom koje državna imovina nije prodavana. Šrederova socijaldemokratska vlast samo je dodatno ubrzala kurs privatizacije.

Početkom devedesetih godina su se evropske vlade u Evropskoj uniji složile oko kursa koji je firme u vlasništvu države deklarisao kao izuzetke koji nisu sposobni da se nadmeću. Otada je Evropska komisija težila tome da sva državna preduzeća osumnjiči za ilegalne subvencije. U Nemačkoj su zbog toga kritikovane javne banke i štedionice, kao i učešće pokrajine Donje Saksonije u Folksvagenu. Pravo Evropske unije, posebno pravo na subvencije, postalo je najbitnije sredstvo za ubrzavanje privatizacije.

Logika privatizacije

U očima velikog kapitala privatizacija državne imovine ima velike prednosti:

Prvenstveno, privatizacija ide u korist koncernima kojima je odmah davana prednost. Osim toga, privatizacija unapređuje čitavu branšu investicionih banaka, savetovališta, pravnih zastupnika, poreskih savetodavaca, PR kompanija, berzanskih posrednika...

Vrlo često su privatizovani objekti povezani sa nekom monopolskom pozicijom. Tako su u Nemačkoj, uz poštu i telekom, prvo prodati državni monopoli. Kod većine privatizacija lokalnih preduzeća u pitanju su takozvani prirodni monopolii. Oni se odnose na primer na celokupno snabdevanje vodom u jednom gradu ili mrežu lokalnog saobraćaja na već utvrđenim smernicama puta.

Mnogo bitniji su uticaji koje privatizacija državne imovine ima na čitavu ekonomiju, i koji, kratkoročno gledano, kapitalističkoj klasi deluju kao da imaju puno prednosti.

- Privatizacijom obrazovnih ustanova, bolnica, zatvora, policije, stražarskih službi, vojske itd. proizvodnji viška vrednosti se pridodaju potpuno nove oblasti ljudskog rada. Raste osnova kapitala, iz koje može nastajati više profita.
- Svaka privatizacija slabi poziciju zaposlenog. Preduzeća su

izuzeta iz starih državnih ugovora koji određuju tarife. Privatni vlasnik ima više prostora za gašenje radnih mesta ili prodaju, otpuštanja, smanjenje plata i socijalnih davanja nego državni poslodavac. Zagovornici privatizacije ovo otvoreno navode kao glavni motiv za privatizaciju.

– Privatizacije slabe regulatorsku poziciju države. Ovaj fenomen važi na svim nivoima. Opština, koja ne poseduje lokalnu mrežu snabdevanja ne može da se povinuje željama svojih građana kako bi trebalo. Zemlja koja više ne poseduje banke ne može i dalje da daje jeftine kredite za spasavanje preduzeća, čak i ako bi to htela. Argument, koji se stalno pojavljuje na strani privatizacije, kako se državni ili gradski budžeti mogu sanirati, jeste pogrešan. To bi onda značilo da se za privatizovani objekt može dobiti visoka prodajna cena koja je viša od tržišne cene. Skoro uvek se dešava suprotno. Skoro uvek se manja finansijska opterećenja na kratak period menjaju na uštrb visokih opterećenja na dugoročni period.

Protest

Ako bi se uporedila situacija danas sa onom iz devedesetih godina, videlo bi se da se otpor protiv privatizacije javnih dobara i proizvodnih sredstava pojačao. Čak je i u Nemačkoj polako popustila obamrlost od šoka koju su Levica i sindikati doživeli nakon propadanja socijalizma. Danas na lokalnom nivou svaka planirana privatizacija najčešće nailazi na otpor. Kao primer bi mogla poslužiti odluka frajburških građana da odbiju privatizaciju lokalnih stanova. Protiv privatizacije železnice, koju je vlada planirala, formiran je širok savez.

Partija *Levica*, nastala spajanjem dve manje partije – PDS² i WASG³ – izraz je ojačanog otpora prema neoliberalnoj ofanzivi. U samoj partiji se pitanje privatizacije (pored pitanja vojnih intervencija) nametnulo kao

2 Partei des Demokratischen Sozialismus (Partija demokratskog socijalizma).

3 Wahlalternative für soziale Gerechtigkeit (Alternativna za socijalnu pravdu).

jedno od ključnih smernica. Nije isključeno da će se ova frakcija nametnuti i završiti proces ujedinjenja koji je vodio aparat PDS-a. Ta politika će biti u suprotnosti sa starom socijaldemokratijom.

Borba za odbranu od privatizacije sposobna je, kao ni jedna druga, da istovremeno izvrši pritisak u parlamentima, pogonima i na ulicama. Do sada se pokazalo da su u ovoj odbrani uspesi mogući. Ona će pokazati kako privatna preduzeća i državne firme mogu dobro sarađivati na obostrano zadovoljstvo. Ona nas navodi da razmišlimo kako se dugoročno može osigurati posed nad sredstvima proizvodnje i iskoristiti u svoju korist. Ona nas navodi da razmišljamo o socijalizmu.

Izvor:

Manfred Szameitat, „Die neoliberalen Offensive und der Kampf um das öffentliche Eigentum“, u: *They gonna privatize the Air. Privatisierung, Kapitalismus und Widerstand*, Berlin: Antifaschistische Linke Berlin, 2010.
Prevod: Jovana Ivanović

Kriza privatizacije: liberalizacija, deregulacija i privatizacija, tri svete reči neoliberalne modernizacije ne postižu očekivani uspeh

Mario Kandejas

Neoliberalna privatizacija zapala je u krizu svoje opravdanosti, efektivnosti (s obzirom na cene, kvalitet i pristupačnost) i profitabilnosti – ali kriza ne znači sama po sebi kraj privatizacije, već pre nove pokušaje i strategije povećanja svoje uspešnosti. Politika i investitori su se preorijentisali na nova područja (ulaganja). Samim tim postale su uočljivije promene u društvenoj klimi koje privatizacijama otežavaju postizanje uspeha, akcijama uperenim protiv njih.

Gaz de France je upravo dobio udio od 49% od celokupne lajpcische javne komunalne mreže ali kao i obično, po mišljenju protivnika privatizacije, trenutno rasterećenje preti da nestane nakon kratkog vremena, da izostanu prihodi uspešnih javnih komunalnih mreža, a time i uobičajeno subvencionisanje drugih socijalnih davanja. Da bi se finansirala socijalna davanja moraju se praviti novi troškovi, kao što se desilo u Drezdenu. Često se kasnije pojave dodatni troškovi, kao što su oni određeni ugovorom sa investitorom o minimalnoj dobiti, porast cena i drugo. Na referendumu koji je izdejstvovala antiprivatizacijska kampanja 87% stanovništva je glasalo protiv prodaje državnih preduzeća. Grad će biti uskraćen za 820 miliona evra a gradonačelnik Burkard Jung [Jung], iz Socijaldemokratske partije je izjavio kako je razočaran u građane. Prema njegovom mišljenju, budžet ne može biti rasterećen smanjenjem dugova uz pomoć potraživanja kamata, što bi neumitno imalo za posledicu druge uštede u budžetu.

Liberalizacija, deregulacija tržišta i privatizacija – tri svete reči

neoliberalne modernizacije ne postižu očekivani uspeh. Eksproprijacija i valorizacija državne svojine je bila ključni element za uključivanje novih područja za ulaganje viška kapitala, privatno bogaćenje i akumulaciju vlasti. S obzirom na posledice ovakve otimačke politike – smanjivanje zapošljavanja u javnom sektoru, pogoršavanje uslova rada, poskupljenje neophodnih javnih usluga koje su nekada mogli svi da priuštite, ukidanje socijalnih prava i demokratskih načina odlučivanja – što je cena za delimično bolje i „efikasnije“ usluge za one građane koji ih mogu priuštiti, sve je glasniji zahtev za zaštitu od pojačane konkurenčije, za regulacijom tržišta i državnom kontrolom. Rasprodaja javnih dobara nailazi na posebno veliki otpor. Anketa koju je pre nekoliko meseci uradio nedeljnik *Zeit* pokazuje da 67% ispitanika želi da preduzeće kao što su nemačka železnica i elektrodistribucija ostanu u državnim rukama. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* sa tugom zaključuje da je „država ponovo in“, ne samo za tradicionalnu levicu, već i za konzervativce (izdanje od 05. 08. 2007, str. 32). Ali „ne, nije privatizacija sama po sebi loša, već je samo nekoliko puta izvršena loša privatizacija“ (isto). Ton teksta je krajnje defanzivan, prigušen i pun nerazumevanja.

Odbijanje privatizacije popularizovanje privatne efikasnosti

Prema anketi Instituta za istraživanje javnog mnjenja Forsa iz januara 2008. samo 47% stanovništva se slaže sa privatizacijom javnih usluga, dok je 52% svoje iskustvo sa privatizacijom okarakterisalo kao loše. „Dalje privatizovanje se posmatra sa sve većom kritičkom distancom.“ Opšta prihvaćenost privatizacije kod stanovništva je, u odnosu na devedesete godine, drastično opala. Istovremeno, 80% stanovnika veruje da država radi manje efikasno u odnosu na privatnike. 71% njih misli da su privatna preduzeće sposobnija, jeftinija (61%) i sem toga prijatnija. I sve ovo, iako privatnike samo zanima visoka dobit (74%).

Ovo upućuje ne samo na upornost ideologije privatizacije, već istovremeno i na „bizarno“ razumevanje svakodnevice (Gramši [Gramsci]):

jer iako većina veruje da su privatna preduzeća jeftinija i efikasnija u radu, većina istovremeno misli da oni nekontrolisano podižu cene (68%) i da je samo država ta koja može da garantuje sveobuhvatno snabdevanje (58%), prikladne cene (52%), kao i sigurnost kvaliteta usluga (49%).

Ovakvo bizarno shvatanje stvarnosti nikako ne odslikava racionalne predstave, već oprečna iskustva: nekada je politika privatizacije dobijala ogromnu podršku jer je obećavala povećanje uspešnosti s obzirom na loše stanje mnogih javnih preduzeća, kao i smanjene troškova a samim tim i pad cena, slobodu izbora potrošača u mnoštvu ponude i proizvoda, rešenje kriza u budžetu uz pomoć dobiti od prodaje. Nakon dvadeset godina iskustva sa privatizovanim javnim preduzećima pokazalo se: obećanja nisu ispunjena. Priča o dobitima od privatizovanja raskrinkana je kada je došlo do smanjenja javnih usluga. Umesto smanjenja troškova došlo je do povećanja cena struje, gasa, vode i zdravstvenog osiguranja; nova istina je shvaćena kao haos u zvaničnim cenama, o kojem se ništa nije moglo sazнати, iza koga stoje pojedini privatnici, delimično oligarhijski organizovani. A kriza javnih finansiјa je ublažena samo u nekim pojedinačnim slučajevima i to kratkoročnim dobitima od privatizacije, dok po pravilu prodaja vodi, posebno u lokalnim zajednicama, gubitku prihoda na dugoročnom nivou, odnosno visokim troškovima u budućnosti. Isuviše često je privatizacija masovno podsticala korupciju. Osiromašena stvarnost vodi novom prezasićenju od privatizacije, ali istovremeno podstiče političko angažovanje, kao i direktnu demokratiju. U Nemačkoj je pokrenuto preko 160 građanskih inicijativa protiv privatizovanja, od čega su 32 bile uspešne. U Hamburgu je pokrajinska vlada čak ignorisala i uspešan referendum. U Lajpcigu je privatizacija za početak odložena na period od tri godine.

„Propale privatizacije“ – kriza efikasnosti i isplativosti

Istinska kriza legitimnosti procesa privatizacije hrani se pre svega iz mnogobrojnih propalih privatizacija iz prošlosti: najpoznatija je svakako katastrofa engleske železnice, čiju je mrežu na kraju ponovo morala da preuzme država. Sve češće se događaju poništenja privatizacija odnosno

ponovno priključenje mreži javnih komunalnih preduzeća (gradske čistoće, vodovoda, elektrodistribucije ili stanova). Osim toga svaki deseti grad planira da poništi privatizacije. Pri tom su izneverena očekivanja investitora, koji su previše iznenađeni komešanjem mase i ponekad snažnim protestima da bi se plašili za svoj imidž i profit. I pored svega su lokalne zajednice poslednjih godina prodale čitave zalihe javnih stanova stranim investitorima i privatnim investicionim fondovima, koji su obećali da će se angažovati na duže staze, obratiti pažnju na socijalni standard i uvećavanje dobiti. Giganti kao što je Cerberus već nakon delimičnog ispunjenja zahteva odbijaju da se dalje angažuju, jer se očigledno brza i visoka dobit ipak ne može izvući tako lako: hiljade podstanara, koji su vrlo često stari ili bolesni, i mukotrpan posao sa budžetom ne spadaju baš u užurbani i glamurozni svet međunarodnih finansijera. Država mora sve češće da priskoči u pomoć propalim privatizacijama. Intervencije države su neophodne da bi se preuzeli dugovi propalih firmi i garantovalo funkcionisanje ključnih javnih dobara. Zbog toga investitori prelaze sa pokušaja direktnog dolaženja do uspeha na pomoć strategije sufinsaniranja i takozvanog partnerstva između javnog i privatnog sektora,¹ kao na primer u oblasti vodovoda i kanalizacije: „Investicioni fondovi ne žele da upravljaju vodom, već novcem“, kaže belgijski politikolog Erik Svingedou [Swyngedouw]. S obzirom na velike infrastrukturne zahteve, posebno u zemljama „globalnog juga“, velika dobit od vode ne može da se ostvari sve dok državne subvencije ne postanu obavezne. Marks [Marx] u „Osnovama kritike političke ekonomije“ kaže da tada kapital prenosi na državu odgovarajuće uslove reprodukcije. Adam Smit [Adam Smith] shodno tome pledira da država mora takva javna dobra staviti na raspolaganje.

Na prvi pogled deluje kao da je prošlo vreme velike privatizacije. Zainteresovanost investitora svela se na uspešne finansijske projekte. Lokalne zajednice obraćaju više pažnje na partnerstvo između privatnika i javnih zajednica, koje predstavlja nejasnu formu privatizacije koja se širi. Država – poput Amerike, Španije, Italije, naravno Francuske a sada i

---

¹ Privat-Public-Partnership.

Nemačke – pokušava da spreči neomiljenu stranu konkurenčiju iz susednih država u „strategijskim“ područjima ili u „sumnjivim“ državnim fondovima Kine i Bliskog istoka. Magazin *Spiegel* (1/2008) je presudio: „Privatizacija i liberalizacija, koje je politika nekada izmišljala, sada su propale“.

Kriza, ali privatizaciji ipak nije kraj

Uprkos svemu, novi talasi privatizacije se upravo pripremaju. Privatizacija bolnica funkcioniše, po mišljenju njenih zagovornika, tako da je preko jedne četvrtine u posedu koncerna kakvi su Vivantes ili Asklepios – 2015. bi trebalo da bude 40 do 50%. Oni stiču sve veće profite koji se podmiruju očigledno nižim kvalitetom (za osiguranike iz državnog fonda) i većim radnim opterećenjem i smanjenim platama, tvrdi Džejn Ledbridž [Lethbridge] iz Londonske grupe za praćenje privatizacije PSIRU.² Uprkos svemu, zdravstveni sistem je uštedeo samo 0,07% troškova. Ni u kom slučaju dobar „posao“ za većinu. Primereno toj situaciji jačaju i protesti protiv privatizacije. U Velikoj Britaniji se laburistička vlada distancirala od daljeg privatizovanja državnog zdravstvenog osiguranja. Verner Raza [Raza] govori o trećem talasu protesta – neoliberalima sve teže pada da propagiraju privatizaciju, s obzirom na povećan broj međunarodnih studija koje kritički ocenjuju njene posledice.

I pored svega, grad Hamburg je na primer već pre nekog vremena vrlo detaljno popisao svoja javna dobra, kako bi ih sve mogao staviti na tržiste. Ostala je još obaveza da se popisu vrednosti lokalnih zajednica. Čak je i privatizovanje stanova i dalje popularno. Nemačka je 2006. zauzela vodeću poziciju zajedno sa Francuskom, sa dobitima od privatizacije u iznosu od 9 milijardi evra, a tako je ostalo i u 2007 godini: zato što vlada vidi ovaj politički uređen put, „na kom treba i dalje smanjivati državu“, čak i protiv volje stanovništva.

Jer ni sama volja stanovništva nije jasna: prema Forsi velika većina od preko 90% stanovništva smatra da pravosuđe, policija i vatrogasna služba

treba da ostanu u državnim rukama, kao i upravljanje finansijama, školski sistem i penzиона osiguranje. Ovo važi takođe i za nemačku železnicu: 46% misli da bi se poslovanje železnice pogoršalo formalnom privatizacijom (ona se još uvek nalazi u posedu države), kao i da bi se u slučaju privatizacije cene povećale. Pouzdana privatizacija uz pomoć prodaje privatnim investitorima ili na berzi je zbog toga propala. Sa ostajanjem železnice u javnom sektoru bilo bi, bar potencijalno, moguće ostvariti političku kontrolu. S druge strane većina misli da bi trebalo privatizovati pozorišta, muzeje, odnošenje smeća, javni gradski prevoz i mrežu električne energije, pa čak i službu za zapošljavanje. Prema Smitu, javno dobro je upravo izuzetak za dobro funkcionisanje (kapitalističke) proizvodnje.

Poništavanje privatizacija i vraćanje u javni sektor

Da rezimiramo: dalju privatizaciju podržava tek manjina od 16% stanovništva, dok vraćanje preduzeća u državne ruke 28% njih smatra za razumnu meru – a da pri tom nemaju jasnu predstavu o privatizaciji. Tome svakako uveliko doprinosi to što Levica nije razradila jasnu i ubedljivu alternativu. Zahtevi, koji se čuju od Levice (poput „Voda nije roba“) samo podstiču stvaranje mitova. Voda je odavno roba koju je i država naplaćivala, pooštio je ton Erik Svingedou – pristup vodi koji se naplaćuje dostupan svakome ne može se poistovetiti sa oblikom robe. Čak i jednostavni zahtevi za ponovnim preuzimanjem privatizovanih firmi od strane države nisu dovoljni: Verner Rigemer [Rigemer] podseća da državna svojina nije garant za opšte blagostanje. „Država je mnogo više učesnik u privatizaciji.“ Utoliko više, kada ne samo da aktivno prodaje svojinu, već kada državna preduzeća sama propisuju uvećavanje profita i tržišnu konkurentnost kao svoje vodeće maksime, štede na kvalitetu i platama zaposlenih, kao što pokazuju primeri železnice, snabdevanja energijom i odnošenja smeća. Samo strategije ponovnog prelaska u državne ruke nedovoljne su bez dalekosežne demokratizacije, decentralizacije i povećanja efektivnosti javnog sektora u pogledu potreba korisnika i neposrednih proizvođača. Pokušaj usaglašavanja usluga i procedura postoji na primer

kod lokalnih vlasti u Frajburgu – sa povoljnim cenama kao i pozitivnim efektima za lokalni budžet, objašnjava Engartner [Tim Engartner]. Uverljiva levičarska politika mora da zaobiđe naginjanje ka autoritarnoj veri u državu. Ali kampanje za poništavanje privatizacije aktuelizuju pitanja podele vlasti i bogatstva, vraćaju dobra stara pitanja o odnosima poseda vlasništva u samo središte političke rasprave, kao i pitanje o odnosu države i civilnog društva. Dalekosežne socijalne borbe za deprivatizaciju, kao što su one u Boliviji, vode upravo novim formama sudeovanja u upravljanju takozvanim javnim dobrima. Razvijanje alternativa u Evropi još uvek nije na dovoljno visokom nivou. „Niko više ne veruje u mitove, ali se projekat zvani privatizacije sprovodi i dalje.“ Krajnje je vreme za konkretne alternative.

Izvor:

Mario Candeias: „Krise der Privatisierung“, u: *They gonna privatize the Air. Privatisierung, Kapitalismus und Widerstand*, Berlin: Antifaschistische Linke Berlin, 2010.

Prevod sa nemačkog: Jovana Ivanović

Proces privatizacije u Italiji^{1*}

Roberto Sarti

Pre svega, zahvaljujem se organizatorima koji su me pozvali na ovu konferenciju. Za mene je veliko zadovoljstvo da budem u Novom Sadu i da svoja iskustva podelim sa vama. Kao što je drug Zoran prethodno rekao, radnici su dugo vremena bili podeljeni nacionalnim granicama, a tokom celog jednog perioda internacionalizam je bio sveden na prazne reči. Sada je vreme da obnovimo veze i razmenimo iskustva, koja ne bi bila samo neobavezna priča, već takođe i putokaz za akciju koju svako od nas želi da preduzme u budućnosti.

U mom uvodnom izlaganju ovog jutra, fokusiraću se na proces privatizacije u Italiji, a poslepodne ću više govoriti o radničkim borbama, posebno o iskustvima u Fijatu. I u Italiji je došlo do sveobuhvatnog procesa privatizacije fabrika i javnih službi. Takođe, i držanje vođa sa levice dosta govorи o jadnom stanju u kojem se danas nalazi italijanska levica, po čemu je 20. vek u Italiji bio tipičan. Neki od vas verovatno znaju da je 21. vek loše počeo za levicu i komuniste u Italiji. A 2008. godine smo krivicom lidera izbačeni iz Parlamenta.

Da se vratimo na temu diskusije. Verovatno malo vas zna da je posle Drugog svetskog rata Italija bila jedna od zapadnih kapitalističkih zemalja koja je imala najveći državni sektor. Slaba italijanska buržoazija nije mogla da obezbedi razvoj zemlje i njene infrastrukture, ona to nije ni nameravala, pa je državi prepustila ulaganje u sektore koji nisu obezbeđivali

1 * Transkript izlaganja održanog na konferenciji *Privatizacija: posledice neoliberalne ideologije na prostoru Jugoistočne Evrope*, održanoj 20. 11. 2010. u Novom Sadu.

profite u kratkom roku. Ovde govorimo o železnici, elektroprivredi i industriji čelika. Preko 80% procenata bankarskog sektora bilo je u rukama države.

Tu se nije radilo o socijalizmu u Italiji, već o državnom sektoru u službi privatnog sektora. Međutim, taj državni sektor bio je ključni faktor koji je od Italije stvorio jednu od najvećih kapitalističkih sila tokom 70-ih godina prošlog veka. I nacionalizacija elektroprivrede je bila drugi ključni faktor koji je vodio izgradnjii moderne države. Do 60-ih godina, 20-30% domaćinstava u Italiji nije imalo električnu energiju.

Ali, postojala je i druga strana medalje. Pošto je državni sektor predstavljao servis kapitalista, buržoazija je sve troškove prebacila na teret države. Na primer, sve troškove otpuštanja snosila je država, koja je takođe podnela breme velike racionalizacije proizvodnje u Fijatu, koja se ogledala u proizvodnji manjih i ekonomičnijih automobila tokom 80-ih godina, kada je preko 100 000 radnika postalo tehnološki višak.

Tih godina je počeo da raste državni deficit, da bi se 90-ih godina, kao posledica ekonomske krize, otvorila i politička kriza u vidu nestajanja Demohrišćanske stranke, koja je bila najveća kapitalistička partija u Italiji. Za samo dve godine, ova partija je izgubila 40% birača, dok je Komunistička partija promenila naziv u Partiju Demokratske Levice.

To je dovelo do promene političkog sistema koja je u taboru buržoazije iskorisćena za sprovođenje privatizacije uz pomoć argumenata koji su i ovde poznati: da je država neefikasna, da ekonomija mora biti efikasnija, da mora postojati više konkurenčije i manje monopolija. Išlo se i dalje od toga: zašto mora postojati samo jedan telefonski operater i jedna naftna kompanija? Veća konkurenčija obezbedila bi više ekonomskih mogućnosti i doprinela bi većoj privrednoj liberalizaciji.

Ta politika je počela da se realizuje. Kako je to bilo moguće? Zbog toga što je takvu politiku privatizacije odobrila većina partija u Parlamentu,

od desnice (Berlusconi je u to vreme započeo političku karijeru) do bivših komunista. Jedini izuzetak je bila *Rifondazione Comunista*, ali samo do njenog ulaska u vladu. Zbog toga što je podržavala vladu krajem 90-ih godina, ta partija je prihvatile politiku privatizacije. Iako nije promovisala i podržavala privatizaciju, *Rifondazione Comunista* je glasanjem u Parlamentu omogućavala njen sprovođenje.

Još jedan krupni razlog bio je taj što Italija nije smela da izgubi „voz za Evropu“, jer će u suprotnom biti izgubljena. Može se primetiti da vozovi u Italiji, osim brzih pruga, sada voze sporije nego početkom prošlog veka. Ali to je bila samo još jedna činjenica iz ugla kapitalista, značajan argument u prilog privatizaciji bilo je primanje u Evropsku Uniju. Tako je u jednom od najvećih privatizacionih procesa u zapadnom svetu, od 1992. do 2000. godine, država prodala kompanije za 99 milijardi evra, ili 12% BDP Italije.

Neke od privatizacija u Italiji su postigle rekord. Na primer, privatizacija naftne industrije ENI bila je najveća prodaja na zapadnom tržištu, a javna prodaja akcija Telekoma Italije je još uvek najveća prodaja na svetu do pre 3 godine, kada sam poslednji put čitao statistike. Privatizacija Telekoma obavljena je 1997. godine od strane levičarske vlade, ali to nije dovelo do smanjenja budžetskog deficit-a. Jedno od najvažnijih pitanja je bilo kako se izboriti sa tolikim deficitom. To je dovelo do propasti zemlje. Da li je iko mogao da živi pored tolikog deficit-a? Za poslednjih 17 godina, ovaj deficit smanjen je samo za 12–13%. Iznosio je 120% BDP-a 1993. godine, sada se kreće između 106% i 107%.

U ekonomiji je ostvareno više demokratije, jer je 2/3 akcija privatizovanih grupa u rukama jednog vlasnika. Na primer, Demokratska Levica je uvek govorila o javnom vlasništvu nad akcijama javnih preduzeća kao rešenju. Na taj način je privatizovan Telekom. Telekom je sada u vlasništvu kapitalističke grupe koja drži Pireli, veliku kapitalističku fabriku. U bankarskom sistemu, u periodu 1987–2006. godine, broj

banaka se prepolovio sa 1200 na 600. Pet velikih grupa kontroliše više od 50% tržišta.

Vlada je donela odluku o privatizaciji, ali nijedno izabrano telo nije odlučilo kako i kada je sprovesti. Ceo proces je kontrolisao generalni menadžer državne blagajne Mario Dragi [Draghi], koji je sada guverner Narodne banke Italije. Demokratska stranka želi da tog čoveka postavi umesto Berluskonija. To dosta govori o političkim prilikama u Italiji. On je izjavio: „Da smo morali da čekamo na implementaciju zakona, nikad ne bismo uspeti.“

Da li je privatizacija bila dobra za radnike? To je drugo ključno pitanje. Na primer, u ENI, velikoj naftnoj kompaniji, broj radnika je smanjen za trećinu. U Telekomu, njihov broj je prepolavljen. U železnici, od 220 000 radnika ostalo je njih 90 000. Što se tiče plata, u Alitaliji, koja je privatizovana 2008. godine, privatizacioni ugovor sa novom kompanijom je smanjio plate skoro za trećinu. Ovde mislimo na radničku aristokratiju: pilote, stjuarde itd. Sada stuardi imaju iste plate kao i radnici u metalnoj industriji. Cene karata u železničkom saobraćaju povećane su za trećinu u poslednjih 10 godina. Došlo je do rasta inflacije, poskupljenja struje za 30%, tako da konkurenčija nije pomogla u smanjenju troškova.

Težnja kapitalista za profitom ne ide u korist ljudi. Oni još uvek nisu zadovoljni, pa od Berluskonijeve vlade traže da privatizuje sva javna dobra koja su u vlasništvu opština. Većina tih dobara još nije privatizovana, kao što su vodovod, javni prevoz, neke energetske kompanije, sakupljanje otpada. Postoje propisi koji obavezuju opštine da privatizuju ova dobra. Ako se oni ne sprovedu, slede novčane kazne.

Uprkos ovoj sivoj slici koju sam prikazao, nada još nije izgubljena, jer se javlja pokret protiv privatizacije, posebno u slučaju vodovoda. Privatizacija vodovoda je počela u nekoliko opština pre 4 ili 5 godina, ali je otpor protiv nje ubrzo usledio. Na primer, u malom gradu u blizini Rima, pojavio se pokret od 8 000 porodica koje su odbile da plaćaju vodu posle privatizacije,

pa su čak uspele da nateraju opštinske vlasti da ponište privatizaciju. U martu 2009. godine u Rimu su održane velike demonstracije na kojima je učestvovalo preko 200 000 ljudi koji su protestovali protiv privatizacije vodovoda. Oni su skupljali potpise za referendum protiv te privatizacije. Prošlog proleća skupili su preko milion potpisa. Na kraju, nijedna od partija u parlamentu nije podržala ovaj referendum. Demokratska stranka je tim povodom izjavila da je protiv privatizacije, ali da nije protiv privatnog kapitala u državnim kompanijama i preduzećima na lokalnom nivou.

Svoje izlaganje bih želeo da završim sa ovom mišlju: da bi se suprotstavili ovom procesu, kao i u svakom napadu, ne možete ostati u sredini. Ne postoji način da se privatizacija dobro sprovede, niti može postojati mešovita ekonomija privatnog i državnog kapitala. Na kraju krajeva, ako privatne kompanije završe sa 49% kapitala u preduzeću, one će želeti da učestvuju u donošenju odluka. To se desilo u većini takvih preduzeća. Kao što ćemo poslepodne videti u vezi sa Fijatom, jedino rešenje je pokretanje sveopšte borbe protiv privatizacije. Ako nismo načisto s time, pretrpećemo poraz i prepustiti stvar neoliberalnim desničarskim snagama. Zato sam jako zainteresovan da čujem vaša pitanja kao i iskustva iz vaših zemalja.

Prevod sa engleskog: Željko Popović i Stevan Gostojić

„Bolonjski proces“: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji

Filip Šaćirović

Pitanje tržišne reforme obrazovnog sistema jedan je od glavnih problema koje je sa sobom donela restauracija kapitalizma - „tranzicija“ - u bivšim državama takozvanog „realnog socijalizma“ - birokratizovanim radničkim državama Istočnog bloka ili SFR Jugoslavije.

Jedna od osnovnih osobina kapitalizma jeste činjenica da ne postoji sfera društvenog života koja može biti izuzeta od potreba tržišta i odnosa koji u tržišnoj privredi vladaju.

Budući da su kapitalistički odnosi društvenoekonomski odnosi, oni ne mogu biti bez svoje političke, odnosno ideološke pozadine. Povratak ideologija ekonomskog liberalizma, nacionalizma i građanskog individualizma kao dominantnih pogleda na prirodu čoveka, a samim tim i na prirodu ljudskog društva, podrazumevao je odbacivanje „kolektivističkih tekovina“, poput društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, obaveze države da obezbeđuje radna mesta i stambeni prostor radnicima ili opšte dostupnosti javnih službi poput školstva i zdravstva.

Argumentacija za ovakav politički program, kada se radi o školstvu, često nije išla dalje od učestalog ponavljanja fraza o tome kako je „dosta bilo većitih studenata“ ili kako je „vreme da i znanje počne da se ceni“. Pod izrazom „ceniti znanje“ se, naravno, mislilo pre svega na određivanje tržišne vrednosti obrazovanja. Nisu uzimane u obzir činjenice poput one da je tokom devedesetih godina prošlog veka „većito studiranje“ često bilo jedan od načina da se izbegne služenje vojnog roka ili da se produži pristup jeftinim obrocima u studentskim menzama. Drugim rečima, opšta materijalna situacija i zaoštravanje socijalnih razlika nisu mogle naći previše mesta u ovim „analizama“

raznih „eksperata“, „reformatora“ i sličnih zagovornika kapitalističke restauracije u obrazovanju.

O procesima koji su doveli do urušavanja SFR Jugoslavije na početku devedesetih je već govoren drugde, tako da se njima ovde nećemo iscrpno baviti. Ono što nas ovde zanima jesu pre svega materijalne posledice tih procesa na život u novoj, kapitalističkoj, Saveznoj Republici Jugoslaviji i njenim naslednicama.

Nagli pad životnog standarda koji je zadesio većinu stanovnika Srbije devedesetih, otkazi i prinudni odmori za radnike upropošćenih preduzeća, hiperinflacija koja proždire plate i nestaćica najosnovnijih namirnica usled ratova i sankcija redefinisali su društvene odnose u korist individualizma. U takvima uslovima, gde je svakodnevni cilj mnogih bio golo preživljavanje, prirodno je da su životni ideali miliona ljudi iz radničke klase postali emigracija trbuhom za kruhom ili brza zarada po svaku cenu. U takvima uslovima bespoštene socijaldarvinističke konkurencije rasle su i nove generacije mladih, vaspitane delom zakonom jačeg, koji je svugde oko njih bio na delu, a delom od strane svojih roditelja, koji su ih pripremali za to da sebe vide kao najvažnije, najbolje i one koji će se uspeti „izvući iz svega ovoga“.

Takozvane „demokratske promene“ nisu promenile ove odnose. U mnogim društvenim sferama, oni su čak dalje zategnuti. Ubrzavanje neoliberalnih reformi, tranzicijska „šok-terapija“ koja je, poput razorne elementarne nepogode, devastirala ostatke naše privrede, nije mogla da zaobiđe ni univerzitete. Dok je za vreme Miloševićeve diktature napad na opštu dostupnost obrazovanja bio polovičan i „nedosledan“, sa odnosom koji je pre svega odavao nemar i zapostavljanje, vlade koje su usledile imale su proaktivniji pristup razgradnjii visokoobrazovnih ustanova.

Potpisivanje i primena „Bolonjske deklaracije“ je svakako ključna prekretnica u ubrzavanju ovog procesa. Ovaj dokument predstavlja osnovu šireg procesa tržišne reforme obrazovanja na nivou Evrope, odnosno prilagođavanja visokog obrazovanja potrebama tržišta rada – što u kapitalističkom društvu znači potrebama poslodavca. Osnovni elementi tzv. „bolonjskog procesa“ u našem visokom školstvu su uvođenje sistema bodova umesto ocena i kvantitativno vrednovanje svakog ispita ESPB

kreditima, kao i „usvajanje sistema bazično zasnovanog na dva glavna kruga školovanja, studentskom i diplomskom“¹.

Proklamovani cilj uvođenja ovog sistema jeste „unapređenje najšire moguće mobilnosti studenata“,² odnosno usklađivanje i standardizacija planova i programa putem navedenog bodovnog sistema, što bi trebalo da olakša studentima da traže obrazovanje na različitim univerzitetima u okviru ovog sistema. Podela studijskih programa bi navodno trebalo da omogući studentima da stiču znanje iz raznih oblasti upisujući „master“ studije na fakultetima koji im nisu matični, kao i da, ukoliko ne upišu „master“ studije, dobiju zvanje koje će „kao odgovarajući nivo kvalifikacije, biti relevantno na evropskom tržištu radne snage“.³

Osim ovih osnovnih apstraktnih odredbi, tekst „Bolonjske deklaracije“ ne nudi dalje smernice sprovođenja ovih reformi.

Međutim, premda to nije navedeno u tekstu Deklaracije, način na koji se vrši bodovanje studenata predstavlja ozbiljan problem po dostupnost visokog obrazovanja ljudima iz neprivilegovanih društvenih slojeva, pre svega iz radničke klase. Naime, po novim pravilima se ne boduje samo znanje koje student pokazuje kroz seminarske rade i odgovaranjem na ispitna pitanja ili ispitne zadatke. Nov program studiranja zahteva bodovanje učešća studenta na predavanjima, pa čak i toga *da li i koliko često prisustvuje predavanjima*.

Osnovni problem sa ovakvim strogo formalističkim pristupom je taj što on znatno otežava fakultetsko obrazovanje ljudima koji su u situaciji da moraju da rade tokom studiranja. Osim toga, ocenjivanje „aktivnosti“ na predavanjima je krajnje opskurna kategorija. Nemoguće je oformiti skalu takvog ocenjivanja, koje se razlikuje od predavanja do predavanja, od vežbi do vežbi i od predavača do predavača. Ova opskurnost ostavlja previše mesta za individualna tumačenja predavača, njihovu dobru volju, simpatije ili antipatijske prema određenim studentima i slično. Pored toga, bodovanje samog prisustva, bez da je *ikakvo* znanje demonstrirano,

1 Iz prevedenog teksta „Bolonjske deklaracije“,
<http://www.mp.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Bolonjska.PDF>

2 Isto.
3 Isto.

može nas dovesti do apsurdnih situacija gde student koji disciplinovanije uči i ima bolji uvid u materiju ne dobija čak ni priliku da to pokaže na ispitu, ukoliko ima preveliki broj „neopravdanih“, dok drugi student, koji možda nije previše spremjan za ispit, dobija priliku kako za izlazak, tako i za blaži tretman, ukoliko ima dovoljno ubeleženih prisustava i po koji „plus iz aktivnosti“. Ovakve potencijalne situacije otvaraju pitanje da li se na „reformisanim“ fakultetima načelno vrednuje znanje ili precizno povinovanje strogom setu pravila ili pak veština uspostavljanja ličnog odnosa sa predavačem?

Još jedan od problematičnih momenata bodovanja su i bodovi dodeljivani „za društveno koristan rad“. Povisiti ocenu studentu zbog društveno korisnog rada nema mnogo više smisla od toga da mu se povisi ocena jer sluša dobru muziku ili skuplja poštanske markice – oba su relevantna za nivo znanja iz datog predmeta koliko i društveno korisni rad. Osim toga, definisanje „društveno korisnog rada“ je opet prepusteno dobroj volji nastavnog osoblja i/ili uprave fakulteta ili univerziteta. Ova činjenica je u praksi već dala neželjene efekte. Primera radi, studenti su dobijali bodove ukoliko bi na određenim fakultetima iznosili škart iz biblioteka ili profesorskih kabinetova, ili ukoliko bi volontirali na Univerzijadi, snabdevajući kompanije koje su ovaj događaj organizovale besplatnom radnom snagom.

Bodovanje, međutim, nije jedini, pa čak ni najveći problem „Bolonje“. Mnogo veći problem se ispoljava u podeli studijskih programa na „studentski i diplomski krug“. Naime, ono što se ovde podrazumeva pod „studentskim krugom“ nije ekvivalentno ni po znanju ni po stručnom zvanju sa bivšim zvanjem „diplomirani“. Naprotiv, današnji „bečleri“ su po struci i zvanju bliži studentima koji su ranije diplomirali u višim školama, što će reći, oni nemaju VII-1 stepen stručne spreme, koji je ranije podrazumevan pod zvanjem „diplomirani“. Ovaj stepen stručne spreme je ekvivalentan današnjem „masteru“. „Bolonjsko“ zvanje master nije ekvivalent bivšem zvanju magistra, premda se, iz diletantizma ili iz namere da se namerno izazove konfuzija – ne možemo znati, tako prevodi u srpskoj verziji teksta „Bolonske deklaracije“ objavljenoj na

sajtu Ministarstva prosvete,⁴ iako je opštepoznata činjenica da je u okviru ovih reformi zvanje magistra nauka ukinuto.

Dakle, ukinuvši jedno zvanje koje je imalo određenu svrhu, reformom se uvode dva nova zvana, čija je svrha više nego upitna. U Deklaraciji se kaže da će zvanje „bečlera“ „kao odgovarajući nivo kvalifikacije, biti relevantno na evropskom tržištu radne snage.“ Ne kaže se, međutim, čime se njegova relevantnost garantuje na tržištu kojim upravljaju isključivo potrebe poslodavaca. Jasno je da je poslodavcima u cilju maksimalizacije profita potrebna što jeftinija radna snaga. Jasno je i da je radna snaga jeftinija što je brojnija i što su joj kvalifikacije niže. Neobjašnjeno ostaje to kako će tačno slabije kvalifikovana radna snaga biti relevantnija na tržištu rada u vremenu ekonomске krize, kada je ono preplavljeni ljudima sličnog nivoa školovanja. Drugim rečima, Deklaracijom se uvodi proizvodnja slabije kvalifikovanih, nedoškolovanih kadrova, uz obećanje da će oni biti relevantni na evropskom tržištu rada – tržištu koje nije pod kontrolom njenih autora i na kojem „relevantnost“ ovih nedoškolovanih kadrova, u smislu opšteg snižavanja cene rada, teško da obećava prosperitet i nesmetan razvoj karijere za njih.

Pored ovih problema, koji su, može se reći, strukturni problemi vezani za samu prirodu „Bolonjske deklaracije“, postoji i veći broj problema, koje bismo mogli nazvati problemima sprovođenja, odnosno problema koji proizilaze iz zatečenog stanja u visokoobrazovnom sistemu. Glavni od ovih problema je problem plana i programa. „Bolonjski proces“ podrazumeva smanjenje gradiva, razbijanje trosemestralnih i četvorosemestralnih predmeta na više manjih jednosemestralnih, sa redovnim kontrolnim vežbama i kolokvijumima. Nije sasvim moguće još uvek dati neku opštu sliku primene „Bolonjske deklaracije“ u ovom aspektu, pre svega zato što takva opšta slika još uvek ne postoji. Od isključivo formalnih promena, gde je period za učenje smanjen, a gradivo ostalo isto, do drastičnih rezova u zahtevanoj literaturi, „rešavanje“ ovog zadatka je velikim delom prepušteno kreativnosti uprava pojedinih fakulteta. Ovakva

⁴ „Drugi krug trebalo bi da vodi magistarskom i/ili doktorskom zvanju kao što je to slučaj u mnogim evropskim zemljama“, prevod „Bolonjske deklaracije“ na sajtu Ministarstva prosvete Republike Srbije, <http://www.mp.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Bolonjska.PDF>

praksa se do sada zabrinjavajuće odražavala na prolaznost studenata „bolonjskih“ generacija tamo gde je samo smanjen broj semestara. Sa druge strane, fakulteti i katedre koje su primenile i skraćivanje gradiva se, iako je prolaznost relativno prihvatljiva, suočavaju sa problemom izuzetno niskog nivoa stručne obrazovanosti kod studenata. Postoje naznake da nivo opšte kulture i opšteg obrazovanja takođe opada i to kod obe ove grupe. Jedan od razloga je svakako ukidanje one slobode koju su studenti imali ranije, da se do ispitnog roka bave vlastitim kulturnim ili socijalnim razvojem, kao i samostalnim obrazovanjem van fakultetskih obaveza, bez da budu konstantno vezani uz zadatu literaturu. Ovakva sloboda je onemogućena pritiscima čestih kontrolnih vežbi i kolokvijuma. Apsurdna pojava na nekim fakultetima je i ta da se manja količina gradiva uči znatno duži vremenski period, što ostavlja veoma malo vremena za samostalno traženje literature, upravo zbog ovakvih testiranja, usled čega nove generacije imaju čak i manja stručna znanja od starijih.

Još jedan od problema sprovođenja je problem rangiranja studenata. Ovaj problem ćemo klasifikovati u probleme sprovođenja „bolonjskog procesa“, isključivo zato što se nigde eksplisitno ne navodi u Deklaraciji. Međutim, praksa pokazuje da je „bolonjski proces“ u svim zemljama do sada podrazumevao, kako uvođenje školarina tamo gde ih ranije nije bilo, tako i progresivno smanjivanje budžetskih mesta na osnovu rangiranja studenata, tamo gde postoje kategorije budžetskih i samofinansirajućih studenata. Pod rangiranjem studenata se podrazumeva konkurenциja za budžetska mesta na državnim fakultetima, na osnovu količine ostvarenih bodova. Broj mesta je ograničen, što znači da, umesto određenog broja bodova koji je potreban za prelazak na budžet, postoji određen broj budžetskih mesta koja se mogu tim brojem bodova osvojiti – pod uslovom da već nisu dodeljena drugim studentima. Drugim rečima, samofinansirajući student bi trebalo da se nada ne samo svom uspehu, nego i neuspehu svojih kolega, kako bi mogao da „upadne na budžet“, budući da mu samo njegov uspeh ocigledno nije dovoljan. Ovakav odnos fakulteta prema studentima ne može biti bez posledica po odnose između samih studenata. Iluzorno je misliti da će korektan odnos i kolegijalna akademska atmosfera opstati u eksplisitno socijaldarvinističkim okvirima.

Čak i ako to odbacimo kao nebitno – kao što često čine neoliberalni ideolozi – ne možemo negirati udar koji zaoštrena konkurenčija među studentima može imati na timski rad i samim tim na slobodan protok ideja, te na kvalitet novih generacija kvalifikovane radne snage. Postavlja se pitanje: Da li rangiranje studenata može na duge staze da stimuliše kreativnost studenta u akademskim dostignućima ili njegovu kreativnost u sabotiranju rada vlastitih kolega? Da li će „bolonjski“ univerziteti uopšte biti sposobni da uoče razliku između ta dva?

Najgori problem sprovođenja do sada jeste činjenica da na „master“ studijama ne postoje zagarantovana budžetska mesta. Drugim rečima, besplatno obrazovanje kakvo je postojalo ranije je ukinuto. Sada je besplatno samo delimično školovanje, posle kojeg je budućnost mahom neizvesna. Nešto kao *free sample*. Ovako smanjena dostupnost visokog obrazovanja preti da trajno unazadi svako društvo koje se odvajaži na jedan takav korak. Budući da je za mnoge pojedince upravo fakultetska diploma najbolja šansa za izlaz iz materijalne nemaštine, za pronaalaženje struke i posla koji bi im pomogli da prevaziđu svoju početnu poziciju datu socijalnim poreklom i materijalnim stanjem, uvođenje upravo materijalnog stanja kao osnovnog kriterijuma za prijem na „master“ studije preti da podstakne okoštavanje društvene hijerarhije i društvene klase učini *de facto naslednjim kategorijama*, između kojih je gotovo nemoguće napredovati. U kombinaciji sa obaveznim prisustvom na predavanjima, čak i finansiranje školovanja nalaženjem nekakvog posla takođe biva uvelike onemogućeno. Ovakvo nametanje socijalnog porekla, klasne pripadnosti, kao osnovnog kriterijuma za upis na studije koje nude visoku stručnu spremu, gde se univerziteti doslovce pretvaraju u škole za mlade iz privilegovanih društvenih slojeva će, ukoliko zaživi, imati kao posledicu milione ljudi sa nerazvijenim intelektualnim kapacitetima na jednoj i u najbolju ruku prosečni visokoobrazovani kadar na drugoj strani.

Do sada smo videli ne baš povoljnju sliku efekata koje tržišna reforma sistema visokog obrazovanja može da ima na mlade ljude tokom njihovog studiranja. Međutim, prestaju li ti efekti sa primanjem diplome ili ispisom sa fakulteta? Da preformulišemo: kakvo ponašanje i kakvi međuljudski odnosi u privatnom životu ili na radnom mestu se

mogu očekivati od ljudi naučenih da je suština karijere u sleđenju pravila i obavljanju jednog dela posla besplatno (kao što smo videli na primeru bodovanja prisustva na času i „društveno korisnog rada“), da je jedino potrebno znanje ono koje se ocenjuje (kao što smo videli na primeru učestalih kolokvijuma i drugih testova), da vlastiti uspeh ne vredi mnogo bez tuđeg neuspeha (što vidimo na primeru rangiranja) i da je uspeh skoro nemoguć bez početnog kapitala (što pak vidimo u činjenici da su „master“ studije dostupne samo onima koji mogu da ih plate)? Može li se od takvih ljudi očekivati solidarnost i sindikalno organizovanje u odbrani svojih prava? Može li se od njih očekivati da dižu glas protiv akutnih društvenih problema, koji ih možda ne dotiču neposredno? Ovo pitanje za sada ostaje otvoreno.

Činjenica je da implementacija „bolonjskog procesa“ ne prolazi bez otpora. Sam početak sprovodenja ove reforme je 2006. godine bio, zajedno za previsokim školarinama, glavni uzrok masovnog „Studentskog protesta 2006/07“, za vreme kojeg su tri fakulteta, jedan za drugim, bili blokirani.⁵ Sam taj protest je, opet, sam bio odjek opšteevropskog antibolonjskog studentskog pokreta, koji je aktivan i danas. Načini organizovanja i proklamovani ciljevi jasno stoje u polarnoj suprotnosti sa ciljevima tržišne reforme obrazovanja i „bolonjskog procesa“. Ovi pokreti su zasnovani na studentskom samoorganizovanju, solidarnosti i neposlušnosti prema nametnutim pravilima. Prisustvo na njima ne donosi bodove za „društveno korisni rad“. U zemljama poput Španije, Italije i Nemačke, uspeli su čak i da donekle uspore primenu ovih reformi.

Može li, međutim, taj protest uspeti do kraja? Može li „Bolonja“ biti ukinuta i mogu li se poništiti efekti tržišne reforme obrazovanja? Ima li studentski pokret snagu koja dovoljna za tako nešto?

Dosadašnja iskustva ne daju jednoznačan potvrđni odgovor. Štaviše, mogli bismo sa dosta velikom sigurnošću reći da studentski pokret sam po sebi nije sposoban da do kraja iznese jedan takav istorijski zadatak. Osnovni problem je i osnovni nedostatak studentskog pokreta,

5 Blokirani su bili Filozofski fakultet i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Fakultet likovnih umetnosti pri Univerzitetu umetnosti.

a to je pre svega taj što su studenti korisnici sistema visokog obrazovanja. Kao njegovi korisnici, oni nisu u stanju da potpuno zaustave njegovo funkcionisanje. Oni ga mogu bojkotovati ili blokirati kratkoročno. Međutim, materijalni pritisci za završavanjem fakulteta radi zapošljavanja i obezbeđivanja egzistencije su preveliki. Gotovo je nemoguće održati masovni studentski protest duže od dva semestra. Sasvim je drugo počinjati ga iznova i iznova svake godine. Iskustvo protesta studenata beogradskih univerziteta pokazuje da ovakva strategija nije u stanju da osigura željene rezultate.

Drugi veliki problem je činjenica koju smo naveli na početku, a to je da univerzitet ne može biti izuzet iz logike tržišne privrede. U periodu krize, kada kapitalističke države ubrzano povlače sva prava i sve ustupke koji kroz istoriju bili izboreni od strane masovnih organizacija radničke klase, društveni sistem jednostavno nije sposoban da u tom povlačenju ustupaka zaobiđe univerzitete. Takav presedan bi imao izuzetno široke društvene implikacije.

Znači li to da studenti koji se bore protiv „bolonjskog procesa“ vode uzaludnu borbu? Ne nužno. To samo znači da, ukoliko žele da u toj borbi pobjede treba da budu sposobni da sagledaju širi društveni kontekst. Univerzitet postoji u okviru društva i podleže zakonitostima na kojima ono funkcioniše. Isto tako, prirodno je i da studenti percipiraju sebe kao samo jedan deo kapitalističkog društva u krizi, a tržišnu reformu visokog obrazovanja kao samo još jedan vid prilagođavanja društvenih odnosa interesima tržišta, odnosno interesima poslodavaca. Ukoliko usvoje takav pogled na društvenu stvarnost, sledeće pitanje koje im se nameće biva: postoje li još neke društvene grupacije koje su na isti ili sličan način pogodjene tržišnim reformama? Postoje li takve društvene grupacije koje, pored toga što dele probleme studenata, poseduju veću društvenu težinu od njih?

Odgovor na ovo pitanje se može dati na osnovu iskustava studentske borbe upravo u onim zemljama gde je ta borba dala najveće rezultate. Studentski pokreti u Italiji, Španiji, Francuskoj i Nemačkoj otkrivaju dve bitne razlike u odnosu na studentski pokret u Srbiji. Prva je politička pozadina pokreta. Dok u Srbiji vodeći krugovi studentskog

pokreta mahom beže od otvorenog iznošenja artikulisanih političkih stavova, pod parolom da „studentski protesti nisu politički“, studenti u gore pomenutim zemljama vrlo jasno i nedvosmisleno ističu da je njihova borba ujedno i borba protiv neoliberalnog preobražaja društva, to jest borba protiv svaljivanja tereta svetske ekonomске krize na njihova pleća. Pod parolom „ne želimo da plaćamo njihovu krizu“, studenti u ovim zemljama su svoju borbu učinili ne samo borbom za svoj grupni interes, nego prethodnicom širih i dubljih društvenih sukoba koji svakim danom sve više eskaliraju širom sveta. Ovakvim pristupom su saveznika u svojoj borbi našli u masovnim organizacijama radničke klase, društvenom sloju koji ima neposrednu kontrolu nad industrijskom proizvodnjom i društvenom infrastrukturom. Za razliku od studenata, radnici nisu korisnici sistema, već klasa ljudi koja sistem izgrađuje i obnavlja na dnevnoj bazi. Kao takvi, oni imaju kolektivnu moć da obustavom rada taj sistem blokiraju, destabilizuju ili promene iz korena. Tu moć su oni već više puta jasno demonstrirali u zemljama koje smo naveli, nakon čega su i usledile značajne pobede studentskog pokreta.

Naravno, budući da se ove pobede kose sa unutrašnjom logikom sistema, pitanje je koliko dugo one unutar sistema mogu opstati. U trenutku kada to više ne bude moguće, pred studentima, kao i pred radnicima i pobedama njihovih masovnih organizacija će se naći sledeći izbor: pristati na sistematsko ukidanje ustupaka ili ukinuti sistem.

Obrazac liberalnog ekstremizma u Srbiji

Vladimir Marković

Kada pokušavamo da odredimo osnovne suprotnosti koje obeležavaju političku dinamiku u Srbiji tokom prve decenije XXI veka, nameće se razmišljanje o žilavoj istrajnosti podele na „patriotski blok“ i „reformski blok“. Izraz „istrajnost“, vezan za ovu podelu, nije ovde dat s namerom da ide na ruku onim shvatanjima koja bi ovakvu dihotomiju rado projektovala na čitavu političku istoriju moderne Srbije, počev od XIX veka (u ključu: karađorđevićevci vs. obrenovićevci, liberali vs. naprednjaci ili naprednjaci vs. radikali, austrofili vs. rusofili, i sl.). Naprotiv, ta podela na osnovne suprostavljene „blokove“ političkih snaga (u koje su grupisane ne samo parlamentarne i vanparlamentarne političke stranke, već i nevladine organizacije i brojni javni delatnici), a koja je ovim imenom označena tokom režima Zorana Đindjića i njegovih naslednika (Živković, Koštunica), može se jasno istorijski locirati u period ratova u kojima je Srbija učestvovala pod režimom Slobodana Miloševića, 1990-ih godina. Odnos prema nacionalizmu, koji je tada konsolidovan kao ključni element vladajuće ideologije koja je težila „nacionalnoj homogenizaciji“, prema ratu kao instrumentu rešavanja nacionalnog pitanja putem nasilne promene etničke strukture pojedinih oblasti bivše Jugoslavije, ali i prema integraciji Srbije u „evropske tokove“ postsocijalističke rekonkiste, bio je osnova za podelu na „Prvu Srbiju“ i „Drugu Srbiju“, odnosno na „patriotske snage“ i „mondijaliste“.

Slom jugoslovenskog socijalizma, kao okvir razvijanja političkih snaga koje su zauzele prikazane pozicije, obeležen je antikomunističkom reakcijom, koju je pratila očekivana normalizacija vrednosti privatne svojine i slobodnog tržišta, političkog pluralizma i parlamentarne demokratije.

Glavne ideje liberalizma su do te mere počele da se doživljavaju kao nešto podrazumevajuće da se zanemaruje činjenica da, ma koliko bili duboko suprotstavljeni, politički blokovi u Srbiji, zapravo, zadržavaju svoju ideološku osnovu u liberalizmu. Otuda bi bilo sazajno podsticajno razmotriti mogućnost terminološkog preciziranja političke podele u Srbiji tokom 1990-ih i u razdoblju nakon 2000. godine, kroz pravljenje nijansirane razlike između konzervativno-nacionalističkog liberalizma samozvanog „patriotskog bloka“ i vesternizatorskog liberalizma samozvanog „reformskog bloka“. Na taj način, neke političke dileme, koje još uvek opterećuju društvo, mogu lako da se razotkriju kao lažne, omogućavajući oslobođanje potencijala za artikulisanje plodnih alternativa iz ugla radikalne levice.

Da bi se jasnije shvatile mogućnosti nijansiranog razumevanja liberalne ideologije, biće potrebno ukazati na neke momente koji će je dovoljno ubedljivo lišiti oreola „normalnosti“. Rasprava o političkom ekstremizmu predstavlja pogodan okvir za razmatranje jednog od tih momenata.

Pojam političkog ekstremizma, osim što ima pežorativnu konotaciju oblika diskvalifikacije protivnika, poseduje vrlo skromne epistemološke kapacitete za ozbiljniju političku analizu. Svaka politička praksa, u svojoj osnovi, operiše sa krajnostima, što je, u svoje vreme, najzanimljivije formulisao fašistički teoretičar prava i politike Karl Šmit [Schmitt], kada je ukazao na to da je politička suprotnost najintenzivnija i krajnja suprotnost. Stoga će se ovde izraz „ekstremizam“ koristiti isključivo kao tehnički termin, pomoćno sredstvo za obogaćivanje argumentacije o ideologiji liberalizma kao najširoj osnovi za različite političke prakse u savremenoj Srbiji.

O ekstremizmu, sa prethodnom ogradom, možemo govoriti kao o političkoj praksi usmerenoj na ugrožavanje nekih osnovnih prava čoveka. Pravo na socijalnu zaštitu, pravo na rad, pravo na zadovoljavajuće uslove rada, na zaštitu od nezaposlenosti, pravo na zdravstvenu zaštitu,

pravo na zadovoljavajući standard života, i druga prava definisana Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima (posebno čl. 22–26), a za čije je ostvarivanje postojao principijelni okvir u socijalističkim društvima, dovode se u pitanje trijumfalističkim oživljavanjem liberalizma u svetskim okvirima tokom 1980-ih i 1990-ih. Idejna orijentacija zvana „libertarianizam“, utemeljena na autorima kao što su Ludvig von Mizes [Ludwig von Mises], Fridrik Hajek [Hayek], Milton Fridman [Friedman] i Robert Nozik [Nozick], koja postulira neotuđivo pravo individue na sticanje i zadržavanje svojine, koje se ne može ni na koji način osporiti od strane bilo kog kolektivnog entiteta, poslužila je kao ekstremistička doktrinarna podrška neoliberalnoj politici, koja je forsirala reprivatizaciju čitavih sektora socijalizovane privrede, zahtevajući ustrojavanje društva na tržišnim principima i redukciju nivoa socijalnih izdataka i zaštite, uz glorifikovanje društvenog takmičenja.

Primere propagiranja takve ekstremističke ideologije možemo naći kod više raznolikih organizacija i grupa koje su delovale na političkoj sceni Srbije u poslednjih petnaestak godina. Navedimo, kao ilustraciju, samo neke od njih.

Narodni pokret „Otpor“, organizacija koja je tokom 1999. i 2000. godine imala istaknuto mesto u aktivnostima na obaranju Miloševićevog režima, uz sjajan potencijal mobilisanja omladine i snažnu organizaciono-finansijsku podršku odgovarajućih fondova i službi Sjedinjenih Američkih Država, u svojoj propagandi je dozirano koristio ovakve ideološke sadržaje. Nije to bilo samo programsko zalaganje za „prestrukturiranje privrede, stvaranje uslova za slobodno tržište i neminovnu privatizaciju, kao i otvaranje prema stranom kapitalu uz zakonske garancije koje bi omogućile sigurna ulaganja“ („Deklaracija OTPORA za budućnost Srbije“ iz 1999. godine). Bilo je tu i čitavih tirada ekstremno hladnoratovski intoniranog liberalizma, opterećenog orijentalističkim diskursom:

Na prostoru Balkana i Srbije nalazimo dve iskonski suprotstavljene tendencije, dva drveta koja potiču iz potpuno različitih civilizacijskih i

istorijskih korenova. Prvi koren, koji ćemo nazvati azijatskim, ne zbog kontinenta sa koga originalno potiče, nego zbog mentaliteta otomanskih sultanija i islamskih džamahirija, u Srbiji vuče poreklo od gotovo petovekovne turske okupacije snažno ojačane vladajućom ideologijom nadrisocijalizma.

Drugi koren, oličen u prosvetiteljskim vizijama Svetog Save i Dositeja Obradovića, dugo je na ovom prostoru potiskivan dominantnim azijatskim korenom. Taj evropski koren, koji počiva pre svega na inicijativi pojedinca i ličnoj motivaciji kao osnovi društvenog prosperitetit bitno su ojačali naši sunarodnici koji su se u devetnaestom i početkom dvadesetog veka vratili sa studija u Evropi, obnavljajući u voljenoj otadžbini gotovo zatrti evropski duh. Osnov evropskog modela je da bogat i zadovoljan pojedinac gradi temelje bogatog i prosperitetnog društva. Sistem vrednosti je u ovom modelu egzaktan, a njegovi zakoni, zakoni su lične motivacije i slobodnog tržista u svim oblastima aktivnog života, kako materijalnog (rad, lično i porodično blagostanje) tako i nematerijalnog (ideje, kultura i obrazovanje). Baza ovog društvenog modela počiva dakle na ličnoj inicijativi, dok je u središtu sistema društvenih vrednosti pojedinac, sa svojim željama i htenjima, sa svojim manama i strahovima, idejama i delima.

Još uvek dominantan, azijatski model pokušava da svim silama u Srbiji zatre ovaj evropski koren, ali nikakve istorijske šanse za tako nešto na duži rok ne postoje. Zaludni su zato pokušaji da se Srbija pretvorí u ostrvo gubavaca izolovano bodljikavom žicom od za režim opasnih ideja i tendencija ostatka sveta. Pokušaj da se ovaj model očuva uspeva privremeno samo u malim i od sveta zaboravljenim društвima, kakva je Kuba – ali je to nemoguće na raskrsću puteva usred Evrope – u Srbiji. („Memorandum OTPORA“, februar 2000. godine).

Drugi zanimljiv primer te vrste možemo naći u jednom programskom tekstu klerofašističke organizacije Otačastveni pokret „Obraz“, koja je do kraja 1990-ih postala šire poznata zbog propagiranja agresivnog šovinizma s jakim primesama antisemitizma i zagovaranja preuređenja društva u duhu staleškog korporativizma i „svetosavskog

nacionalizma“. Taj dokument iz 2001. godine, naslovljen „Otačastveni pokret Obraz kao srbska libertarijanska desnica“ definiše „domaćinski poredak“ (što je, uzgred, pojam čije je poreklo u „zboraškoj“, ljotićevoj fašističkoj propagandi iz 1930-ih), kao „postojanje slobodnog privatnog preduzetništva i slobodnog tržišta“. To se i šire obrazlaže:

Po mišljenju Otačastvenog pokreta Obraz, naziv kapitalizam, iako opšte prihvaćen, nije odgovarajući, jer zamagljuje suštinu slobodnog privatnog preduzetništva zasnovanog na spontanoj, od kartelskih interesnih grupa i države nesputanoj, slobodnoj tržišnoj razmeni bogatstva i usluga koje stvaraju pojedinci ili grupe ekonomski potentnih pojedinaca, to jest privatnih preduzetnika – domaćina.

Odavde slede zahtevi programskog karaktera:

Otačastveni pokret Obraz se zalaže za: ekonomske slobode; privatni dobrovoljni sistem socijalne solidarnosti preko privatnih fondova; privatizaciju socijalnog i zdravstvenog osiguranja; demonopolizaciju i dominantno privatno finansiranje obrazovanja; niske poreze koji će služiti isključivo za prioritetno finansiranje klasičnih funkcija države, kao što su oružane snage, sudstvo i administracija, upravljanje javnim nacionalnim dobrima.

Predloženi model „domaćinskog poretka“ nije bez uzora u svetu, što se pokazuje jednim upečatljivim spiskom:

Uspešne zemlje u 20. veku, posle Drugog svetskog rata, koje su sprovodile libertarijanske ekonomske ideje i programe su: Hong Kong, Tajvan, Malezija, Kipar, Čile pod vlašću patriotskih vojnih snaga 1973–1990, Bahrein i druge.

Najzad, od kraja 1990-ih aktivna je i grupa mlađih „libertarijanski“ orijentisanih intelektualaca filozofskog usmerenja koja pokušava da profiliše agresivniju propagandu neoliberalne ideologije, objavljajući isprva svoje napise u umerenijim liberalnim glasilima, kakva su *Helsinska povelja*, *Nova srpska politička misao* ili dnevni list *Danas*, a potom osnivajući vlastiti medij, pod nazivom *Katalaksija – Internet magazin za liberalnu Srbiju*.

Jedan od autora iz ove plejade, Ivan Janković (koji se istakao kao autor serije „Kapitalizam“ emitovane na Radio-televiziji Srbije u 2006. godini, i kao jedan od pisaca ekonomskog programa Liberalno-demokratske partije, koji je pred parlamentarne izbore 2008. godine plasiran pod naslovom „Ekonomija bez granica“), u svom tekstu „Jedan predlog za liberalnu reformu“ iz 2004, a u kojem daje pohvale delatnosti Centra za slobodno tržište, tvrdi:

Bez obzira koliko malo ljudi imalo dovoljno intelektualnog rigora da ispravno shvati potrebu radikalnog uvođenja kapitalizma, i koliko se napor u doslednom zagovaranju *laissez-faire* ideja ponekad (posebno na mestima poput Srbije) mogao činiti uzaludnim, javno mnenje na dugu stazu ne određuju kratkovidni političari i tehnički pedanti bez principijelne perspektive među intelektualcima, već upravo opšte i dosledne ideje. Kako je Hajek svojevremeno rekao, inteligentne i otvorene ljude koji veruju u socijalizam nećeće otrezniti teorijom o „popuštanju restrikcija u trgovini“, već jedino možda hrabrom doktrinom o potpuno slobodnoj trgovini. Tako i kod nas stvari nećeće biti popravljene tehničko-ekonomskim muljanjem koje pokušava da preslika sve, pa i najgore i najpogubnije forme regulacije koje postoje na Zapadu, već hrabrim preuzimanjem onog što je na Zapadu najbolje, a to je ideja slobode pojedinca, koja, kako opet kaže Hajek, predstavlja jedinu istinski progresivnu politiku, kako u XIX veku, tako i danas.

Njegov kolega Andreja Vražalić pokušao je da prikaže kako se istorijski transformisala lista smrtnih neprijatelja neoliberalne eshatologije za koju se bori grupa oko *Katalaksije*, sledeći svoje američke uzore. U tekstu „Levičari svih boja, ujedinite se“, s podnaslovom „Ko su neprijatelji slobode za sledeći vek“, on ovako vežba svoju „libertarijansku“ retoriku:

Da li je Zlo poraženo padom Sovjetskog Saveza? Da li su islamski fundamentalisti najveći problem? Da li je liberalni kapitalizam konačno trijumfovao? Postoje mnogi znaci da svet ide u pravom pravcu, poput Interneta, globalizacije i nastavljanja Konzervativne revolucije s kraja 70-ih. Svet je danas bogatiji, slobodniji i bolji nego ikada pre.

Na retoričko pitanje, on spremno odgovara da „levičarska kuhinja“ ima ranije pripremljene adute u borbi protiv liberalima poželjnog „kraja istorije“:

Već tokom 60-ih godina, kada je komunizam paš u stagnaciju, počele su se tražiti nove, sveže ideologije. Tada se rađa „mirovni pokret“ koji propagira nuklearno razoružanje. Zapada, naravno. Amerika je odličan primer gde se vidi kako se stvaraju ideje koje će nadživeti pad komunizma: environmentalizam, feminizam i manjinska prava. Te ideje se baziraju na negaciji progrusa, individualizma i slobodne volje.

Konačno, operacionalizacija ovih polemično-doktrinarnih stavova „filozofskog liberalizma“, dobija potpun propagandistički oblik u proglašima povodom konkretnih pitanja, a redakcija *Katalaksije* se u tom smislu obratila javnosti saopštenjem povodom dugo odlaganog početka sudskog procesa nekadašnjem čileanskom diktatoru Augustu Pinočeu, septembra 2004. godine. To saopštenje imalo je naslov „Stop crvenom teroru!“ i izražavalo je oštru osudu „najave sudskog progona generala Augusta de Pinočea, bivšeg predsednika Čilea, i heroja slobodnog čovečanstva, čoveka koji je obezbedio ne samo napredak i blagostanje Čilea, već i zaustavio dalje širenje komunističke infiltracije u Latinskoj Americi“.

General Pinoče je tvorac najuspešnijeg i najslobodnijeg ekonomskog sistema u Latinskoj Americi koji je od Čilea stvorio Švajcarsku u Andima, sa životnim standardom na evropskom nivou, i stopama privrednog rasta od 6–7% tokom više decenija. Trgovina je odmah oslobođena, nacionalizovana preduzeća privatizovana. Osim toga, Čile je prvi uveo potpuno privatni penzioni sistem, za vreme ministra Hozea Pinjere, kakav ne postoji više nigde u svetu. (...) General Pinoče je jedan od najklevetanijih ljudi u modernoj istoriji. (...) takozvani „teror“ s početka 80-ih je bio samo odmeren odgovor vlasti na širenje nereda koje su izazivali komunistički sindikati (...).

Pošto se iz ovih nasumičnih primera može zapaziti da liberalni ekstremizam, kao relativno marginalna ali aktivno prisutna politička praksa u Srbiji, ne podleže oficijelno nametnutoj dihotomiji na „patriotski blok“ i „reformski blok“ kao monolitne entitete domaće političke scene, mogu se postaviti osnove za zaključak kako bi bilo uputnije raditi na afirmisanju političke svesti o suštinskom jedinstvu srpskog liberalizma, u čitavom rasponu od njegovog konzervativno-nacionalističkog tabora, pa do malobrojnije vesternizatorske struje, uz brojna prožimanja i nijanse. Tek s tih pozicija može se pristupiti ozbiljnoj kritičkoj analizi vladajuće ideologije, kao i radu na izgradnji demokratske političke alternative koja će stati uz interes najširih slojeva društva u Srbiji, i koja će moći da se suprotstavi kako divljanju liberalnog ekstremizma, tako i „umerenim“ oblicima političkog nametanja kapitalističke eksploracije.

Tranzicija i solidarnost

Stipe Ćurković

„Strukturne prilagodbe” tranzicije u kapitalizam proizvele su učinke i na razini diskursa. Određeni pojmovi počeli su funkcionirati kao gravitacijsko središte i zadnja legitimacijska instanca dalekosežnih društvenih promjena. Ti pojmovi čine osnovni konceptualni okvir kroz koji nam političke elite, stručnjaci i mediji tumače kako neminovnost tako i poželjnost tih procesa, sukladno cirkularnoj nepogrešivosti prosvijećene mandarinske logike prema kojoj je postojeće uvijek neminovno, a neminovno nužno i poželjno. I najprovizorniji popis nužno bi uključivao riječi poput: „tržište”, „konkurentnost”, „fleksibilnost”, „dinamičnost”, „inovativnost”. U zbroju, kao set krajnjih točaka hegemonijskog konceptualnog svemira čine ono što su Pjer Burdije [Bourdieu] i Luik Vekon [Wacquant] nazvali *Novom planetarnom vulgatom*. A to hoće reći: set međusobno povezanih ideologema koji predstavljaju diskurzivni korelat normalizacije socijalno-ekonomski agende Washingtonskog konsenzusa kao temeljnog programskog dokumenta za globalni izvoz neoliberalnih reformi, od Latinske Amerike, preko postsocijalističke Istočne Europe, posrnulih tigrova jugoistoka Azije sve do okupiranog Iraka.

Izvan uskih parametara *Nove vulgate* leži područje ideološke hereze kojemu je osporena i iluzija zamjenskog dostojanstva koju romantičniji misaoni obrasci običavaju proglašavati neotuđivom privilegijom marginalnih pozicija: da se smatraju pribježištem avangardâ. Dovoditi u pitanje socijalnu logiku reformi u ime tržišta ne znači samo zapriječiti si pristup u područje ideološke i političke „serioznosti” (rijec koja je dio autopercepcijskih i reprezentacijskih protokola svake ortodoksije), nego i javno se stigmatizirati kao relikt „prošlih vremena”: netko tko

nije pronašao način da ispuže iz socijalističkog slijepog crijeva povijesti u svjetlost novoga konsenzusa. U postsocijalističkim zemljama to ujedno znači nuditi se kao zamjenski adresat za naknadne obračune tranzicijskih elita s vlastitom ideološkom prošlošću. Agresija ideološkog lova u ime nove ortodoksije tako zamjenjuje potencijalno poniženje javnih konvertitskih ispovijesti. Tko je smješten izvan logike novog konsenzusa izlaže se riziku da bude pretvoren u naknadnu personifikaciju grijeha „totalitarne prošlosti” i postane povlašteni predmet naknadnih egzorcizama. Inkvizicijska tankočutnost novog pravovjerja ide toliko daleko da klice zagovora povratka u totalitarnu tamu socijalizma uspijeva detektirati i u najdefenzivnije formuliranoj obrani minimalnih socijalnih prava. Kada ekonomski liberalizacija postaje istoznačna sa „slobodom” kao takvom, a sistematski napad na socijalna prava biva proglašen nužnim aspektom procesa posttotalitarne „demokratizacije”, svako suprotstavljanje liberalizaciji postaje potencijalnim činom neprijateljstva prema slobodi, a otpor protiv sužavanja socijalnih prava neprijateljstvom prema demokraciji.

Ideološka hereza

U retoričkom registru nacionalističkih invektiva devedesetih neprijatelje tržišnih reformi – uz prešutnu pretpostavku o identičnosti interesa tržišta s interesima nacije – običavalo se zвати upravo *neprijateljima*. U retorički mekšoj varijanti – uobičajenoj među nominalno „lijevim” parlamentarnim strankama i dijelom NGO scene – uobičajenije je govoriti o nedostatku demokratske zrelosti ili anakronizmu „krivoga mentaliteta”. Prvi zadatak postsocijalističke demokratske pedagogije tako postaje da se „demokratski nezrelu” većinu nauči da proces postepenog opoziva dotad neupitnih socijalnih prava počne prepoznavati kao proces demokratskog napretka. Konačnim pragom uspješne tranzicije u odgovornu demokratsku samosvijest postaje prihvaćanje socijalnog obespravljenja kao pouzdanog indikatora vlastite građanske emancipacije. Sloboda kapitala ne umanjuje našu slobodu da joj podredimo sve institucije države, a demokratska emancipacija ne bi bila potpuna da nas ne oslobodi i opasnih pipaka

državnog skrbništva koje uvijek iznova prijeti da nas uljuljka u stanje pomirenosti s totalitarnim uzništvom.

Strategije denuncijacije

Međutim, demonizacija nije jedina strategija denuncijacije disenzusa sa stvarnošću po mjeri *Vulgata*. Narativ o pounutrenim kognitivnim i vrijednosnim obrascima manipulativnog totalitarnog sustava zavedenima priznaje bar minimalno (iako krajnje problematično) dostojanstvo žrtve. Strategije denuncijacije otpora neoliberalnom konsenzusu koje kao motivaciju za disenzus identificiraju parazitizam i ustrajavanje na atavističkim privilegijama napuštaju teren sklike dijalektike između straha od totalitarnog i prosvjetiteljske samilosti prema njezinim žrtvama. Ostaje nedvosmislenost čistog prezira. Ovdje više nije potrebno braniti uzvišenost demokratske dosljednosti, brani se “društvo” od onih koji bi živjeli na tuđi račun. Osnovni i paradoksalni uvjet za uspjeh ove argumentacijske operacije je da recipijent unaprijed kao aksiom prihvaca da društvo koje treba braniti zapravo ne postoji, nego “samo pojedinci i njihove obitelji” (kako glasi kanonska formulacija Margaret Tačer [Margaret Thatcher]). A time se prvenstveno hoće reći da ne postoje kauzalni odnosi koji bi predstavljali restrikcije individualnoj volji, nikakvi povijesni i materijalni uvjeti djelovanja koji nisu samoskrivljeni, nikakvi entiteti ili relacije netransformabilne činom individualnog htijenja, nikakve razlike u polaznim pozicijama, naslijedeđim disproporcijama moći ili realnim slobodama. Radikalni metodološki individualizam generira vlastite etičke poučke: tko nije uspio sam si je kriv. Društvo treba prvenstveno štititi od onih koji društvo zazivaju, pravo od onih koji se na prava pozivaju. Specifično lokalna komedija krivih prepoznavanja hoće međutim da je formula o društvu koje ne postoji formula koju bi većina samosvjesno „lijevih“ intelektualaca u regiji bar donedavno bez ustezanja potpisala – kao čvrst zalog protiv svemoći fantazmi o organskim narodnim zajednicama čijim autoritetom su se bar jedno desetljeće uštkivala sva daljnja pitanja.

Paradoks tranzicijskih nacionalizama bio je da su vlastitu proklamiranu ljubav prema naciji umjeli manifestirati prije svega negativno, kao ksenofobiju i averziju prema novim prvim susjedima. Prema unutra je vladao neskriveni prezir novih elita prema masama onih radnika koji su odbijali prihvatići da opoziv socijalizma kao nominalnog društvenog projekta u korist povijesnog oslobođenja nacije logičnom nužnošću vodi u deindustrializaciju; nezaposlenost. Deklarirana bratska ljubav među sunarodnjacima oslobođenih stoljetnog jarma tuđe vlasti tako je proizvela prvi i terminalni simptom vlastite socijalne suštine: u trenutku kada su na razini ideologije improvizirane barokne teorije „stališa” trebale izbrisati svaki trag spomena o klasnom antagonizmu, upravo je klasni antagonizam – krijumčaren pod retoričkom kamuflažom nacionalnog jedinstva – ponovno postao neposrednom društvenom činjenicom. Ono što je liberalna i „socijaldemokratska” parlamentarna i intelektualna opozicija suprotstavila neoliberalizmu s nacionalističkom fasadom, bio je projekt indigniranog odbacivanje kiča nacionalističkog pokrova uz prešutno ubrzavanje u smjeru iste socijalne politike. Ideali europske integracije i demokratske normalizacije (nakon što se Tuđman iz „zapadnoeuropskog civilizacijskog kruga” navigirao u izolaciju) zamijenili su Naciju kao krajnju instancu ideološke legitimacije istog transformativnog procesa. Moment s obje strane bučno deklariranog ideološkog diskontinuiteta zaklanjao je dublji kontinuitet prešutnog temeljnog konsenzusa među elitama svih raspoloživih parlamentarnih opcija. No, kontinuitet ne otkrivaju samo ustrajnost progresivne privatizacije resursa pod državnom kontrolom, liberalizacija trgovinskih odnosa, postepeno povećavanje pritiska na institucije socijalne zaštite i „fleksibilizacija” radnoga prava. Zanemareni aspekt kontinuiteta na ideološkoj razini – unatoč svim razlikama u diskurzivnoj izvedbi – čini i zajednički podtekst klasnog prezira u narativima tobože oprečnih socijalnih imaginarija.

Nacionalizam i proces kapitalističke restauracije

Slučajevi okupacija tvornica ili organizirani otpori privatizaciji i „racionalizaciji” naučili su nas da se u dominantno „desnoj” izvedbi prezir prema socijalizmu direktno prevodi u refleks optuživanja pobunjenih radnika za jugonostalgiju, „nefleksibilnost” i kočenje napretka mlade države. Iza nacionalističke retorike krila se jedva skrivena klasna agenda. Paradoks koji vrijedi naglasiti je da su u kapitalizmu pauperizirani radnici počeli fungirati kao personificirana lica bijede demonizirane prošlosti – umjesto da budu personificirane optužbe procesa koji ih je u takav položaj doveo. Što ih je kapitalizam stavljaо u nezavidniji položaj (materijalno, ali i po pitanju nesposobnosti praćenja kulturne diverzifikacije potrošačkih preferencija srednjih klasa, koje su postale primarnim indikatorom uspješnog pozapadnjenja), to je lakše postalo dodijeliti im ulogu podsjetnika na prijeteću degradaciju u slučaju eventualnog „povratka na staro”. Tako je postalo moguće ideološki instrumentalizirati učinke socijalnog nasilja protiv njezinih žrtava. Priželjkivana posljedica bila je tabuizacija problematike socijalnih posljedica ekonomskih reformi i otežavanje političke samomobilizacije radništva. Gdje se protest ipak artikulirao – najupečatljiviji primjer je vjerojatno okupacija TDZ-a – bio je prisiljen pribjegavati poniznoj ideološkoj samolegitimaciji kroz eksplicitno distanciranja od bilo kakve asocijациje sa socijalizmom. Pribjegavanje parafernalijsama i insignijama lojalnosti postsocijalističkom projektu povratka Nacije treba čitati i kao pokušaj da se deklarativna bratska solidarnost nacionalističke retorike uzme za riječ i realizira putem direktnog apela. Činjenica da na taj apel nije odgovoreno indikator je socijalne ispravnosti ideološkog obećanja nacionalne solidarnosti.

Ako je nacionalizam time otkrio da je u krajnjoj konzekvenci – i neovisno o tome što su involvirani akteri vjerovali – bučna ideološka površina dubljih i dalekosežnijih procesa kapitalističke restauracije, liberalna građanska ljevica je iz opetovanog igrokaza tih neuspjelih interpelacija politički uspjela ekstrahirati samo potvrdu svog prezira prema „kolektivističkim refleksima” masa, ovoga puta u ruhu moralno i estetski

zgađenog antinacionalizma. Jedini projekt „emancipacije“ koji je znala artikulirati i do kojega joj je stalo ne obraća se radnicima u okupiranim tvornicama: projekt brze asimilacije životnog stila (dobrim dijelom imaginarnih) zapadnih srednjih klasâ.

Još jedan paradoks hrvatske tranzicije predstavlja činjenica da unatoč progresivnoj proletarizaciji radnih i materijalnih prilika srednjih klasâ nije dovedena upitanje temeljna autopercepcija većinje zinih pripadnika. Realno rastuća fragilnost materijalnog položaja ne uspijeva proizvesti pukotine niti poljuljati projektivnu identifikaciju sa slikom vlastite buduće pripadnosti privilegiranom sloju srednjoklasnih građana Europske unije. Anticipatorna konzumacija imaginarnе budućnosti pritom stoji u direktnoj korelaciji s visokom osobnom zaduženosti preko potrošačkih i stambenih kredita. Ono što na individualnoj i subjektivnoj razini predstavlja puko sredstvo simboličke i potrošačke integracije u imaginarnu Europsku uniju općeg blagostanja – kredit, na razini objektivne nacionalne ekonomije predstavlja snažan mehanizam realne ekonomske integracije u istočnoeuropsku stvarnost financijske kolonizacije od strane Zapada. Nedvojbeno je riječ o dubokom proturječju, a nedvojbeno je i da ono još nije postalo politički produktivno. Ali, dosad političke učinke nije proizvelo ni proturječe da zapadnoeuropska država blagostanja kao proklamirani krajnji horizont procesa integracije ostaje neupitna legitimacija neoliberalnih reformi u Hrvatskoj i u trenutku kada je postalo izvjesnim da je specifični oblik klasnog kompromisa koji je predstavljala država blagostanja i na Zapadu prošlost.

Nestanak kapitalizma kao objekta kritičke refleksije

Imaginarna socijalna ontologija lijevo-liberalnog spektra temeljito je gentrificirana, u njoj se nesrednjoklasni elementi javljaju samo kao isključen traumatski element od kojega treba držati političku i simboličku distancu. Isto vrijedi i za mnoge nekoć ponosno „opozicijske“ intelektualce, novinare i pisce. Naglašena „urbanost“, pa čak i rasprostranjen estetski i egzistencijalni kult heroizma gubitništva i nihilistične distance spram svakog

oblika kolektivnosti u velikom dijelu suvremene hrvatske književnosti ostavljaju dojam afektiranog alibija za prešutni politički konformizam i način glamourizacije intaktnosti vjere u obećanje da proces europske integracije doista vodi preko eshatološkog praga iznad kojega počinje apolitična normalnost osiguranog blagostanja u „uređenoj državi“. Činjenica da su neki od ljudi iz tog miljea ovogodišnje studentske blokade dvadesetak fakultetâ pozdravili kao „najvažniji politički događaj od samostalnosti“ baca specifično retroaktivno svjetlo i na izostanak bilo kakve spomena vrijedne solidarizacije intelektualaca sa slučajevima radničkih okupacija tvornica poput TDZ-a. Solidarizacija se ovdje očito aktivira po ključu simboličkih identifikacija i participacije u istom kulturnom horizontu, pa njome rukovode i zazori koji korijen vuku iz takvih demarkacija, unatoč činjenici da je proletarizacija intelektualnog, a posebno novinarskog rada, evidentna činjenica.

Uzme li se na trenutak odstojanje i pokuša u povijesnoj perspektivi interpretirati tu okolnost u kontekstu progresivnog zaborava marksističkog koncepta klase u korist etnografsko-deskriptivnih, dobiva se implicitna ali dalekosežna kritika političkih implikacija takvog zaborava Marxa. Zbog empirijske neposrednosti veća intuitivna plauzibilnost teze o primatu etnografsko-kulturoloških distinkcija nad tezom o povijesno presudnjem pitanju pozicije unutar kapitalističkog načina proizvodnje za posljedicu ima nestanak kapitalizma kao objekta kritičke refleksije. Umjesto eksplanatorne eksplikacije sistemske logike kapitala dobiva se potencijalno neiscrpna proliferacija fenomenologijâ životnih stilova. Bilo bi naivno sugerirati direktnu kauzalnu vezu između recentnih akademskih i intelektualnih modâ i izostanka solidarizacije nominalno „lijevih“ intelektualaca s radničkim protestima. No, ako ništa drugo, upravo činjenica njihova izostanka može poslužiti kao negativan indikator akutne analitičke relevantnosti marksizma za razumijevanje društvene stvarnosti koju kapitalizam *de facto* uspostavlja – jer nas podsjeća na političku cijenu njegova zaborava. Politička dezorientacija i naivno, nekritičko prijanjanje uz narative o državi blagostanja kao konačnom ishodu tranzicije, nedostatak kategorijalnog aparata koji bi omogućio razumijevanje strukturne pozadine neoliberalnih reformi

i njihovih neizbjegnih socijalnih implikacija simptomi su tog zaborava. Cijena je hegemonija apologetskih ideologema čak i među po autopercepцији „lijevim“ intelektualcima, sa svim posljedicama koje to podrazumijeva.

Zaoštravanje antagonizama

Kampanja koju EPH zadnjih mjeseci provodi uvjeravajući nas da su lijenos i parazitizam hrvatskog radništva uzroci gospodarstvenih problema države, predstavlja zaoštravanje i novi stupanj otvorenosti u klasnom antagonizmu odozgo. Zasad se nije dogodio sličan stupanj samosvjesne mobilizacije s druge strane. Veliki najavljeni jesenski prosvjedi još nisu realizirani, a veliko je pitanje hoće li uspjeti nadići fragmentiranost sindikalne scene. Strategija EPH-a počiva na dva osnovna poteza. Direktnim denuncijacijama pokušava se oslabiti apelativni autoritet sindikatâ, koji – svim internim sukobima unatoč – i dalje predstavljaju najizglednije aktere masovnih protestnih akcija protiv vladine odluke da „krizu riješi“ produbljuvajem socijalnog napada na radnu većinu. Drugi aspekt kampanje predstavlja pokušaj utjecaja na samu percepciju problema u javnosti: teze o „parazitskom mentalitetu“ retorički se zaoštravaju do nivoa tabloidne proizvodnje moralne panike, a katastrofizmu kao sredstvu ucjene plauzibilnost se pokušava priskrbiti pozivanjem na izvještaje Svjetske banke i MMF-a. Poziv na solidarizaciju bi tako trebao unaprijed biti dvostruko lišen apelativne supstance. Rasplet situacije ove jeseni bit će i indikator intaktnosti legitimacijskih narativâ koji su dosad pacifirali veliku većinu i prevenirali političko propitivanje samog tranzicijskog procesa. Pitanje je postavljeno. Ono glasi: hoće li medijski oktroirani – u osnovi neokolonijalni – samoprezir i klasna autoagresija uspjeti spriječiti otvorenu koliziju interesa većine s tranzicijskim elitama? Ili će se otvoriti politički prostor za fundamentalno propitivanje dosadašnjeg smjera razvoja?

Za slučaj da će odgovor ići u smjeru reafirmacije solidarnosti, treba postaviti i pitanje što solidarnost danas znači, i je li i do koje mjere kao koncept uspjela ostati imuna na centripetalnu silu *Vulgat*?

Nacionalizam je donio prvo bitno sužavanje političkog dometa pojma solidarnosti. Granice solidarnosti svele su se na granice Nacije (kao što svi znamo, te granice se nisu podudarale sa službenim geografskim granicama nove države). Transnacionalni, univerzalistički višak odstranjen je kao samo još jedan aspekt patologije socijalizma, još jedan dokaz njegove opasne utopijske preuzetnosti i neodržive artificijelnosti. Amputacija i kvantitativno sužavanje praćene su međutim deklariranim (kompenzacijanskim?) skokom na kvalitativnom planu: solidarnost pripadnika novih državâ više se neće temeljiti na kriteriju hladne kalkulacije klasnog interesa, nego na organskim sponama nepodijeljenog narodnog zajedništva. U aksiomatski utvrđenom organskom jedinstvu nacionalnog htijenja socijalna solidarnost uspostavlja se po *defaultu*, inherentna je samom činu konstitucije Nacije. To je razina ideologije. Ali, da bi se narativ održao postalo je na koncu potrebno izvanjsku podjelu između homogene narodne zajednice i onih koji su se (po etničkom usudu) našli izvan nje reproducirati unutar same Nacije. Da bi Nacija ostala homogena, oni koji su postali empirijskim svjedočanstvom neispunjenoj obećanja solidarnosti, morali su postati predstavnicima kompromitiranog i neautentičnog elementa. Postoji međutim jedna skupina koja komplicira jednadžbu. U mjeri u kojoj su bili ratni veterani, radnici su – dok su istupali kao branitelji – uživali karakter simboličke i političke neupitnosti. Materijalne povlastice koje su iz toga proizlazile unutar nacionalističkog narativa nije bilo moguće osporiti, a da se ne dovede u pitanje sam narativ. Gdje nisu imali to pokriće ili ga nisu znali mobilizirati kada bi se suprotstavljali privatizaciji i masovnim otpuštanjima, radnici su nužno opet postali nositeljima nečistog preostatka i metom političke i ideoološke agresije. Kada se u medijima fenomen „lažnih branitelja“ tretirao isključivo kao simptom korupcije i nepotizma (koje ne isključujem kao eksplanatorne momente), propustilo se postaviti pitanje do koje mjere je braniteljski status zapravo jedini način da se obećanje solidarnosti unutar nacionalističkog narativa realizira. Odnosno, u kojoj mjeri specifični uvjeti mogućnosti te iznimke sâmo obećanje nacionalne solidarnosti otkrivaju kao nužno konstitutivno neistinito u uvjetima kapitalističke restauracije.

Liberalna opozicija nije morala strepiti od opasnosti shizoidnih raskoraka te vrste, pa je – zbog velikog broja upitnih slučajeva – za parazitizam mogla sumnjičiti i ratne veterane, a preko denuncijacije nepotizma i korupcije kao aspekata procesa dodjeljivanja braniteljskog statusa, otvoriti prostor i za dalekosežnije denuncijacije samog koncepta kolektivnoga. Kolektivnost je tako dospjela u poziciju dvostrukе kriminalizacije: prvo kao socijalistički, onda kao nacionalistički ideal. U tom svjetlu recentna kampanja EPH-a – po samopoimanju medijski agent *liberalne* političke opcije – predstavlja dospjeće tog procesa do njegovih krajnjih konzekvenci. U kontradikciji između restauracije kapitalizma i proklamirane socijalne homogenosti ishod je nužna antagonizacija klasnih odnosa i – u ovom slučaju – agresivno odbacivanje samog načela solidarnosti i unutar suženih nacionalnih parametara.

No, koncept solidarnosti time nije nestao, nego je još jednom transformiran. Gdje se evocira u postkolektivističkoj varijanti, evocira se u obliku moralnog apela upućenog individualnoj savjesti. Njegov primarni pojavnji oblik postaje osjećaj krivnje, njegov prvi refleks humanistička gesta. I ovo potonje, međutim, samo u slučaju uspješne interpelacije, koja uvelike ovisi o osjećaju vlastite relativne privilegiranosti adresata. Tamo gdje on nestaje – zbog rasta socijalnog i materijalnog pritiska – stvar prijeti da se izokrene u revolt protiv moralne ujcene. Tako koncipiran pojам solidarnosti obvezuje onoga u ime koga je upućen na apriorni pristanak na status pasivne žrtve i dolične teatralizacije vlastite nemoći. Tamo gdje je granica te pasivnosti prekoračena moralna obveza davatelja se pretvara u gnjev nad nezahvalnošću prosjačke arogancije. Sama fragilnost konstelacije i uvjeta mogućnosti nužnih za uspješnu izvedbu solidarne geste tako potencijalno postaju dodatnim ulogom u dokaznom postupku o utopijskoj iluzornosti samoga koncepta. Solidarnost postaje zahtjevom za nemogućom mjerom osobnog moralnog heroizma, što je samo negativan pretkorak naturalizacije i normalizacije politike koja sustavno ukida povijesno već izvorene institucionalne oblike solidarnosti. Na koncu i sama država blagostanja – na poslijeratnom zapadu toliko dugo nužan legitimacijski aspekt vjernosti tržišnom gospodarstvu – biva otpisana

kao iracionalna tlapnja i atavistički teret mobilnosti pojedinaca (na razini ideološke reprezentacije) i kapitala (na svim ostalim razinama). Umjesto da postane momentom u borbi protiv *Vulgata*, solidarnost tako postaje njezinim integralnim dijelom.

Da bi postala politički produktivnom kategorijom solidarnost mora pronaći modus artikulacije koji će napustiti klopu moralnog apela upućenog savjesti pojedinca (što je samo još jedan kamuflirani pojavni oblik metodološkog individualizma, a time i ukidanja mogućnosti formulacije sistemskih pitanja). Početi iz prividno suprotnog smjera – od ideje čovječanstva – ne vodi puno dalje. Apstraktni humanizam počinje u povijesno i socijalno zrakopraznom prostoru. Postaviti zahtjev za solidarnost na tu razinu znači prekriti inicijalne disproporcije u polaznim pozicijama društvene moći. Gdje se naglašava apstraktna univerzalnost ljudskog iskustva, potencijalno postaje dovoljno da predstavnici vlasti kapitala pokazuju „ljudske ranjivosti” da bi na tome utemeljili svoj poziv na solidarnost većine s teškim teretom „nužnih” odlukâ vladajućih.

No, povijesni trenutak u kojemu se nalazimo takav je da nas lišava pretjerane obvezе introspektivnih i konceptualnih mučenja zbog proturječja između univerzalne formulacije zahtjeva za solidarnošću na razini apstraktnog humanizma i cinizma koji u povijesno i socijalno konkretnome iz njega proizlazi. Stanje je dovoljno akutno da si smijemo priznati da je naša uloga u ovome trenutku defenzivna, ali zato vrlo konkretna: obrana stečenih socijalnih prava i institucijâ socijalne zaštite kao povijesno već izborenih, konkretnih oblika solidarnosti. To je prvi – ali nužan – korak u otporu protiv sve direktnijeg podčinjavanja životâ većine zahtjevima kapitala. Obećan nam je (skori) kraj povijesti, u obliku u kojemu nam je bilo najlakše u njega povjerovati: našim „postajanjem Europom” koja – ako je takva ikad i postojala – danas više ne postoji. Što kasnije shvatimo razmjere neistine, to će veća biti cijena koju će platiti većina. Dakle: govoriti danas o solidarnosti znači prije svega prihvati neminovnost borbe protiv njezina institucionalnog uništenja.

Radnički otpor u Hrvatskoj: iskustva i zadaci

Petar Pavlović

Uvod

U periodu od protekle godine dana došlo je do naglog razbuktavanja socijalnog pokreta u Hrvatskoj, svakako još uvijek skromnog i nerazvijenog, ali ipak po snazi, dubini i značaju neviđenog u proteklim dvadesetak godina. Ovaj niz događaja, koji uključuje aktivnosti studenata u pokretu za besplatno školstvo, niz različitih radničkih akcija, te seljačke prosvjede uz sukobe s policijom, u suštini predstavlja još uvijek politički nedovoljno artikulirani vid reakcije potlačenih slojeva na vladajuću neoliberalnu politiku i nehumanu društveno-ekonomski sustav. Cilj ovoga teksta bit će dati prikaz razvoja ključne komponente socijalnog pokreta – radničkog pokreta, uz snažni naglasak na probleme koji se u njegovom razvoju javljaju, te prijedloge narednih koraka i rješenja.

Otpor radnika prirodno počinje na njihovim radnim mjestima, te je usmjeren na ispunjavanje zahtjeva koji su u pravilu vezani uz specifične probleme određenog poduzeća – kao što su neisplata plaća, otpuštanja, zakulisne igre i neizvjesna budućnost radnika itd. Međutim, kroz specifične probleme svakog pojedinog poduzeća izražava se opća logika razvoja cjelokupne ekonomije. Zajednički temelj svih specifičnih problema određen je obilježjima postojeće faze kapitalizma u Hrvatskoj. Težina postojeće situacije, koja radnike pogađa prvenstveno putem poskupljenja, otpuštanja i smanjivanja plaća, proizlazi iz dvije usko povezane stvari: grabežljivosti kapitalista koji, ostvarujući profit radom drugih, u cilju očuvanja i povećanja svojih profita nastoje koliko kod

je moguće smanjiti radnička prava, plaće i broj zaposlenih; te politike Vlade u interesu kapitalista, čija je orijentacija na potpunu privatizaciju i uništavanje industrije, kombinirana s imperijalističkom politikom krupnog svjetskog i europskog kapitala i anarhijom kapitalističke proizvodnje, dovela do ove situacije na makroekonomskoj razini, te koja kao odgovor na krizu predlaže mјere utemeljene na dodatnim olakšicama za kapitaliste i dodatnim opterećenjima za radnike. Dosljedna borba za rješavanjem problema koji se pojavljuju na nivou pojedinog poduzeća prerasta njegove okvire i pretvara se, stoga, u borbu na razini cjelokupnog političkog i ekonomskog sustava.

Pred radnicima se u isto vrijeme otvara nekoliko povezanih frontova borbe i nekoliko čvrsto povezanih skupina neprijatelja, od kojih se niti jedan ne smije zanemariti. Ispravan vid strategije mora krenuti od te činjenice kao i od jasno postavljenih ciljeva. Prije svega, smatramo da se je potrebno izboriti za zaštitu radnika u okviru svakog pojedinog poduzeća i ostvariti specifične i neposredne zahtjeve koji su svakom poduzeću od ključnog interesa – posebno naglašavajući potrebu korištenja metoda kao što su okupacije tvornica i štrajkovi. Zatim je potrebno povezati i koordinirati otpore i borbe svih radnika na nacionalnoj razini, te ih zajedno sa savezničkim skupinama, kao što su studenti i siromašni seljaci, usmjeriti s jedne strane protiv interesa cjelokupne kapitalističke klase, a s druge strane protiv ekonomske i socijalne politike Vlade. U tome posebno važno pitanje predstavlja i formiranje savezništva između radnika iz proizvodnih i neproizvodnih sektora, manualnih i intelektualnih radnika itd. Temelj radničke ofenzive treba činiti val blokada tvornica zajedno sa generalnim štrajkovima i masovnim prosvjedima. Osnovu koju predstavljaju akcije industrijske radničke klase potrebno je kombinirati s paraliziranjem uslužnih djelatnosti, prometa, te državnih službi. Ekonomsku dimenziju borbe je, konačno, potrebno nadopuniti političkom usmjerrenom na rušenje postojeće političke elite, stvaranjem istinske radničke partije, te uspostavom radničke vlasti.

1. Borbe na radnim mjestima i njihove dosadašnje pouke

a) Uloga sindikata

Naša je osnovna teza da se suočeni s krizom i potrebom organiziranja radnici prvenstveno okreću svojim tradicionalnim organizacijama – sindikatima. Cjelokupna tradicija radničkog pokreta, kao i analiza realnog stanja stvari, nije ostavljala ni najmanje sumnje da će se to dogoditi i u tekućim socijalnim borbama u Hrvatskoj. Nedvosmisleno se pokazalo da su oni koji su tvrdili suprotno zamijenili objektivnu analizu stvarnosti svojim željama, emotivnim impulsima i ideološkim dogmama. Svi značajni oblici radničkog otpora provedeni su prvenstveno putem SSSH-ovih i HUS-ovih sindikata, a sindikalni povjerenici su u njima nedvojbeno imali veliku važnost. Također, sindikati su svoju ogromnu snagu pokazali i prilikom sakupljanja potpisa za pokretanje referendumu o novome proturadničkom Zakonu o radu. Usprkos krajnje restriktivnim uvjetima koji su postavljeni kao uvjet pokretanja referendumu (više od 10% potpisa svih osoba s pravom glasa u roku od dva tjedna) sindikalne konfederacije su uspjеле prikupiti 717 000 potpisa. Vlada je na to odgovorila brzim manevrom kojim je spomenuti zakon povukla iz procedure.

Sektaši svih profila su – a sektaštvo smo već jednom prilikom definirali kao praksi bavljenja socijalnim i političkim pitanjima kod koje se pojedinac ili grupa svojim stavovima i strategijom nastoje suprotstaviti (često i prikazati kao alternativa) masovnim radničkim organizacijama – svoje tvrdnje bazirali na jednostranim kritikama sindikata. Sektaši će uvijek ukazivati na veliku birokratiziranost postojećih sindikata, velike plaće rukovodstva i njihovu čestu otuđenost od samih radnika, sklonost povezivanju viših slojeva sindikata s državom i kapitalistima, njihovu pretjeranu popustljivost, nedemokratičnost njihovog unutarnjeg ustroja itd. Tendencije birokratizma i potpune nespremnosti sindikalnog rukovodstva na bilo kakav ozbiljan vid sukoba s Vladom do izražaja dolaze neprekidno i sasvim jasno upadaju u oči. Niti jedna od ovih kritika se ne može dovesti u pitanje – problem nije njezina faktička netočnost,

već jednostrano naglašavanje jednih tendencija uz zanemarivanje drugih. Pretpostavka je svake takve kritike tretiranje sindikata kao nedjeljive cjeline i poistovjećivanje sindikata s njegovim rukovodstvom – a time i politike sindikata s politikom rukovodstva.

U svakoj je analizi potrebno krenuti od dva osnovna i različita sastavna elementa sindikata: mase običnog radničkog članstva i sindikalne birokracije. Sindikat običnom radniku predstavlja jedinu organizaciju koja na bazi solidarnosti i međusobne pomoći štiti njegove interese, jamči određenu razinu neophodnih prava, te po potrebi pruža besplatnu pravnu pomoć. U okvirima djelatnosti sindikata odvija se neprekidna borba stotina tisuća radnika. Oni koji okreću leđa sindikatima okreću leđa i ogromnoj masi sindikalno organiziranih radnika, te svakodnevnoj borbi na radnim mjestima. U kontekstu sadašnjeg stanja stvari odbacivanje sindikalnog organiziranja u okviru masovnih sindikata može značiti samo razbijanje radničke borbe, te put prema neorganiziranosti, beznađu, te potpunom trijumfu diktature kapitala ne samo na razini društva, već i pojedinog radnog mjesta.

Birokracija se u velikom broju slučajeva, no naravno ne i automatski, može poistovjetiti sa središnjim rukovodstvima sindikata. Ono što karakterizira birokraciju jest činjenica da u svojim rukama koncentrira procese donošenja odluka od interesa za sve radnike, da održava nedemokratičnost sindikalne strukture i pasivnost većine radnika koji bi trebali pasivno čekati i dopustiti da ih birokracija predstavlja, da njezini pripadnici imaju očigledno povlaštenu razinu plaća, te da često sami niti ne pripadaju radničkoj klasi, što znači da kod njih niti da ne postoji pretjeran interes da ju se dosljedno zastupa. Iz navedenoga proizlazi sklonost popuštanjima, kompromiserstvu, te povezivanju s kapitalistima i političkom elitom, odnosno državom. Vidimo da birokratičnost u prvom redu podrazumijeva odnos moći i privilegija i taj se odnos uvijek manifestira i u stavovima koji se zauzimaju o nizu konkretnih pitanja. Posebno je bitno birokratske elemente određivati na temelju konkretnih i specifičnih okolnosti, a ne pasivnom primjenom nekih mehaničkih shema. Potrebno je izbjegavati svake površne, vulgarne i jednostrane ocjene

prema kojima se na temelju nekoliko podataka cijeli sindikat proglašava „lošim i birokratiziranim” ili se birokracija automatski poistovjećuje samo s jednom skupinom unutar sindikata itd.

Postojanje za hrvatske prilike velikog broja različitih sindikalnih središnjica i njihova razjedinjenost, koja očigledno predstavlja veliku prepreku razvoju radničkog pokreta, usko je povezana s politikom birokracije. Nasuprot različitim destruktivnim, sektaškim i birokratskim tendencijama koje razjedinjuju radnike – bilo na osnovi pripadnosti različitim sindikatima, bilo na osnovi razlike struka – potrebno je snažno istaknuti slogan radničkog jedinstva. Radničko jedinstvo nije isprazna fraza ili puka želja već nužnost koja proizlazi iz istovjetnosti pozicije svih radnika u odnosu spram države i kapitala, te potrebe zajedničkog nastupanja u borbi za ostvarivanje zajedničkih interesa.

U skladu s onime što smo do sada rekli način djelovanja u domeni sindikalnog organiziranja trebao bi uključivati nekoliko ključnih segmenata: potrebno je raditi na reformiranju sindikata djelovanjem iznutra, boriti se da rukovodeće pozicije preuzme najborbenija struja snažno vezana uz radnike iz baze, slabiti pozicije konzervativno-birokratskog krila, raditi na demokratizaciji odnosa i procesa odlučivanja u sindikatima, te se odlučno suprotstaviti svemu što razjedinjuje radnike po bilo kojoj osnovi – sektaštvo, šovinizam, seksizam, homofobija itd. Borba protiv birokratskog krila sindikata se, naravno, ne može svesti na napadanja i prozivanja određenih pojedinaca, već se mora temeljiti na formiranju jasne borbene političke linije i odnosu spram niza konkretnih pitanja. Upravo će se na sasvim konkretnim primjerima – štrajk, okupacija, organiziranje prosvjeda, pregovori u ime radnika – najbolje pokazati dosljedni ili izdajnički karakter povjerenika, predstavnika i rukovodstava i upravo će oni pružiti najsnažniji impuls nužnim promjenama – ne samo u sastavima rukovodstava i odnosima moći unutar sindikata, već i načinu sindikalnog rada.

- b) Dovlašće u okviru tvornice
i neposredno-demokratski karakter radničkog upravljanja

Ako su dosadašnja iskustva naglasila veliku ulogu sindikata, ona su s druge strane, istaknula i važnost radničkog neposrednog samoorganiziranja i direktnog djelovanja, odnosno načina rada koji u svojoj logici prelaze uobičajene oblike sindikalne strukture. Put prema prihvaćanju ovoga modela radničke borbe zahtijeva odbacivanje raširene i promašene metode štrajka glađu. Pristajanjem na metodu štrajka glađu radničkom otporu se oduzima njegov masovni karakter i borba se prenosi na leđa nekolicine krajnje samopožrtvovnih radnika. Također, radnički otpor se time u potpunosti pasivizira – umjesto u aktivnu borbu za svoja prava uz korištenje nužnih metoda prisile i pritiska usmjerenih prema kapitalu i Vladi, radnički otpor se pretvara u mučeničko odricanje u kojemu se odnos prema kapitalu ili Vladi pokazuje sličnim odnosu nekog asketa prema božanstvu. Nasuprot tome, ne smatramo da se rješenje nalazi u moljenju milosti od kapitalista ili Vlade i pasivnom iščekivanju, nego u otvorenoj borbi za svoja prava.

Već sam štrajk predstavlja oblik pojavljivanja jasnih proturječnosti – kapitalistički način proizvodnje, proces u funkciji proizvodnje profita, biva prekinut od strane sastavnog i neizostavnog dijela koji ulazi kapitalistički proizvodni odnos – radne snage, prilikom čega se radnici u svojim zahtjevima suprotstavljaju temeljnoj logici njegovog funkcioniranja. Preuzimanje tvornica predstavlja značajan korak dalje u istom smjeru – ono na otvoren način propituje ne samo normalno odvijanje proizvodnog procesa, već i temeljne principe kapitalističkog vlasništva i na dnevni red postavlja pitanje o tome tko zapravo ima kontrolu nad tvornicom – kapitalist ili radnici. U trenutku preuzimanja tvornice od strane radnika očito dolazi do pojave dvovlašća. Vlast kapitala počiva na principima privatnog vlasništva, na sredstvima za proizvodnju i ekonomskoj moći, te u određenom broju slučajeva postoji tendencija da se ona u materijalnom obliku ispolji kroz odrede zaštitara. Radnička vlast u sebi sadržava princip upravljanja nad proizvodnim procesom od strane samih proizvođača, a ne onih koji parazitiraju na radu drugih, a zasniva se jedino na masi samih radnika i njihovoj organiziranosti, te se u materijalnom vidu ispoljava kroz radničke straže i u drugim oblicima radničke kontrole.

Kao što vlast kapitala poprima svoj organizirani oblik u vidu uprave potrebno je i formiranje organiziranog izraza radničke vlasti. Sindikalno organiziranje se za taj zadatak prirodno pokazuje nedostatnim – potrebno je organizirati radnike iz različitih sindikata, te u borbu uključiti i one koji nisu sindikalno organizirani, kao i na adekvatan način izraziti volju većine radnika uslijed stalno promjenjivih okolnosti. Za razliku od dosadašnjih oblika organiziranja štrajkačkih odbora, bilo bi potrebno staviti veći naglasak upravo na sudjelovanje svih neposredno zainteresiranih radnika, uz pravo na iznošenje mišljenja i odlučivanja, kao obavezujućem aspektu radničkog upravljanja. Veoma značajan primjer neposrednog demokratskog odlučivanja pružaju studentski plenumi prilikom blokada fakulteta koji bi trebali postati efikasan model organiziranja radnika u štrajku i prilikom preuzimanja tvornica. Sastajući se svakodnevno te razmatrajući sva aktualna pitanja i donoseći odluke radnički savjeti bi na adekvatan način mogli izraziti volju većine radnika i onemogućiti izdaju i nedopustive kompromise na koje bi u njihovo ime mogla pristati sindikalna birokracija. Na taj način svaki radnik punopravno sudjeluje u kreiranju odluka, te ujedno za njih snosi i odgovornost. Prirodno je da će u znatnom broju slučajeva borbeni sindikalni povjerenici imati najveći utjecaj, no oni nipošto ne bi smjeli imati bilo kakva posebna prava u odnosu na ostale članove radničkih savjeta. Upravo bi od njih trebala krenuti inicijativa za formiranjem neposrednih demokratskih tijela u tvornici. Također je prirodno da će se u svim slučajevima većih poduzeća, pogotovo zbog potrebe veoma brzog reagiranja, trebati formirati i posebno uže tijelo sastavljeno od manjeg broja ljudi – radničkih delegata, prvenstveno zaduženo za predstavljanje i rješavanje tehničkih pitanja – odgovorno radničkom savjetu i smjenjivo od strane radničkog savjeta, te kratkog mandata. Funkcije tog tijela bi se, dakle, uglavnom poklapale sa uobičajenim funkcijama štrajkačkih odbora. Smatramo da je posebno bitno inzistirati na tome da to tijelo bude izabrano od svih radnika i u svakom trenutku odgovorno radničkom savjetu, da su odluke savjeta za njega obvezujuće, te da je prilikom svakog bitnog pitanja potrebno sazivanje savjeta svih radnika.

Dvodlašće u okviru tvornice u sebi obuhvaća dva nepomirljiva i proturječna principa, te u skladu s time ne može predstavljati neku stabilnu i dugotrajnu tvorbu. Jedino o konkretnim okolnostima i nizu specifičnosti određene situacije ovise u kojoj će se mjeri ovo proturječe jasno manifestirati i hoće li dovesti i do fizičkog sukoba zaštitnika interesa kapitala s jedne strane i radnika s druge strane. Međutim, sukob koji se cijelo vrijeme više ili manje odvija između klasnih neprijatelja ne zbiva se van svakodnevne društvene stvarnosti – u odnose između dvije suprotstavljenje strane upliće se i država pomoću sudstva i represivnog aparata, koji djeluju štiteći interes kapitala. Prilikom dugotrajnog preuzimanja tvornice sudstvo će u pravilu uvjek stati u zaštitu principa kapitalističkog privatnog vlasništva, te ako je potrebno i ovlastiti policijske snage za razbijanje radničkog upravljanja i uspostavljanje „reda“. Klasičan primjer navedenoga imali smo prilike gledati prije nekoliko godina prilikom prekidanja okupacije tvornice TDZ. Na ovom je mjestu bitno istaknuti kako ne smatramo da je prilikom potencijalne intervencije policije radnički otpor opravdano ograničiti principima pasivnog ili nenasilnog otpora, već smatramo kako se za ostvarivanje cilja, u ovom slučaju radničkih zahtjeva, trebaju upotrijebiti sva *nužna* sredstava, pod uvjetom da ona logikom svoje upotrebe ne dovode u pitanje cilj koji nastoje ostvariti. Takav je pristup, koji u sebi prirodno uključuje i težnju za minimaliziranjem nasilja na neophodnu razinu, suprotan kako neprihvativom glorificiranju nasilja, tako i smiješnom bježanju od nasilnih metoda onda kada su one nužne. Prilikom svakog potencijalnog sukoba naroda i policije svaki bi policajac iskreno odan principima društvenih interesa trebao instinkтивno prijeći na stranu naroda i u slučaju potrebe staviti svoje sposobnosti u službu sukoba s vladajućom klasom i političkom elitom. Dobar primjer ispravnog ponašanja pružili su policajci iz susjedne Srbije koji su odbili nalog da interveniraju uz obrazloženje da ne žele tući gladne radnike koji su blokirali prugu. S druge strane, u slučaju suprotnog ponašanja, vidljivog u upotrebi nasilja prema seljacima za vrijeme prosvjeda u Hrvatskoj, policajac otvoreno daje do znanja da predstavlja batinaša u interesu vladajuće klase i političke elite, te kao takav postaje legitimna meta nezadovoljstva i nasilja potlačenih.

Objektivna težina radničke borbe na radnim mjestima, pojačana uplitanjem državnog aparata koji štiti kapitalističke odnose, jasno ističe potrebu širenja borbe izvan okvira poduzeća u vidu solidariziranja ostalih radnika, te studenata, nezaposlenih i umirovljenika s njezinim ciljevima. Stoga je potrebno veliku pozornost usmjeriti na organiziranje kampanja solidarnosti i pridobivanje u najmanju ruku što šireg stanovništva istog grada za zahtjeve radnika. Pri tome je neophodno korištenje internetske tehnologije i izdvajanje znatne količine vremena samo za taj oblik djelatnosti. Možda je najbolji uspješni primjer takvog načina djelovanja, ne tako nedavna, mobilizacija cijele Kutine oko interesa radnika Petrokemije koja je kulminirala u prosvodu u kojemu je sudjelovalo oko 10 000 ljudi, od 15 000 koliko ih ima Kutina. Nešto noviji primjer predstavlja borba radnika osječke Pivovare unutar koje se posegnulo za organiziranjem javnog prosvjeda pred tvornicom, solidariziranjem radnika uslužnih djelatnosti, te korištenjem mogućnosti koje nudi internet, još poznatiji primjer možemo pronaći u nedavnom slučaju borbe radnika Kamenskog, popraćenog nažalost korištenjem metode štrajka glađu. Međutim, čini se da potencijali koje otvara ovaj aspekt djelovanja nisu nipošto iscrpljeni – u određenom broju slučajeva bilo bi potrebno razmisiliti i o formiranju odbora za provođenje kampanje solidarnosti koje bi uz radnike činili i predstavnici solidarnih studenata, ostalih skupina građana, te za to zainteresiranih organizacija, uz izbjegavanje politikantskog uplitanje buržoaskih političkih stranaka.

2. Naredni koraci u organiziranju radničkog otpora

- a) Širenje radničkog otpora
i povezivanje posebnih radničkih borbi

Osnovnu logiku narednih koraka za koje se zalažemo u veoma su jasnom obliku istaknuli borbeni sindikalni povjerenici u osječkoj „Pivovari” i Jadranskoj pivovari. Darko Andrešek, predsjednik radničkog vijeća u osječkoj „Pivovari” je u razgovoru za *Radničku borbu* istaknuo: „S

naše strane mogu poručiti da ćemo ustrajati u borbi za radnička prava, te bih poručio svim radnicima u Hrvatskoj da samo jedinstvom i odlučnom borbom mogu izboriti i poboljšati svoj status, te da ne čekaju kada već bude prekasno.” A na drugom kraju zemlje, u Dalmaciji, Goran Domljanović, povjerenik Sindikata PPDIV za Pivovaru, je rekao: „*Pozivamo radnike svih dalmatinskih tvornica koje još uvijek na jedvite jede rade, Mljekara, Dalmacija vino, Željezara, da urade isto što i mi, preuzmu vlast u tvornicama koje jesu njihove*”. Ove dvije izjave se ne smiju shvatiti kao neki verbalni ukras, već ih treba uzeti u obzir s punom ozbiljnošću – iako se ove dvije izjave na prvi pogled prikazuju kao jednostavne one u sebi sadrže jezgru programa narednih koraka koje treba poduzeti, a time ujedno i polazišnu točku od koje u svojim razmatranjima krećemo. Svijest koja se u njima izražava jest ona o dubokoj povezanosti svih posebnih borbi radnika u različitim poduzećima, kao i o potrebi zajedničkog organiziranja i borbenog nastupanja. Iako se to eksplisitno ne spominje jasno je da ta borba naprosto mora biti usmjerena protiv nekoga, odnosno protiv onih snaga kojima je održavanje postojećeg stanja stvari u interesu i koji provode politiku koja predstavlja zajednički uzrok svih specifičnih problema – poslodavaca i Vlade. Ovi su pozivi ujedno povezani i sa shvaćanjem jedne veoma bitne činjenice: što jače širenje radničkog otpora u regiji i na nivou cijele zemlje pruža jedino sigurno jamstvo pobjede u okviru svakog pojedinog poduzeća. Glavne opasnosti prijete od: svih oblika sektaštva putem kojih se zanemaruje značaj i snaga masovnih sindikata; djelovanja sindikalne birokracije koja će s jedne strane nastojati postići smirivanje radničkog pokreta i svim snagama pokušati uvjeriti radnike u nužnost prihvaćanja nekih kompromiserskih i izdajničkih rješenja, a s druge strane će djelovati tako da razjedinjuje radnike različitih sindikata i struka; propagande kapitalista i Vlade putem državnih, a još više privatnih medija koji će nastojati što je moguće više diskreditirati radnički pokret, pokazati „nerazumnost” i „neopravdanost” zahtjeva, kao i ukazati na „lijenost radnika”, zatim međusobno razjediniti različite skupine radnika, te radnike od ostalih savezničkih skupina. Borba za dalnjim razvojem radničkog pokreta je stoga nerazdvojna od ozbiljnog definiranja odnosa prema sindikatima, ozbiljnog rada na reformiranju postojećih sindikata i sukoba sa sindikalnom birokracijom; od napora

usmjerenih prema stvaranju alternativne radničke mreže za informiranje nasuprot kapitalističkim medijima. Malograđanskim optužbama za „nerazumnost zahtjeva“ najbolje će se odgovoriti pozivanjem na ogromnu razinu socijalnih razlika, te neumjerene i ni po čemu “razumne” privilegije kapitalista i političke elite, dok će se pokušajima razbijanja radništva na argumentativnoj razini najbolje uzvratiti ukazivanjem na istovjetan položaj svih radnika u podčinjenom i eksploriranom odnosu naspram kapitala i države, kao i usku povezanost različitih grana u sklopu ekonomske cjeline – koja onda povlači i usku povezanost interesa radnika tih grana.

Naša regija kao prostor perifernog kapitalizma predstavlja jedinstvenu cjelinu u strukturi europskih i svjetskih društveno-ekonomske odnosa. Dinamika ekonomske kretanja, a time i proturječnosti koje ona izaziva, stoga nipošto ne poštuje nacionalne granice. Radnički otpor se ne može zaustaviti unutar granica jedne zemlje, već se mora razviti u zajednički pokret svih radnika u regiji. Njegovu osnovu čini istovremeni obračun kako s domaćim, tako i sa europskim kapitalom. Prirodni korak dalje predstavlja zajedničko nastupanje radnika iz regije s ostalim radnicima Europe u borbi koja svoj potpuni politički i ekonomski izraz zadobiva u borbi protiv Europske unije kao imperijalističke tvorbe krupnog kapitala.

b) Formuliranje prijelaznih zahtjeva

Povezivanje različitih borbi dovodi do potrebe formuliranja zajedničkih neposrednih zahtjeva općenitog karaktera, uz već postojeće specifične zahtjeve vezane uz problematiku svakog pojedinog poduzeća. Ti zahtjevi moraju poći jedino od interesa i potreba radnika, bez ikakvog obaziranja na kapitalističke interese, pravilnike Europske unije, te odredbe Vlade – ukoliko se oni nalaze u opreci s radničkim interesima treba ih odbaciti i ukinuti. Iz tog razloga mjere koje su do sada predlagale sindikalne središnjice nisu zadovoljavajuće. One su uglavnom predstavljale proradničke modifikacije u čvrsto zadanom postojećem neoliberalnom okviru, te se u skladu s time čak niti njihovo ispunjavanje ne može

shvatiti kao sigurna garancija zaštite radničkih interesa. Prijelazni zahtjevi predstavljaju sustav socijalnih zahtjeva koji se logično razvija iz potrebe zaštite položaja radnika i poboljšanja radnih i životnih uvjeta; zahtijevajući oštar i nedvosmislen sukob s politikom i interesima kapitala i time predstavljajući jasnu probu za iskrenost i dosljednost svih onih organizacija i skupina koje se nazivaju „radničkima” i tvrde da predstavljaju interes radnika. Uslijed svoje logike koja polazi isključivo od potreba radnika ispunjavanje takvih zahtjeva ujedno sa sobom povlači i potrebu radikalne promjene postojećeg društveno-ekonomskog sustava koji funkcionira u interesu kapitala.

c) Povezivanje radničke klase sa savezničkim skupinama

Radnici u svojoj borbi nisu sami, već se njihovi interesi u velikoj mjeri poklapaju s interesima u prvom redu studenata i siromašnih seljaka, ali i umirovljenika i jednog dijela sitnih obrtnika. Kako bi se uvelike olakšala borba koja se mora voditi potrebno je da radnici za svoje zahtjeve i pod svojim vodstvom pridobiju sve skupine koje su također žrtve krize i diktature kapitala, a koje predstavljaju veliki rezervoar, doduše kaotične, revolucionarne energije. Kapitalisti, politička elita i mediji će nastojati onemogućiti stvaranje ovog zajedničkog socijalnog fronta pod svaku cijenu – pokušat će dokazati kako se „da bi se dalo nekome od ovih skupina drugome mora oduzeti”. Naš je odgovor veoma jasan: „neka se oduzme kapitalistima i političarima, a ne siromašnim slojevima”. Uvođenje ekstremno progresivnog oporezivanja predstavlja prvu jasnú mjeru u tom smjeru. Najbolji način jačanja suradnje radnika s ostalim skupinama predstavlja formulacija zajedničkih zahtjeva i zajedničko nastupanje u borbi za njihovo ostvarivanje: borbe protiv svih oblika poskupljenja, za kvalitetno i potpuno besplatno zdravstvo i školstvo itd. Prijelazne zahtjeve koji izražavaju radničke interese potrebno je stoga nadopuniti s jedne strane ovim temeljnim zajedničkim zahtjevima usmjerenima na zaštitu siromašnih i povećanje kvalitete života, a s druge strane specifičnim zahtjevima pojedinih skupina – kao npr. promjena mirovinske politike, promjena politike prema poljoprivredi, promjena obrazovnog sustava itd.

3. Političko organiziranje radništva

Vladajuća kapitalistička klasa ostvaruje svoje političke interese putem parlamentarnih stranaka, dok parlamentarne političke stranke duguju svoj utjecaj i svoju moć krupnom kapitalu. Ekonomski i politički elita zahvaljujući simbiozi u kojoj se nalaze održavaju svoje povlaštene položaje koji se u osnovi temelje s jedne strane na eksploataciji radnika, a s druge strane na političkoj podčinjenosti većine stanovništva i postojanju prikrivene političke oligarhije. Postojeći državni aparat predstavlja kapitalistički mehanizam za potlačivanje radnika i omogućivanje svakodnevne kapitalističke eksploracije – pritom ne treba smesti s umom da politička elita, iako ima funkciju predstavnika vladajuće klase, zadržava određeni, premda veoma maleni, stupanj nezavisnosti u odnosu na kapitaliste.

Ono što je očito jest sljedeće: da bi ostvarila svoje neposredne zahtjeve i omogućila potpunu promjenu makroekonomskog politike, kao i prebacivanje težine krize na kapitalističku klasu, radnička klasa se treba otvoreno sukobiti ne samo sa kapitalistima, već i sa političkom elitom – odnosno svim parlamentarnim strankama i politikom koju one zastupaju, a koja je otvoreno proturadnička. To znači da radnička borba ne može biti samo ekonomski, već da mora biti i politička – veoma važno pitanje koje dolazi na dnevni red jest ono političkog organiziranja radništva. Temelj političkog djelovanja radnika proizlazi neposredno iz samog radničkog pokreta: iz direktno – demokratskih tijela formiranih prilikom okupacija tvornica i fakulteta, masovnih skupova itd. koja se trebaju shvatiti ne samo kao tehnička/sindikalna/studentska itd., već i kao politička tijela. U isto je vrijeme za ostvarivanje radničkih interesa potrebno iskoristiti i mogućnosti koje pruža parlamentarno djelovanje, kako bi se zajedničkom ofenzivom s jedne strane štrajkovima, blokadama i izrazima nezadovoljstva na ulicama, a s druge strane pobnjedama radničke parlamentarne platforme svrgnula političku elitu, te nanjeli duboki porazi i udarci vladajućoj klasi. Očito je da je za punu artikulaciju političkog organiziranja radništva potrebna organizacija – radnička partija – koja će povezivati sve navedene frontove borbe, okupljati radnike bez obzira na sindikate kojima pripadaju, te

koja će borbu za ispunjavanje neposrednih zahtjeva, kao i borbu protiv ekonomskog i političkog potlačivanja, povezati s borbom protiv svakog potlačivanja – nacionalnog, rasnog, rodnog, seksualnog itd. Da bi neka partija bila uistinu radnička potrebno je da zadovoljava sve navedene uvjete i da u sukobu kapitala i rada uvijek bezrezervno stoji na strani radnika i svih njihovih interesa. Nipošto ne možemo priznati neku partiju kao radničku samo na temelju toga što se takvom (najčešće iz jeftinih populističkih razloga) naziva – jedino sigurno mjerilo predstavlja odnos prema prijelaznim zahtjevima, te nizu konkretnih pitanja (privatizacija, pristupanje imperijalističkom NATO paktu, odnos prema EU...).

Nagovor na kritiku političke ekonomije (umesto pogovora)

Zoran Gajić

Da li nam je danas potrebna *Kritika političke ekonomije*? Pitamo li se: Čemu jedna knjiga koja se smešta pod naslov *Kapital* ili čemu *istorijski materijalizam* čija je jedna regionalna teorija predstavljena ovim kapitalnim delom? Za sociologiju je sigurno važno postojanje nečeg takvog kao što je teorija istorije, ali *Kapital* je delatno utemeljenje jedne nove discipline i jedne nauke. Teorijska revolucija. Istinski događaj i otkriće novog kontinenta. Toj nauci je ime *istorijski materijalizam*.

1.

Pokušalo se sa svrstavanjem istorijskog materijalizma u jednu od teorija sociologije. Međutim, šta ta teorija ima da kaže o sociologiji, kada je on, istorijski materijalizam, prema Altiserovim rečima, jedna *teorija istorije* i jedna nova disciplina – jedna nauka? Jedna teorija i jedna nauka – već to nam dovoljno govori o zamisli prema kojoj je jednu nauku dozvoljeno (i poželjno) naseljavati različitim teorijama. Takve zamisli se u sledećem momentu razvijaju u holistički stav prema kojem je jedan predmet moguće (i poželjno) opsedati raznim disciplinama. Kao da je jedini cilj očuvati predmet. Ali, ako je predmet uvek predmet pojma – barem za nauku – čemu prepuštanje brige oko pojma drugim naukama ili teorijama?

Kazati da je istorijski materijalizam teorija istorije, za većinu sociologa znači isto što i zauzeti jednu od strana u ratu oko metode na koji su oni stavili tačku. Ali stavljanje tačke na rat je onakvo kakvo stavljanje tačke na nešto što rat jedino i može biti ako znamo za Fukooov [Foucault]

obrt Klauzevicevog [Clausewitz] aforizma, prema kojem (obrtu) je politika rat nastavljen drugim sredstvima. (Fuko, 1998: 29)

Mi nećemo reći da se čitanjem Marksа [Marx] obnavlja rat oko metode, već da on iznova izbjiga na videlo i postavlja ne samo kao teorijski, nego i kao politički zahtev. Moderniji oblik prikrivanja rata konstituiše pedagošku opoziciju Dirkem-Veber [Durkheim, Weber], kojom se održava i gradi program sociologije kao obrazovno-vaspitne discipline. Marksova *teorija o konkretnom* je pozicija koju je u ratu oko metode zauzimalo ono mišljenje društvenog koje se oslanjalo na prirodne nauke (težeći teoriji), i mi o ratu možemo govoriti ne samo uslovno i u žaru borbe koja se može rasplamsati nakon mira održavanog stalnim nastojanjima da se postigne pomirenje.

Ako je to umesno u ovom trenutku, i na ovom teorijskom mestu, podsetio bih na jedan politički (policijski?) program nevladinog sektora, aktuelan jedno vreme u postmiloševičevskoj Srbiji (a mislim i šire), pod parolom *Istine, odgovornosti i pomirenja*, kao na još jedan diskurzivni tretman rata na koji je moguće stavljati znake interpunkcije, i koji je zbog toga doživeo neuspeh na prostorima bivše Jugoslavije. Sve istine koje su se mogle čuti i izaći na videlo zaobilazile su ulogu kapitala (i klasne borbe) u ratu u bivšoj Jugoslaviji. I u najblažem dodiru sa njim automatski (simptomatično) se prelazilo na diskurs o kriminalizaciji vlasti ili društva, o nepostojanju pravne države i nemogućnosti da narodnjačke skupine dosegnu status nacije i poredak demokratije. Mislim da je i danas, bar u Srbiji, situacija nepromenjena. Sve je u najboljem redu sa kapitalom i privatizacijom, samo bi bilo dobro da je ona malo više pod kontrolom zakona. Reformatori i konzervativci isto misle: vanekonombska prinuda je prošlost feudalizma koji smo imali pod socijalističkim režimom, ali od ovog trenutka obračunavajmo se pošteno – tržišnim nadmetanjem. Oko toga postoji opšta saglasnost: u Srbiji su danas svi *preduzetnici* – pogotovo oni koji su bez posla i kojima se nudi jedino da sami nešto započnu i preuzmu odgovornost. Tome danas služi Nacionalna služba za zapošljavanje, i to je jedan od praktičnih (političkih) razloga da se vratimo *Kritici političke ekonomije*. Briga sociologije s početka tranzicije (uspešne, zaustavljene, odložene, prekinute ili kakve god) oko određenja i postojanja

aktera društvenih promena pokazala se izlišnom. Preduzetnik se pojavio na svim instancama načina proizvodnje i u svim sferama društvenog delanja. Postfordizam i konzervativna „revolucija“ osamdesetih godina su to omogućile, i posebna je tema istraživanje i utvrđivanje jugoslovenske inačice neoliberalizma u događajima nakon privredne reforme 1964. Preduzetnički duh ne ostavlja ni državni aparat netaknutim: korumpirani činovnik (najamni radnik aparata države – ideološkog, političko-pravnog ili represivnog) je zapravo preduzetnik koji umešno prilagođava okoštalu arhitekturu propisa i procedura individualnim potrebama klijenata i uz to se sam stara oko naplate za pružene usluge. Dirkemova anomija otvara vrata promenama morala i novim oblicima solidarnosti – u granicama organske, razume se.

Stavljanje tačke na rat je na prvi pogled jedna diskurzivna operacija. Teorija koja bi pokazala diskurzivnu prirodu institucija je – kako je na tu prirodu ukazao Rastko Močnik u svoje *Tri teorije* – najverovatnije zamišljena kao regionalna teorija istorijskog materijalizma koja bi se imala baviti *ideološkim*¹ (Močnik, 2003). Diskurzivna priroda institucija ukazuje na materijalnost društvenih činjenica, odnosno na njihovu struktturnu stranu, pa je izostavljanje ove njene strane redukcija diskursa koja podstiče raspisivanje (uglavnom epsko i nečitalačko) i intelektualni egzibicionizam intelektualaca koji su nas pokušali pomiriti pričanjem priča. Močnikov predlog je da se materijalnost ideologije – koju on markira *materijalnošću* društvene činjenice ukazujući nam na ulogu koju bismo mogli dodeliti Dirkemu u jednoj materijalističkoj izgradnji teorije ideologije – zahvati konceptom prema kom institucije imaju „diskurzivnu egzistenciju“ i ukaže na složenost odnosa između institucija i struktura. Pulancas [Poulantzas] bi mogao biti od pomoći:

„Struktura – institucija: ta dva pojma treba dobro razlikovati. Pod institucijom podrazumevamo jedan sistem društveno sankcionisanih normi ili propisa. Prema tome, pojam institucije ne treba, prema uobičajenoj tendenciji, koju uostalom često prihvata i marksizam – kao

---

1 R. Močnik, *Tri teorije*, Centar za savremenu umetnost: Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Akademija, Beograd, 2003.

superstrukturne institucije – da se ograniči samo na pravno-političke institucije: i preduzeće, škola, crkva, itd., takođe sačinjavaju institucije. Nasuprot tome, pojam strukture obuhvata *organizacionu matricu* institucija. Samim funkcionisanjem ideoološkog struktura ostaje uvek skrivena u institucionalnom sistemu koji organizuje, i iza njega. Treba, prema tome, ubuduće voditi računa o tim napomenama prilikom upotrebe tih pojmove. Treba međutim dodati da struktura *nije prost princip spoljne organizacije* u odnosu na instituciju: struktura je prisutna u aluzivnom i obrnutom obliku, u samoj instituciji, pa se upravo u ponavljanju tih – prikrivenih – prisustava može otkriti princip razjašnjavanja institucija.“ (Poulantzas, 1978: 111)²

Prema tome, rad na istorijskom materijalizmu podrazumeva razgradnju sociološki shvaćene (doživljene) društvene činjenice kao institucije. Institucija je ono čime bi sociologija prvenstveno trebalo da se bavi, ali će nam je koncept strukture pokazati kao poredak diskursa, odnosno, kao diskurzivnu praksu, i na taj način osvežiti Dirkemov pojam kolektivne svesti. Materijalnost Dirkemove društvene činjenice, kao osnov objektivnosti predmeta nauke o društvu, treba videti kao simptomalno mesto za analitička čitanja, jer on, po svemu sudeći, nije vulgarni sociolog na način na koji su za Marksa postojali vulgarni ekonomisti.

Ali sociologija, ona koja se reprodukuje (u) ideoološkim aparatima države – obrazovno vaspitna (nastavna), kao i medijska (prigodna analiza aktuelnog političkog trenutka usmerena uglavnom na prebrojavanje biračkog tela i udovoljavanje željama političke kaste) – sve je udaljenija od sociologije kao *borilačke vrštine*. Nije li *to* dovoljno da nas nagovori na otvaranje ovog starog pitanja, koje je ujedno i pitanje *o* onima koji su danas stavili sociologiju u red sa drugim disciplinama koje čekaju na platu pri javnim i privatnim (visokim i manje visokim) poslovnim školama za uslužni (ili neki drugi) menadžment i biznis? Sociologija se stavlja u službu marketinga, i o tome se danas uči na univerzitetima. Studentima se nudi

2 Treba naglasiti da je reč o pojmu i predmetu nauke kada govorimo o strukturi. Radi se o pravilnostima koje objektivizam, koji Burdije nastoji pitati o njegovom pitanju upućenom subjektivizmu, ostavlja po strani iako se čini da mu je do njih jedino stalno. Pitanje principa stvaranja pravilnosti je za obektivistu samo stvar beleženja (idealistički empiricizam) ili postvarenja ideja (empiristički idealizam).

roba koju će moći upotrebiti na način proizvodne potrošnje i akumulacije – ako im se tržišno posreći. Ali pošto je reč o proizvodnoj potrošnji, mi znamo da su igri i sredstva za proizvodnju i da je lako predvideti na koju stranu proizvodnih odnosa ih vodi vaspitno-obrazovni put. Na striktno teorijskom nivou vidimo posledice procesa apsorpcije kritike od strane ovakvog sistema.³ Primer razvoja Burdijeovih [Bourdieu] koncepcata *kapitala* (socijalni, ekonomski, kulturni i simbolički) takođe nas navodi da otvorimo ovo pitanje pred onima koji više ne misle da je sociologija društvena kritika. Zloupotreboom njegovog pojma i postavljanjem sociologa na stanovište razmene (cirkulacije), mi možemo čuti da smo danas svi *tu* (nema odsutnih – stanje situacije je uvek potpuno, veli Badju [Badiou]) i da je potrebno samo da se uključimo u igru sticanja i akumulacije preduzetnički doživljenog pojma socijalnog kapitala. Kapital, doživljaj kaže, ne mora biti posledica eksploracije i izokretanja ideje slobode i demokratije – kako je to Burdije nameravao da pokaže – ako je već dostupno i nama, radnicima, da se uključimo u proces njegove akumulacije. Formalna jednakost pred zakonom čini nas jednakima i pred zakonima ekonomije, za koje se misli da su „zakoni prirode“.

Instancicom *političkog* bi trebalo da se bavi *teorija politike*, treća regionalna disciplina istorijskog materijalizma. Možemo li je nazvati *kritika ekonomске politike*? Može li se tako nazvati Pulancasov pokušaj zasnivanja regionalne discipline istorijskog materijalizma na temeljima postavljenim *Kapitalom*? Mislim da, bar u prvu ruku, i na način jedne brikolaže (*bricolage*), to možemo učiniti. *Ekonomsko*, od kog se počelo *Kapitalom*, odlučujuće je i za formiranje ove regionalne teorije: odnos prema ekonomskom čini političko u njegovojoj autonomiji (a isto važi i za ideoško).⁴ Dakle, *političko, ideoško i ekonomsko* ne postoje „po sebi“, već se uspostavljaju

3 Treba imati na umu Delezovo i Gatarjevo [Deleuze, Guattari] upozorenje da se ideje ne mogu rekuperirati, već samo ljudi. (Delez, Gatar, 1990)

4 Marksov razvoj pojma *način proizvodnje* prošao je put na kom je bilo dovoljno prepreka i zadražavanja na pojmu građanskog društva. U *Nemačkoj ideologiji* se građansko društvo smatra osnovom istorije – što je u tom delu značilo: politike i ideologije. Čitanjem ovog dela stiče se utisak da je građansko društvo buduća instanca ekonomskog, ali će biti potrebno da se istakne uloga ideologije u praksama koje čine ovaj „temelj“: uloga ekonomskie i pravne ideologije koja izoluje pojedince na način ekonomskih subjekata – što se kod Pulancasa čita kao „efekat izolovanja“.

u međusobnom odnosu. Raspon oblasti je određen njihovim odnosom i uvek determinisan stanjem strukture načina proizvodnje, a to za marksizam uvek znači: klasnom borboru na nivou društvene formacije.

Zašto reći: *kritika ekonomске politike?* Zašto je reč pre svega o *ekonomskoj politici*, tačnije, o *ekonomističkoj politici?* Zato što sa njom moramo izaći na čistac, i zato što se ocrtavanjem i priznanjem autonomije ekonomiske borbe ocrtava autonomija političke borbe i politike kao instance načina proizvodnje. Toga međutim još nema u *Nemackoj ideologiji*, pošto Marks u to vreme nije izdvojio ono što možemo nazvati *spontanom ideologijom* – ideologijom koja oprirodnjuje društvene odnose i daje povoda ekonomizmima da misle „prirodne zakone“ društvenih pojava držeći ih za evidentne. Marksovo *stanovište klasične ekonomije* obeležje je njegovog dela pre preloma na kojem će Altiser insistirati. Nakon Altiserovog čitanja, instance načina proizvodnje (instance strukture sa determinantom) se uzajamno ograničavaju, a to onda znači: i definišu. Odnos među njima je odnos unutar njih samih, a odnos unutar njih određen je njihovim uzajamnim odnosima. Na taj način se određuju instance koje ne postoje van ovog odnosa uzajamnog određivanja kojim upravlja zakon, tačnije matrica, dominacije i determinacije u krajnjoj instanci.⁵ Ekonomска politika, pre no što je podvrgnemo kritici, znači barem dve stvari – pri čemu su oba značenja vulgarnosociološka i na stanovištu ekonomizma. Kao prvo, ekonomsku politiku možemo zamisliti kao ekonomsku borbu protiv vlade; borba na odlučujućem nivou (političkom) odvija se posredno i možemo je nazvati sindikalizam pošto za cilj postavlja ekonomске institucije bez uvida u postojanje njihove strukture i na taj način previđa ekonomsko i političko u njihovoj autonomiji. Drugo značenje je posledica volontarističke nadpolitizacije ekonomskog, što znači da se ekonomija doživljava kao politika, a ova kao zajednički imenitelj svih praksi i njihov „motor“ ili „generator“. Iako u fukcionalističkim i sistemskim teorijama predstavlja pokretački podsistem sistema kakvim se *doživljava* društvo, politika se, prema takvom *doživljaju*, odvija (obavlja)

5 Pojam i reč *zakon* u naukama odraz je dominacije pravne ideologije nad naukom kao ideološkom praksom.

na način na koji vulgarna ili zdravorazumska sociologija (ideologija) zapravo vidi svaki sistem čija je osnova društveno delanje, naime kao *ciljno usmeravanje određene društvene delatnosti*. Ovim proširenjem pojma politike opet gubimo specifičnost kako političkog, tako i ekonomskog, i dobijamo da je usmeravanje ekonomije jedna ekomska politika, što je, zapravo, politička ekonomija ili, danas, ekonomija kao „naučna“ disciplina. Takvo određenje je tipično za vulgarnosociološki diskurs, ali je ovde upravo i uzeto u funkciji koju inače treba da ima: to je uloga mnjenja ili ideološke činjenice na kojoj treba da započne jedan spoznajni proces; u pitanju je objekat ili prvobitna materija koju tek odgovarajućim sredstvima rada treba učiniti svojim predmetom rada (proizvodnje) – ali moramo reći i borbe. Potrebno je istorijsko-materijalistički konceptualizovati ovo mnjenje i, na taj način, izneti na videlo ekomsku proizvodnju: ekomsku praksu, koju znamo ne samo kao nešto što može, u zavisnosti od sociološke ili ekomske „teorije“, biti iracionalno ili racionalno nego i kao klasnu borbu. Prema tome, ustanovljenje autonomije ekomske prakse i instance *ekonomskog* kritikom odnosa ekonomističke politike i politike koja za cilj ima ekomsko – njegovu promenu ili očuvanje (produkciju/reprodukciјu, politiku/policiju) – moguće je jasnim diferenciranjem i relativnom, respektivnom, autonomijom *političkog*.

Ako je Pulancas svoj rad započeo izgradnjom teorije politike (*Politička vlast i društvene klase*), onda se njegovo ukazivanje na značaj *ekonomskog* kao specifičnog nivoa načina proizvodnje, od čije autonomije i uloge determinante u krajnjoj instanci zavisi uloga dominante (koja može biti dodeljena bilo kojoj od instanci, uključujući i samu determinantu – ekomsko) može razumeti samo ako je ono onakvo kakvo nam je Marksov *Kapital* izneo na videlo, i koje nije predmet nikakve ekonomije – pa samim tim ni političke. *Ekonomsko* se može tretirati kao oblast nesvesnog – oblast zakonomernosti kojih nismo svesni (ruka tržišta je već doživljena kao nevidljiva) – posebno ako ga se *živi i doživljava* kao odsutnog, odnosno prisutnog na nivou koji nije njegov, i zato uvek maskiranog značenjima nivoa na kom je prisutno – prisutno na način odsustva. Stvar je u tome da se ono mora videti (*theoria*) i misliti, a ne tek doživljavati na ovakav način (jer se tek mišljenjem zna da se takvim

samo doživljava, i jer je svaka nauka nauka o ideologiji). Kako nas je Pulancas upozoravao, to nipošto ne znači da ono (ekonomsko) nema nivo vlastite egzistencije, već samo to da ga *doživljaj* njegovog odsustva ostavlja ekonomskim racionalnostima apstraktno odvojenim od političkih, kao što i politička racionalna delanja ostavlja njima samima, čineći ih nezavisnim od ekonomskih. Neteorijsko odvajanje (apstrakcija) omogućuje njihovo prožimanje, mešanje ili odvajanje koje se misli supstancialistički: kao prožimanje, mešanje i odvajanje entiteta koji postoe nezavisno od njihovih međusobnih odnosa. Nadpolitizacija, odnosno svođenje raznih nivoa društvenih struktura i praksi na svoj „dinamičko-istorijsko-politički aspekt“, predstavlja pandan nadekonomizaciji (ekonomizmu), koja je takođe posledica ili *zaključak* svođenja različitih nivoa (praksi) jednih na druge. Tome treba dodati i *ideološko*, koje, zahvaljujući supstancialističkom mišljenju (Burdije, 2003: 259), zadobija status kulture. Jedna od posledica po politiku je njena kulturalizacija, koja nije drugo do slepilo političkog za autonomiju ideološkog i borbi koje ga čine instancom načina proizvodnje.⁶ Potreba za postojanjem borbe kako na ekonomskom, tako i na ideološkom planu (instanci), dovoljan je signal da se ekonomsko više ne može *doživljavati* kao polje racionalnosti (ili pak iracionalnosti) kakvim ga predstavlja ekonombska nauka koja nije *kritika političke ekonomije*. Samim tim ideološko prestaje biti carstvo logike i racionalnosti. *Kapital*, dakle, raskrivajući autonomiju ekonomskog i ekonomskih borbi, sadrži uputstva za izgradnju teorija (kritika/analiza) ostalih instanci koje se na nivou ekonomskog pojavljuju kao otisak.

Praktične posledice ovog *ne-razlikovanja* nisu na nivou stvarnosti već na nivou politike i teorije kao političke i teorijske *prakse*. Marksistička nesvodivost društvene stvarnosti na saznanje je posledica *sažnanja* da se borbe odvijaju i bez svesti o njoj. Klasni nagon (instinkt) je na delu, ma šta mislili da činimo, i zbog toga može dobiti oblik koji ne vodi oslobođenju već promenama načina proizvodnje koji i dalje ostaje eksplotatorski. Ako su sindikalizam i ekonomizam zablude marksizma, za nas to mora

6 Drugim rečima, kulturalizacija politike je posledica nadpolitizacije ideologije kao posebnog područja/polja borbe, a ne samo ideološkog „slepila“ za autonomiju politike.

značiti da su to zablude mišljenja uopšte, pošto istorijski materijalizam ne priznaje mogućnost postojanja nečeg kao što je „buržoaska nauka“ i „proleterska nauka“. Zato mislim da se ekonomizam može prepoznati kao proizvod buržoaske ideologije, dok za sindikalizam (kao njegovu vrstu) možemo reći (preciznije) da je rezultat *vlasti* buržoaske ideologije i time *granica* radničke ideologije koju treba probiti. On je simptomatsko mesto proleterske ideologije i kao takvo ne izmiče vladajućoj klasi, ali ona (vladajuća klasa) na tom simptomatskom mestu ne može graditi nauku, već ga samo može podvrgnuti policijskoj kontroli i upravljanju. Ekonomski radnički pobede se, bez političkih, svode na reprodukciju kapitala, a isto važi i za proleterske ideološke pobeđe.

Možemo li onda reći da je teorija politike u okviru istorijskog materijalizma *kritika ekonomске politike* a da to bude više od igre? Može li se reći da je svaka politika ekonomski ukoliko joj se ne dodeli pravi cilj (država) i objekt (aktuuelni trenutak)?

Cilj borbe je vlast. Međutim, ukoliko se za cilj uzima ekonomski moći, to onda nije politička već ekonomski borba. Ekonomski vlast nije još i državna, odnosno, politička vlast – iako su i njeni aparati državni.⁷ Sindikalizam zato ne dovodi u pitanje državnu vlast, već joj se, što je obično mučno (ili tugaljivo kao simptom), obraća za pomoć. Ukoliko bi ciljao na državnu vlast, na političku vlast, morao bi menjati ustav i oblike vlasništva koji su njime definisani.⁸ Jasno je da ustav ne definiše samo oblike vlasništva – ali je isto tako indikativno upravo to da je vlasništvo ono što se ne dovodi u pitanje ni pod kojim oblikom legitimne procedure za njegovu izmenu dokle god se ne steknu uslovi za nesmetanu reprodukciju postojećeg načina proizvodnje. Ako tome dodamo i problematiku razlike *ekonomskog vlasništva i stvarnog prisvajanja (Aneignung)*, sa jedne strane, i pravnog pojma vlasništva, sa druge, onda vidimo kakav problem predstavljaju različite forme pravnog vlasništva koje podržavaju eksploraciju koja počiva na ekonomskom vlasništvu i stvarnom prisvajanju, i kakvi je politički režimi

7 Vlast u ekonomskom treba razumeti kao ekonomsko vlasništvo. Ali o tome nešto kasnije.

8 U Hrvatskoj su se nedavno pojavili sindikalni zahtevi za izmenom ustava, što bismo želeli tumačiti kao znak politizacije ekonomskih praksi. Sa Zakona o radu prešlo se otvoreno na državnu vlast kao *cilj*, pošto je zahtev usmeren na izmene ustavne regulacije referendumu kao načina izražavanja političke volje građana.

mogu održavati. Socijalistički način proizvodnje je bez samoupravljanja bio sistem eksploracije radnika od strane *kolektivno-vlasničke klase*, koja je i bez institucije privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje jednako uspešno prisvajala višak vrednosti. U tom smislu, zadatak je svakoga ko učestvuje u ekonomskoj praksi (borbi) da misli politiku i traži njeno mesto u ekonomskim institucijama – ne svodeći je pritom na ekonomsko, koje, isto tako, treba imati na umu na svim mestima politike (političke prakse ili borbe). Fabrike su zbog toga bile mesta i za političke borbe, a ne samo za ekonomске prakse i osvajanje vlasti u odlučivanju o nečemu što je politički ostajalo zatvoreno za svaki adekvatan *zahvat* (pristup). Trebalo je razumeti zašto je iza svakog direktora, bar u početku, stajao ormar sa šinjelom i kaljavim čizmama iza kojih se krio opasač sa oružjem.⁹

Ekonomска politika (i njena „mudrost“ politička ekonomija) predstavlja stanje politike koje nije mišljeno u svojoj specifičnosti, pa otuda potreba za kritikom takve politike. Kažemo kritika ekonomске politike, jer je ona uvek ekonomski policijska bez te kritike: policija, jer je reč o usmeravajućem i upravljačkom delovanju i vulgarnosociološkom doživljaju politike: doživljaj, jer reč je o ideologiji politike. Kritika ekonomске politike je ovde mišljena kao kritika ideologije politike ili kao *teorija politike*. To, međutim, ne znači da je politika kao politička praksa isto što i nauka.

---

9 Despotizam fabrike je uvek podržan represivnim aparatom: Pulancas nas je svojevremeno podsetio na Sitroenove pogone kojima su patrolirali legionari (Pulancas, 1978a), ali ni danas situacija nije bitno drugačija. Sistem privatnih obezbeđenja i dalje čini okosnicu aparata kojima se vrši nadzor i kontrola rada. Iako postoji doživljaj da ona danas izmiče kontroli države, po sredini je iluzija podržana ideologijom države (politike) o kojoj ovde govorimo. Gubitak kontrole ili deregulacija predstavlja rezultat odnosa snaga u političkoj borbi u kojoj, bar kada su u pitanju tradicionalni politički aparati države, radnici sve manje učestvuju. Borba između predstavnika kapitala (frakcija, slojeva i kategorija buržoazije) je u potpunosti premrežila državu, pa se s razlogom zahteva distanca prema njoj – subtrakcija (Badju) – što za istorijske materijaliste ne znači drugo do potrebu i zahtev za širenjem (konceptualnim prepoznavanjem/zahvatanjem širenja) političkog. Ako je Badjuova subtrakcija način na koji treba misliti Lenjinove savete (kako bi se otislo dalje od Lenjina), za nas je od značaja ukazati na koncept kojim zahvataamo (teorijski i politički) stvarnost i zahvatamo učešće u širenju države. Diktaturu proletarijata koja je istovremeno širenje i odumiranje države možda treba razumeti upravo tako: *viđenje* aparata države je isto što i njeno širenje – odnosno otvaranje fronta na mestima na kojima politički aparat još nije *prepoznat*, ali i odumiranje – uklidanje eksploratorskih odnosa na svim prepoznatim mestima.

2.

Političku praksu razlikujemo od strukture političkog (političkog odnosa ili političke relacije), koja je u originalnoj marksističkoj problematici (istorijskom materijalizmu) mišljena kao država. Za ideologiju i pokušaje njenog disciplinovanja znanjima (tzv. naukama), država je sistem institucija, dok je za istorijski materijalizam ona sistem aparata. To za nas znači da iza svake institucije tražimo strukturu proizvodnih odnosa, odnosno učinke klasne borbe koji, isto tako, deluju na klasnu borbu – tako što vrše učinke na društvene odnose čineći ih klasnim. Za kapitalističku državu je karakteristično da ona u svojim institucijama, iako su klasne, ne pokazuje klasnu borbu i zbog toga je zadatak politike (i nauke) da je teorijom iznese *na videlo*. Kapitalistička država politički organizuje vladajuće klase, dok sa potčinjenim klasama čini suprotno: učvršćujući ideološki doživljaj izolovanosti, država politički dezorganizuje potčinjene klase predstavljajući polje politike kao sferu suprotstavljenosti privatnih i grupnih interesa.

Država, kao *političko*, igra odlučujuću ulogu u formacijama pošto joj je uloga krucijalna i na nivou koncepta kojim zahvatamo stvarnost, a koji je, kako smo više puta kazali, koncept *načina proizvodnje*: političko nadodređuje preostale instance načina proizvodnje (ideološko i ekonomsko) i zbog toga je država mesto kohezije formacije. Ali ova kohezija je ostvarena političkom vlašću koja je nestalna ravnoteža kompromisa, pa se zato za državu kaže i da je *kondenzacija* odnosa snaga – *društvenih snaga* jedne formacije. To znači da je ona mesto protivrečnosti klasne borbe i čvoriste koje služi teorijskom dešifrovanju strukture borbe u jednom trenutku, koji, kada je aktuelan, predstavlja *situaciju* ili *objekt* političke prakse. U istorijskom materijalizmu je i politička praksa mišljena kao proizvodnja, te stoga ima svoje objekte ili prvobitnu materiju na kojoj sredstvima za

proizvodnju gradi (proizvodi) svoj politički predmet.¹⁰ Drugim rečima, situaciju čini aktuelni trenutak kojem odgovara svojevrsna arhitektura aparata države i centara moći – konjuktura vremena i mesta borbe.

Prema teoriji politike, odnosno regionalnoj disciplini istorijskog materijalizma, kako nam je to pokazao Pulancas, država vrši ekonomsku, ideološku i političku *funkciju* (političku u užem smislu), pri čemu su sve one nadodređene njenom striktno političkom funkcijom, odnosno modalitetom političke funkcije (političkim modalitetom političke funkcije). Kada su ekonomske funkcije države dominantne, mi, na nivou formacije, imamo situaciju u kojoj je dominantna politička instanca, odnosno država. To je situacija koju držim za aktuelnu i predlažem je za polazište analize (teorijske i političke) trenutka koji nazivamo neoliberalnim. Ovaj zbornik, kao teorijski prilog političkom radu Alternativne kulturne organizacije, pokušava da ponudi odgovor na pitanje kako razumeti neoliberalizam, ali i privatizaciju koja je dominantni proces tzv. tranzicije. Možemo li ih smatrati simptomima dominacije države ako nam je dijagnozu uspostavio Nikos Pulancas u svojoj poslednjoj knjizi *Država, vlast, socijalizam*, napisanoj davne 1978. godine? Ako su ekonomske funkcije države usmerene protiv tendencijskog pada profitne stope, a devalorizacija konstantnog kapitala i povećanje eksploracije dve protivtendencije, šta država danas čini na tom planu? Ako smo došli do privatizacije, kako razumeti Pulancsov poslednji rad? Može li se extrapolirati trend koji je on naznačio? Ima li smisla govoriti o trendovima u istoriji? Primat prakse i borbe nad strukturama ne dozvoljava nam tako nešto. Granice varijacija su sve što možemo priznati ukoliko nameravamo ostati verni Marksovom otkriću i novom određenju koncepta determinacije, koji je rezultat novog određenja nauke i, ukoliko mislimo da je u *Jedanaestoj tezi o Fojerbahu* moguće pročitati filozofsku tezu, same filozofije.

10 Pojam prakse, za razliku od društvenog delanja, podrazumeva postojanje prvobitne materije i sredstava za proizvodnju kojima se ona obrađuje. Izgradnja predmeta – nasuprot objektu – kojim se zahvata stvarnost, akt je teorije ili spoznaje koja nije rezervisana isključivo za naučnu teorijsku praksu, ali o tome nešto kasnije. Ideologija u istorijskom materijalizmu ima dva teorijska mesta: *deskriptivno* – kada se utvrđuje oblast prakse (ideološke prakse su nauka, moral, pravo, umetnost...), i *praktično* – kada mislimo odnos ideologije prema teoriji kao mišljenju ili raskidu sa ideologijom, koji je neophodan kako bi se nešto uopšte nazvalo i spoznalo kao ideologiju. Prema tome, sve ideološke prakse mogu biti teorijske: što znači da sve mogu biti mišljenje i dovedene u odnos prema ideologiji koju suprotstavljamo mišljenju. Umetnost tako, na primer, postaje konceptualnom.

Učešće države u reprodukciji kapitalističkih odnosa proizvodnje označava njene učinke, učinke političkog, na nivou eksploracije radne snage, ali intervencija u domenu redistribucije profita nije jedini efekat političkog. Iako od vremena socijalne države i državnog ekonomskog interencionizma imamo državu u ulozi ekonomskog ili privrednog „subjekta“, njena uloga se ne svodi na sprečavanje tendencijskog pada profitne stope u korist monopolskog kapitala. Drugim rečima, država nije više tu da bi lošije poslovala od onih u interesu čijeg profita učestvuje u proizvodnji. „Ugled“ koji je u to vreme stekla svojom „nekompetentnošću“ i „iracionalnošću“ (kao da je država nešto što može misliti!), danas je podređuje preduzetničkoj etici odgovornosti koja poziva na njenu ekonomsku abdikaciju. Očekuje se da prisustvo države u privredi bude sve slabije, uprkos nedavnom spasavanju bankarskog sistema. (Bio je to zapravo spas finansijskog sistema, što znači da je to bilo spasavanje proizvodnje u krajnjoj instanci. Za kapitalizam to ne znači drugo do spasavanje eksploracije – budući da je proizvodan rad u kapitalizmu isključivo onaj rad koji donosi profit.) Međutim, država je sve više uključena u promene proizvodnih odnosa – koji i dalje ostaju kapitalistički – bivajući posledicom, tačnije kristalizacijom i kondenzacijom odnosa snaga u društvenim formacijama.¹¹

Promenjeni proizvodni odnosi se kreću u granicama kapitalističkih i ogledaju se u odvajanju *subjekata* (ne i *agenasa*,¹² jer su oni nosioci struktura) ekonomskog vlasništva od materijalnog prisvajanja. Konkurentski kapitalizam, ideal klasičnog liberalizma, odavno je prošlost kapitalističkog sistema proizvodnje; pošto je jedinstvo ekonomskog vlasništva i

11 Kao što je poznato, za istorijski materijalizam je u osnovi uvek klasna borba kao temeljna protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje, ali i sukob frakcija kapitala i njihovih političkih zastupnika. Borbe se odvijaju na nivou društvenih formacija – sociooloških društava – koliko i na internacionalnoj ravni. Akumulacija kapitala u svetskim razmerama podrazumeva i klasnu borbu na svetskom planu, pa je temeljna protvrečnost (rada i kapitala) uvek nadodređena i nužno je situirati se. Nadodređenost, dominacija i determinacija u krajnjoj instanci predstavljaju konceptualno određenje istorijsko-materijalističke „društvene činjenice“ s obzirom na specifičnost materijalistički mišljenog totaliteta.

12 *Subjekt-agens-individua*. Ovo su „momenti“ ili elementi koncepta kojim istorijski materijalizam zahvata ideologem čoveka kao subjekta istorije. Bivajući konceptualno *agensi*, ljudi se u teoriji vide kao *individue* koje ideologija interpelira u *subjekte*. Agens je nesociološki shvaćena „društvena uloga“: zapravo je reč o ulozi u proizvodnji (faktor proizvodnje). Marksova društvena činjenica je proizvodnja (Marx, 1979: 5–25).

materijalnog prisvajanja razoreno, danas proizvodnjom upravljaju subjekti koji nisu nužno i ekonomski vlasnici sredstava za proizvodnju. Ali pravnu (ideološku) artikulaciju za sada ostavljamo po strani, i krećemo se isključivo na razini proizvodnih odnosa, ili *strukture* društvenih odnosa proizvodnje. Jedinstvo ovih odnosa čini koncept načina proizvodnje kojim istorijski materijalizam zahvata (spoznaje) stvarnost, koja pritom ostaje nesvodiva na koncept kao sredstvo proizvodnje znanja (teorijske proizvodnje/prakse). Drugim rečima, pravne odnose, kao učinke strukture ideoloških proizvodnih odnosa, ostavljamo sferi društvenih odnosa proizvodnje. Kažimo odmah da su i prakse elementi predmeta spoznaje (elementi spoznajnog predmeta) i rezultat konceptualizacije – dakle teorije. Šta je teorija, i kako misliti nesvodivost politike na nauku o politici, ono je što sada moramo zahvatiti.

Kao što smo već rekli, moramo uvažiti konceptualno razlikovanje instanci načina proizvodnje i njihovu relativnu autonomiju. Ako je teorija praksa, kao što su to ekonomija i politika, a njihovo razlikovanje i uzajamna nesvodivost temeljni postulat konceptualnog pristupa, onda uočavamo primat teorije. Ukoliko se na trenutak oglušimo o prigovore za „teoricizam“, i ukoliko sebi damo određenu slobodu, reći ćemo da je to način na koji se heterodoksnو može prihvati Badjuovo mišljenje i stav da je i politika mišljenje – kao što su to za njega i preostale procedure istine, čije mišljenje on misli i na taj način oslobađa filozofiju. Nesvodivost politike na teoriju je nešto na čemu treba istrajati koliko zbog opasnosti *prišvanja* filozofije i politike – o čemu govori Badju, ali utoliko više zbog opasnosti *svođenja* politike na ideologiju ili ekonomiju – na šta upozorava istorijski materijalist. Možemo li onda misliti da je teorija nesvodiva na nauku, kao što Badju misli da mišljenje nije rezervisano isključivo za naučnike? Teorija je zapravo borba na ideološkoj razini, ali i na ostalim instancama našeg *načina proizvodnje* kojim zahvatamo, saznajemo, teoretizujemo, menjamo ili mislimo stvarnost. Ono što iz ove perspektive možemo reći jeste to da je Altiser možda i mogao biti optužen za scijentizam, ali nikako i za teoricizam – teorija takvom prigovoru izmiče.

Međutim, politika, iako mišljenje, nije isto što i nauka kao mišljenje. Mišljenje je mišljenje kada misli strukturu sopstvene prakse, odnosno

granicu koja mu je postavljena: granicu kao konceptualni uslov njenog postojanja. Zato je ono uvek mišljenje ideologije koja nas sprečava da uočimo ovu granicu, držeći nas na razini varijacije na temu koju diktiraju lažne dileme ili protivrečnosti pozicija na kojima se nalazimo. Za nas je teorija ono što je mišljenje, pa samim tim nauka nije više jedina koja je mišljenje ili spoznaja ideologije. Politika kao mišljenje je, isto kao i nauka o političkom (naša regionalna disciplina istorijskog materijalizma), mišljenje ideologije. Kako onda razlikovati ove prakse, odnosno borbe? Očigledno nam nije pomoglo to što smo nauku lišili teorijskog ekskluziviteta. Nauka nije politika iako su obe teorije, dakle mišljenje. Razlika je smeštena na nivou objekata kojima se one bave, obraduju ih, a onda i proizvode. Saznanje da se u ormaru krije oružje nije isto što i mašiti ga se. Prema tome, *predmet* spoznaje im je zajednički, ali im *objekat* (prvobitna materija na kojoj rade) i *proizvod* nisu isti. *Predmet* spoznaje, ili *spoznavni predmet*, jeste konceptualno oruđe, sredstvo teorijske proizvodnje i rad mišljenja – koncept.¹³ Nauka za proizvod ima *saznanje, spoznajni odnos* ili *proizvodni odnos saznanja*, dok politika ima kao proizvod *politički odnos* ili, preciznije, *proizvodni odnos vlasti*.¹⁴ Prisustvo političkog u ekonomskom se ogleda

13 Predmeti rada i sredstva rada čine sredstva za proizvodnju.

14 Proizvodni odnosi su odnosi proizvodnje za sve instance, odnosno prakse načina proizvodnje. Oni su proizvodni odnosi *en general*, ako možemo tako reći. To su proizvodni odnosi načina proizvodnje kao društvene činjenice istorijskog materijalizma. Oni nisu ekonomski. Oni su proizvodni. Proizvodnja, praksa, jeste ono što je određenje društva i čoveka, ako tako moramo reći. Konceptualizovati treba i način proizvodnje čoveka i društva kao ideologema (pojmova prema Altiseru), i to upravo mišljenjem i istraživanjem proizvodnih odnosa koji determinišu (uslovjavaju) proizvodnju ovih ideologema. Ekonomski praksa se tako pojavljuje kao bilo koja druga praksa (ideološka i politička): kao *atribut rada/ proizvodnje* u društvu. Takozvana ekonomija, pa samim tim i politika i ideologija, doživljene su kao sfere podeljenog društvenog rada na delatnosti. A zapravo, trebalo bi ih shvatiti kao *aspekti* proizvodnje: proizvodnje *materijalnih* uslova egzistencije, proizvodnje *društvenih* (političkih) i proizvodnje *komunikativnih* (ideoloških) uslova egzistencije. Proizvodni odnosi (PO) se uspostavljaju prema društvenim odnosima proizvodnje (DOP) u drugačijem režimu proizvodnje koncepta načina proizvodnje od onog koji dobijamo podelom na bazu i nadgradnju, odnosno strukturu i superstrukturu. Odnos determinacije je isti, s tim što režim proizvodnje koncepta načina proizvodnje (kao sredstva za proizvodnju i procesa proizvodnje znanja), koji podrazumeva podelu na bazu (ekonomsko) i nadgradnju (ideologija i politika), ima obeležje strukture sa dominantom i determinantom u krajnjoj instanci. Ne determiniše tek ekonom-ska oblast društva – sistem privrednih grana i ministarstvo privrede – nadgradnju, već nam koncept omogućuje da shvatimo/zahvatimo stvarnost *kao da materijalna egzistencija* determiniše u krajnjoj instanci *dubovnu i političku egzistenciju*, i biva nadodređena političkom egzistencijom. Jednostavnije to možemo reći i na ovaj način: *za sve što radimo* u društvu, dobijamo ideo u proizvodu; *šta god da radimo* u društvu, radimo to komunicirajući i organizujući zajednički napor na rešavanju problema. Zbog ovog „kao da“, nauka

upravo u tome: u državi treba videti *proizvodni odnos političkog koji nadodređuje proizvodni odnos ekonomskog posredstvom političke prakse i predstavlja granicu ekonomске prakse radničke klase*. Isto važi i za prisustvo političkog u ideologiji (nauci, umetnosti itd.). Zbog toga je taj front, tu granicu koja je *predstavljena zakonom i oružjem*,¹⁵ moguće probiti samo politikom, i u tome se ogleda nadodređujuća uloga države u svakoj formaciji, načinu proizvodnje i praksama jedne klase. Ekonomski inventivnost proizvodnje odnosa koji ne bi bio eksplotatorski i koji bi isključio mogućnost postojanja *ne-radnika* kao faktora proizvodnje¹⁶ ne bi mogla biti sačuvana bez politike, budući da ekonomski praksa može menjati samo odnose ekonomski proizvodnje, kao što ideološka praksa (nauka, umetnost...) može menjati samo odnose intelektualne („duhovne“) proizvodnje i komunikacije. Sa druge strane, politička struktura – proizvodni odnosi političkog – tendencijski postaje homologna proizvodnim odnosima ekonomskog (komodifikaciji na ovaj

---

ostaje u oblasti ideološke prakse, a politika možda u oblasti hipoteze prema „stvarnoj“ politici – koja je zatečena vlast vladajuće klase, pa se politika buržoazije tako i ne može smatrati politikom, već ideologijom politike (ponekad je tu i estetizacija politike!). Kada kažemo da konceptom zamišljamo da se stvari nekako odvijaju/postoje, a to kažemo onim „kao da“, tada nauku i mišljenje mislimo *deskriptivno*, i odvajamo je od stvarnosti, što odgovara deskriptivnoj izgradnji koncepta izgradnjom zgrade koja ima svoju bazu i nadgradnju i prema čijem arhitektonskom nacrtu nauka pripada instanci ideologije. *Praktično*, nesvodivost bića na saznanje se ima misliti kao nesvodivost koja počiva na granici koja je nepremostiva, „jer ona nije granica ničega, jer ona ne može biti granica, jer ne postoji zajednički homogeni prostor (duh ili stvarnost) između pojma jedne stvari i empirijske konkretnosti te stvari koji bi mogao omogućiti uporabu pojma granice.“ (L.Althusser, E.Balibar, 1975: 196)

15 Pošto je „zakon“ odavno napustio oblast prava i kreće se univerzumom znanja, sintagmu „zakon oružja“ možemo misliti i prevoditi i kao „priroda oružja“. Konceptualizacija oružja je šakaljiva, ali tome treba odoleti: „Sa gledišta marksističkog učenja o državi, vojska predstavlja najvažniji sastavni deo aparata državne vlasti. Ko želi da osvoji državnu vlast i da je zadrži, taj treba da ima moćnu vojsku. Poneko nas gleda sa ironijom, nazivajući nas pristalicama ‘teorije o svemogućnosti rata’. Da, mi smo pristalice teorije o svemogućnosti revolucionarnog rata. To nije rđavo, to je dobro, to je marksistički. Uz pomoć pušaka ruski komunisti su stvorili sovjetsku socijalističku vlast; mi hoćemo da stvorimo demokratsku republiku. Iskustvo klasne borbe u eposi imperijalizma pokazuje da radnička klasa i radne mase mogu da pobede naoružanu buržoaziju i zemljoposednike samo pomoću pušaka; u tom smislu može se reći da se svet može preobraziti samo pomoću pušaka. Mi smo za uništenje rata, nama rat nije potreban, ali rat se može uništiti samo ratom. Ako hoćeš da pušaka ne bude više, onda uzimaj pušku u ruke.“ (Mao Ce Tung, 1975: 485–499)

16 Proizvodni odnos jednog načina proizvodnje (NP) čine *radnik*, *ne-radnik* i *sredstva za proizvodnju* (SZP), kao faktori proizvodnje, i *dva odnosa* s obzirom na sredstva za proizvodnju (a ne s obzirom na stvari, kako se to definiše u pravnoj ideologiji). Ti odnosi su *vlasništvo* (ne pravno, već ekonomsko: mogućnost/sloboda raspolažanja proizvodom i viškom) i *materijalno prisvajanje* (mogućnost/sloboda pokretanja proizvodnje).

način prilazimo sa stanovišta proizvodnje). Politička praksa se tokom reprodukcije proizvodnog odnosa ekonomije saobražava sa njim, što je u originalnoj problematici marksizma mišljeno preko opozicije despotizma i birokratizacije, odnosno podele na manuelni i intelektualni rad, koja, ne treba smetnuti sa uma, preseca i sam intelektualni (upravljački) rad. Nasuprot birokratskoj podeli na intelektualni i manuelni rad, granica despotizma je ona koja odvaja manuelni rad *radnika* od svih manuelnih radova u sferi intelektualnog rada dok god ovi nisu organizovani na takav način da proizvode višak vrednosti, odnosno industrijski ili kapitalistički. *Granica despotizma je žbog toga isto što i granica političkog – i stoga tzv. vanekonomска prinuda u kapitalizmu, koja je i u njemu (kao i u svim prethodnim načinima proizvodnje) uslov klasnog prisvajanja viška vrednosti ili ekonomskog vlasništva ne-radnika.*

Prema tome, mislimo da je autonomija instanci uslov mišljenja ekonomskog, koje, za Marks-a, kako smo na to već podsetili, nije predmet ekonomije. Prisustvu države u ekonomskom, a onda i njenim ekonomskim funkcijama, tek sada možemo prići na istorijsko-materijalistički način. Prići, to znači misliti i delati: gledati i videti (*theoria*) gde je patrola i tražiti način na koji ćemo je onesposobiti. Uostalom, naoružana je pre nas i sintagma *diktatura proletarijata* samo je duhovit i borben način da se ukaže na diktaturu buržoazije.

3.

Ali vratimo se dominaciji države, koja je, kao što je Pulancas govorio, u vezi sa jačanjem njenih ekonomskih funkcija. Nakon intervencionističke države, savremena kapitalistička država igra sve značajniju ulogu u povećanju apsolutnog i relativnog viška vrednosti, intenziviranju rada i eksploraciji. Iako to na periferiji nije toliko uočljivo, osim na razini permanentnih reformi obrazovnog sistema, danas je kapitalistička država odlučujući činilac u oblasti naučnih istraživanja i tehnoloških inovacija koje su u funkciji povećanja produktivnosti rada. Razvoj proizvodnih snaga, koje su samo dinamički aspekt proizvodnih odnosa, potpomognut

je državnom intervencijom u oblasti proširene reprodukcije radne snage. To se odražava na promenu raspona političkog, koje se sada razvija linijom izvršne vlasti i ekonomskih aparata države kojima se u Srbiji upravlja uz pomoć agencijskih proteza vlade. Proliferacija ekonomskih aparata države sve više zadire i u tzv. privatni sektor privrede. Kao politički proces pokrenut kroz aparate države, privatizacija determiniše prostor kapitalističke akumulacije: jačanje države se ne ogleda u njenom ovladavanju ekonomijom, već u „podređivanju društveno-ekonomskih procesa u celini procesu akumulacije kapitala“ (Poulantzas, 1981: 173). Privatizacija u postsocijalističkim zemljama je kolosalni proces jačanja države i njene dominacije nad formacijama koje se po navici smatraju autoritarnim i etatističkim. Dominacija države i etatizacija su nakon rušenja socijalizma dovedene do vrhunca. „Politička nestabilnost“, takođe po navici viđena kao loša klima za ulaganja, predstavlja najpovoljniji ambijent za najdinamičnije frakcije globalne buržoazije. Trgovački, bankarski i finansijski mešetari, u saradnji sa državnim činovnicima i političkim organizacijama koje ih zapošljavaju u državnim institucijama, upravljaju rasprodajom „bogatstva naroda“. Ono što je u zemljama centra rentiranje tržišta novca, robe i radne snage, na poluperiferiji i periferiji pretvara se u totalnu rasprodaju.

Važna Pulancasova napomena je i da dominantna država zapravo predstavlja *učvršćivanje slabljenja* države (Poulantzas, 1981). Unutrašnje kontradikcije države proizvod su suprotstavljenosti njene ekonomskе i političke funkcije (u užem smislu). Hegemonija je u zemljama centra nestabilna, dok se na periferiji vidi i kao periodični progon i smena tajkuna, koja odražava promene odnosa snaga buržoaskih frakcija i pomeranje centara moći u sistemu državnih aparata (od vlade i njenih ministarstava, preko agencija do različitih vladinih saveta). Ekonomski mere stvaraju nered kojim država teško može vladati i ugrožavaju sliku države kao predstavnika i čuvara opšteg interesa budući da otkrivaju podređenost države interesima kapitala. Možemo li onda govoriti o *politizaciji* borbe narodnih masa? Da li ovi procesi ukazuju na značaj i ulogu politike i političkog, ili je, naprotiv, prikrivaju? Ako radničke borbe ostaju na ravni ekonomskih interesa, šta se promenilo u odnosu na vreme

socijalne države i države blagostanja koju su karakterisali ekonomski ustupci eksplorativnim klasama od strane buržoazije – koji nipošto nisu bili ustupci i njene političke vlasti?

Na periferiji je situacija drastična. Radnički šovinizam (stav da su radnici u državnim preduzećima eksploratori)¹⁷ doseže razmere paroksizma i prerasta u mržnju prema zaposlenima u „javnom sektoru“. Iako je kapitalistička država u Srbiji takva da od ove čini formaciju kojom dominira država, srpski neoliberalni kontekst i krah socijalističke države (koje se danas svi rado sećamo) nadodređen je državom autoritarnog tipa i dominacijom izvršne vlasti koju prati radikalnija suspenzija sloboda od one kakva je na delu u zemljama centra, pa čak i na ekonomskoj ravni. Sloboda eksploracije je ugrožena i liberalna strana, tzv. „druga Srbija“, to doživljava više kao pretrju idealima koje promoviše, nego sopstvenim egzistencijalnim uslovima. Trgovački monopolji (pošto je srpska ekonomija uvoznička) uspešnije finansiraju svoje političke eksponente nego što bi to činio budžet razvijene ekonomske formacije, koja, prema ideologiji liberalizma, počiva na konkurenциji i slobodi (eksploracije). Političke slobode, tzv. građanske ili formalne slobode, takođe iščezavaju, uprkos množenju organizacija nevladinog sektora koje ih pokušavaju sačuvati. Izmena zakona o političkim strankama lišava politike čak i ono što se zdravorazumski smatra političkim poljem.¹⁸

Konfiguraciju političkog menjaju vladajuće klase, dok radnički štrajkovi i pobune proklizavaju (i bivaju pokošeni) na ekonomskom polju, bezuspešno pokušavajući da se probiju do političkih obronaka. O političkoj kreaciji (invenciji) možemo govoriti samo uslovno i uz naročito analitičko (teorijsko) nadahnuće. Klasna kompozicija je porozna i razgradljiva ne samo fleksibilnim tržištem rada, već i odsustvom pomenutih formalnih sloboda i prava izbornih tokom političke istorije. Gubitak ovih sloboda na periferiji danas nadodređuje temeljnu protivrečnost – sukob rada i kapitala. Sada jasno vidimo da su strateški značajni položaji izgubljeni i da

17 Sergio Bologna, *The Tribe of Moles*, <http://libcom.org/library/tribe-of-moles-sergio-bologna>

18 Prema novom zakonu o političkim strankama potrebno je sakupiti 10.000 potpisa, koje potom treba overiti novcem koji otprilike iznosi 20.000 evra. Finansiranje demokratije još uvek nije *contradicatio in adjecto* u našoj političkoj logici. Naprotiv, kao da je sve prirodne platiti političku slobodu. Ako je za utehu, ropsvo je smatrano prirodnim do XVIII veka.

se front mora otvarati koliko iznova, toliko i na novim mestima. Međutim radništvo se čvrsto drži ekonomskih prava kojima dominira ideologija odgovornosti i preduzetništva, na koju vladajuće klase periferije odavno ne računaju. Akcionarska prava i pravo na rad pretvaraju se u pravo na ropsstvo – biti eksplorativan doživljava se kao privilegija. Tržište radne snage prelazi u sivu zonu kojom vladaju zakoni klijentelističke korupcije, dok *Nacionalna služba za zapošljavanje* vrši funkciju propagandnog ideološkog aparata koji simulira legalnost radničkog tržišnog nadmetanja. Rigidnost njenih procedura služi brisanju iz evidencije nezaposlenih i prikrivanju društvene isključenosti kojoj sama pregalački doprinosi.

Možemo li onda govoriti o politizaciji narodnih borbi u Srbiji? Da li je distanca prema državi posledica uvida da su institucije buržoaske? To više nije institucija koja skriva klasnu borbu, ali je pitanje da li se i prepoznaje kao takva. Otkriće aparata je proizvod teorijske invencije koju tražimo (očekujemo) i u politici, pa je iskustvo (doživljaj) osionost državnih institucija simptom koji ukazuje na njegovo postojanje. Prema tome, pitamo se da li postoji distanca prema državi, ako sukobi (pomenuti radnički šovinizam) koji nadodređuju temeljnu kontradikciju ne vode nužno u revolucionarni prelom? Kao što je poznato, „*nadodređena protivrečnost* može biti nadodređena bilo u smislu jedne *istorijske inhibicije*, jednog stvarnog 'blokirana' protivurečnosti..., bilo u smislu *revolucionarnog preloma*“ (Altiser, 1971: 103). Ako politizacijom mislimo politiku, a ovu, s obzirom na retkost pojavljivanja (Badju), smatramo revolucijom, onda proces transformacije proizvodnih odnosa (na svim nivoima formacije, odnosno načina proizvodnje) nije stvar samo naučne ili analitičke dijagnostike. Odgovor ne treba tražiti na moralnom i psihološkom planu: ako je teorijsko nadahnuće moguće, moguće je i političko, te opoziciju pesimizam–optimizam ne treba smatrati teorijski pertinentnom.¹⁹ Kao što

19 Svestan sam svog odstupanja od Altiserovog pristupa korišćenjem reči kao što su nadahnuće, invencija, kreacija i sl. – koje je potrebno podvrgnuti teorijskoj refleksiji (Althusser, 1980: 322-327). Međutim, ako držimo da je teorija istorijskog materijalizma u krajnjoj instanci teorija prakse (i teorijska praksa) koja naglašava primat prakse i proizvodnih odnosa nad proizvodnim snagama, onda je sloboda i dalje motiv koji je potrebno problematizovati. Nadahnuće (kreacija, invencija, izumevanje...) se tako pojavljuje kao uslov i ograničenje slobode, i potrebno ga je istraživati kao uslov koji zatičemo tokom našeg stvaranja istorije.

je Badju sopstvenom političkom organizacijom (koja se uz to i zove *Politička organizacija (L'Organisation politique)*) obezbedio proceduru istine za svoju filozofiju, možemo prepostaviti da se i jednom istorijskomaterijalističkom teorijsko-političkom organizacijom može ostvariti revolucionarni prelom. Ako je analogija i nategnuta, strukturalna homologija naših sklopova racionalnosti nam možda daje za pravo.

Politizacija nije isto što i strukturalno klasno određenje ili pojam klase, koji ne postoji bez koncepta borbe odnosno prakse. Prema tome, klasa u sebi sadrži dinamički princip svog uspostavljanja. Društvena snaga u jednoj formaciji se postaje učinkom (specifičnim efektom) na političkom i ideološkom nivou, ali možemo li to smatrati politizacijom? Ne. Kao što smo na početku kazali: politizacija je politika, a ove ima samo na način političke organizacije i političke vlasti, što je više od specifičnih efekata na instanci političkog. Suprotno, ekonomizam je ono što smo nazvali nadekonomizacija i socijaldemokratsko kretanje u granicama postavljenim kapitalom i primanje/prihvatanje ekonomskih ustupaka buržoazije. Ona je suprotan proces od politizacije i konceptualno odgovara nadpolitizaciji ili politici buržoazije koja je upravljanje i policija, i koju mi, nakon Ransijerovog [Ranciere] čitanja Fukoa, više ne smatramo politikom. Policiju tako suprotstavljamo politici, kao što ekonomiju (a onda i nadekonomizaciju) suprotstavljamo ekonomskoj borbi. Međutim, ekomska borba rezultira političkim učincima, ali ne nužno i politikom, odnosno politizacijom.

Da li ćemo onda reći da klasa ne postoji ukoliko nema politizacije? Kao što znamo zahvaljujući Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj* i *Osamnaestom Brimeru Luija Bonaparte*, efektivnu političku vlast nije vršila seljačka klasa, iako je imala specifične učinke na političkoj razini: bonapartizam kao izuzetni oblik kapitalističke države pojavljuje se kao specifično prisustvo seljaštva kao autonomne klase i društvene snage. Prema tome, klasa može postojati na nivou formacije („društva“) i bez politizacije borbe. Ona postoji borbom, ali su tada njeni politički učinci posredni. Neposrednim postaju tek organizovanjem vlasti, organizacijom ili onim što ovde želimo nazvati politizacijom. To je situacija kada politička praksa *krši političku normu* i demistifikuje politiku buržoazije ukazujući na ideologiju i institucije koje nisu besklasne, što ne treba poistovećivati sa svođenjem

države na striktno političku funkciju, jer svođenje političkih funkcija na politiku u užem smislu čini i sama buržoazija u fazi konkurentskog kapitalizma devetnaestog veka. Politizaciju ili politiku treba ovde razumeti kao *razaranje* političke norme, odnosno *promenu proizvodnih odnosa na nivou politike*: promena *političkih proizvodnih odnosa*.²⁰ Zbog toga nikada i nigde nije bilo dovoljno zauzeti fabrike. Potrebno je bilo samoupravljanje ili izmena političkog odnosa, koji je isto što i proizvodni odnos koji strukturira i nadodređuje društveno-ekonomski odnose proizvodnje, čija struktura predstavlja cilj ekonomski klasne borbe. Jedinstveni proizvodni odnos je zahvatljiv (shvatljiv) tek preko različitih praksi koje strukturira raspoređivanjem agenasa u društvene klase u oblasti društvenih odnosa proizvodnje. U konkretnim društvenim formacijama, u kojima egzistira više načina proizvodnje, proizvodni odnosi različitih praksi nikada nisu podudarni, već različite prakse mogu strukturirati različiti proizvodni odnosi (robovlasnički, feudalni, kapitalistički, socijalistički) – ali to je već istorija. Strukture ovih odnosa proizvodnje počivaju na kapitalističkoj osnovici i odavno su modifikovani (klijentelizam, patrijarhalnost-staleški odnosi itd.). Transformacije kapitalističkog načina proizvodnje i stvaranje njegovih podoblika – koji i dalje ostaju kapitalistički – čine nepodudarnost struktura različitih praksi teškim analitičkim i praktičnim

20 Benjaminova *politizacija umetnosti* je dvomislena sintagma ukoliko je ne mislimo kao dovođenje umetnosti na njenu umetničku funkciju (ili, pošto je ideologija u pitanju, kao njeno dovođenje na ideološku funkciju) i *kršenje (razaranje) umetničke norme*, odnosno proizvodnog odnosa umetničke prakse (koji politička praksa može štititi/reprodukovati, ali ne i razoriti/stvoriti). *Estetizaciju politike*, koju je on odbacio kao fašizam, tumačim kao umetničko vršenje političke funkcije, odnosno reprodukciju političke norme – a ne njeno kršenje, za koje je sposobna samo politika (ljudi koji se bave politikom i misle politiku). Zato možda treba govoriti više o *politici umetnika*, nego o politici umetnosti ili Benjaminovoj politizaciji umetnosti. Politizacija umetničke prakse je, za mene, politika umetnika i praksa koja cilja na politiku u umetnosti – na prisustvo političkih aparata u njima, i koja predstavlja uslov za distancu prema režimskoj umetnosti potrebnu umetniku u pokušaju da estetski zahvati (i promeni) umetničku normu – koja je *proizvodni odnos* umetničke prakse. Osim politike, tu je i ekonomski (tržišna umetnost) a onda i ideološka praksa („prosečna umetnost“), prema kojoj umetnik takođe gradi distancu (autonomiju) ne bi li adekvatno zahvatio umetničku normu. To onda znači da je i umetnost teorija ideologije, kao što je za Altisera svaka nauka bila nauka o ideologiji – ako je teorijska, razume se. U pomenutom tekstu, *O razmerju umetnosti do spoznanja in ideologije* (Althusser, 1980), on govori o umetnosti kao *uzymaku i distanci* prema ideologiji koju umetnik čini *vidljivom i opaženom*. Moja upotreba glagola *videti*, kao što je verovatno primećeno, ima značenje teorije ili mišljenja. Ulog je jedinstvo teorije neke prakse (naučne, političke, ideološke) i raskida sa ideologijom te prakse, za koje nije potrebno posredovanje nauke – pa čak ni u slučaju naučnog raskida sa ideologijom.

zadatkom. Fordistički i postfordistički društveni odnosi proizvodnje, iako reprodukuju kapitalistički proizvodni odnos, nisu identični; kao što ni akcionarski kapitalizam (odvojenost ekonomskog vlasništva od materijalnog prisvajanja) nije isto što i preduzetnički (podudarnost ekonomskog vlasništva i materijalnog prisvajanja), iako je proizvodni odnos koji reprodukuju kapitalistički. Nadodređenost proizvodnih odnosa čini ih uvek izuzetnim i istorijski neponovljivim, ali zato ne i teorijski (naučno, politički, umetnički, ekonomski itd.) nesavladivim. Složenost i suptilnost oblika ravna je uvek suptilnosti represije i eksploracije.

Nadekonomizacija je tako praksa koje destabilizuje radničku klasu i nju ne treba izjednačavati sa ekonomskim borbama, koje su svojevrstan (posredan) odgovor na ekonomske funkcije države i stoga nisu klasna dekompozicija, već sindikalizam. Nadekonomizacija je ponašanje prema ekonomskoj racionalnosti („malo akcionarstvo“, na primer) i, ako ono nadodređuje ekonomsku borbu sindikata, mi imamo nadodređenost „u smislu jedne inhibicije“ (to je isto što i nadpolitizacija, odnosno gubitak uvida u specifičnost političkog i ekonomskog). Ona tako nije čak ni svodenje klase na njeno ekonomsko određenje, već je i ono samo osuđeno ideologijom ekonomske racionalnosti koja je osnova nadpolitizacije i u praksi se očituje glasanjem za postojeće stranke u pokušaju da se nešto postigne uz njihovu pomoć (umišljenom instrumentalizacijom partija). Situacija u Srbiji je upravo takva: radnici (i kao mali akcionari) traže predstavnike u vlasti, a ne način na koji bi se sami predstavili. Primer pokreta Ravnopravnost²¹ je stoga poučan. Pokret je registrovan kao udruženje građana iz Zrenjanina u cilju podrške radnicima-akcionarima fabrika koji su, sledeći primer radnika fabrike lekova „Jugoremedija“, odlučili da se suprotstave nezakonitim procesima u toku svojinske transformacije. Pokret je uspeo da ujedini interes zaposlenih i lokalne zajednice na ideoološkoj platformi ekonomske racionalnosti i preduzetničke odgovornosti. Akciona platforma pokreta koju je trebalo pročitati na osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije započinje rečima:

21 Pokret Ravnopravnost je udruženje građana i svojevrsna komunalna i radnička politika razvijena na iskustvu radnika-akcionara „Jugoremedije“. Ovo udruženje delegira odbornike za lokalnu skupštinu grada Zrenjanina.

„Pokret Ravnopravnost, osnovan u Zrenjaninu pre dve godine, a začet u borbi radnika i malih akcionara ’Jugoremedije’, odlučio je da se pridruži osnivanju Socijaldemokratske partije Srbije. Osnivačkom kongresu sažeto bih predocio izvesna naša iskustva koja mogu biti od koristi za dogovor o postavljanju osnova za jednu modernu i delotvornu političku stranku. U ’Jugoremediji’, moje kolege i ja, nas oko dve stotine, *nismo prihvatali da budemo puki objekti tranzicije*. Tri godine smo vodili borbu protiv suvlasnika koga nam je nametnula država, prodajom 42% akcija, a koji nam se potom svim silama nametao kao absolutni gospodar. On je, pod zaštitom vlasti, izbacivao s posla neposlušne, ignorisao većinske vlasnike, gušio štrajkove i rasterivao proteste. Članovi štrajkačkog odbora su čak bili i hapšeni. Svojim nezakonitim poslovanjem i kršenjem ugovora ugrožavalo je naša radna mesta, naše vlasništvo, našu egzistenciju. Upornom i solidarnom borbom uspeli smo da, pred nadležnim sudom, dokažemo kršenje zakona i ugovora i da sprecimo propast fabrike. Borili smo se, dakle, *za poštovanje zakona i ugovora*, za šta smo imali podršku Saveta za borbu protiv korupcije i jednog dela javnosti, dok je veći deo medija bio ravnodušan ili na suprotnoj strani. Čak smo klevetani kao ’samoupravljači’ i ’komunjare’. Bilo bi glupo da uzvraćamo istom merom, jer ponižavanjem drugih samo prividno veličamo sebe, a znamo da ni mi nismo bezgrešni. Nakon što smo, marta 2007, preuzeli upravu nad fabrikom, usledile su tri godine rada i odricanja radi uspešnog tržišnog poslovanja, ugroženog raznim monopolima. Bile su važne i obilne investicije da bismo uskladili proizvodnju s evropskim standardima. Tako danas imamo fabriku za 21. vek.“²²

Umesto da se sami politički predstavljaju, radnici i građani kao osnivači pokreta odlučili su da ponude svoje članstvo i glasove novoj Socijaldemokratskoj partiji, koju osniva Rasim Ljajić sa pozicije ministra rada i socijalne politike. U zamenu za članstvo u novoj partiji, pokretu nije omogućeno čitanje proglaša na osnivačkoj konferenciji ove stranke, ali je zato predsedniku pokreta Ravnopravnost ponuđeno članstvo u njenom Glavnom odboru. Iskustvo radnika je pokazalo da ekonomске borbe

---

22 <http://www.republika.co.rs/468-469/13.html>

postaju značajne tek u kombinaciji sa političkim, ali, rekli smo, nije svako učešće u političkom životu politika.

Lamentacija nad propašću radničke ideologije ne donosi ništa. Samoupravljač i komunista postaju uvrede i klevete tek ako ne postavimo pitanje teorijskog statusa ovog doživljaja uvredjenosti i oklevetanosti. Ono što radnici pokušavaju reći jeste to da oni ne žele povratak na sistem kojim je upravljala ekonomski neodgovorna kolektivno-vlasnička klasa, ali sekundarna obrada simptoma nije dovoljna. Odgovor na pitanje kako je radnik postao odgovorni preduzetnik i mali akcionar, i kako je došlo do toga da je to potrebno naglašavati u vremenu i društvu kojim dominira ideologija preduzetništva, takođe nije pravi cilj teorijske (i političke) prakse. Pravi cilj je vlast, politička vlast i organizacija. Ali, ako ne i *šta*, da li je bar važno *kako i zašto* (za šta!) radnici govore? Ideološka borba je takođe borba. Proizvodni odnos produkcije značenja je primarni cilj (objektivni interes) ideološke borbe, i način prisvajanja viška vrednosti značenja. Kašnjenje malih akcionara i radnika sa preduzetničkom logikom postaje očigledno ako se uporedi sa radnicima u državnim (javnim) preduzećima, pošto ovi ne zastaju na preduzetničkoj ideologiji i ekonomskoj racionalnosti, već dele ideologiju politički (ne i ideološki) dominantne klase kompradora sa specifičnom baterijom označitelja (evrointegracije, odgovorno preduzetništvo, korporativizam, evronacionalizam). Ideologija radnika u javnom sektoru, iako nije ideologija preduzetničke odgovornosti (rekli smo, oni su za odgovorno preduzetništvo), takođe je buržoaska. Svi njihovi štrajkovi se svode na povećanje plata, što, istina, dovodi u pitanje budžet države i time ekonomski destabilizuje vlast, ali takav zahtev za podelom budžeta, viđenog kao plen političke kaste, svodi se isto tako na zahtev za podelom plena. Prema tome, nadodređenost radničke borbe dolazi i sa te strane: nju ne nadodređuje oblast rada kojom vlada dominantna preduzetnička buržoaska ideologija, već ona kojom upravlja novi oblik korporativističke ideologije; ideologije koja nije u sukobu sa autoritarnim etatizmom – dominantnim političkim oblikom u državnim aparatima u vreme neoliberalizma, uprkos svim zdravorazumskim očekivanjima. Protivrečnost u javnom sektoru je u Srbiji sukob u dominantnom načinu proizvodnje koji je van produkcije viška vrednosti, te stoga najamni rad

koji on eksplatiše nije isto što i radnički rad, pa samim tim ni politika (osim ukoliko ne uzmem u obzir i sivu zonu korupcije, koju još uvek ne istražujemo kao proizvodni odnos na nivou ekonomskog, već je, stideći se (*sharam*), smeštamo u sferu morala i prava).²³ Po svemu sudeći, dominantni način proizvodnje (oblik kapitalističkog načina proizvodnje) u kapitalizmu današnjice ne stanuje u Srbiji, i zbog toga internacionalizacija borbe postaje prvi i osnovni zadatak radničke klase u Srbiji – kao i svih drugih eksplorativnih u njoj, koji bi, iako nisu strukturno određeni kao radnička klasa, politički to *moral* biti.

Srbija, kao društvena formacija, nadodređena je procesom nadekonominizacije (kojim upravlja država) i dominacijom liberalne ideologije. Periferija svetskog sistema je u celosti pod njenom dominacijom uprkos sve očiglednijem izbijanju države na *videlo* – pomenuli smo slučaj hrvatskih sindikata i njihov zahtev za promenama zakona o referendumu, koji možemo tumačiti kao specifično dejstvo na političkom nivou (da li i kao politizaciju, odnosno političku vlast?). Sam akt, i činjenica da takav zahtev dolazi izvan sistema parlamentarnih partija (za koje nije isključeno da će se pridružiti sindikatima i pokušati da iz toga izvuku koji politički poen), govori nam da je možda u pitanju radnička politika i otvaranje političkog na novom terenu, onom sindikalnom. Radnici su zatražili izmenu Ustava i ublažili kriterijume raspisivanja referendumu otvarajući prostor dezorganizovanom biračkom telu. U Srbiji se na iskustvu Ravnopravnosti razvija nešto drugo, takođe politički značajno. Koordinacioni odbor radničkih protesta, kao politički oblik organizovanja radnika koji je doveo u pitanje sindikalnu organizaciju radništva, prerasta u Radnički pokret Srbije i stvara mogućnost za širu politizaciju radničke borbe. Uključivanje lokalne zajednice je, kao i u slučaju zrenjaninske Ravnopravnosti, odlučujuće uticalo na domet i oblik zahteva radnika poslednje fabrike u Rači Kragujevačkoj u pokušaju da je sačuvaju od propadanja. Vlasnici lokalnih prodavnica i kafana (klasična sitna buržoazija) su u znak podrške radničkom protestu prekinuli rad na sat vremena, nakon čega je javnu podršku štrajkačima dala i lokalna vlast. Kada je na protest radnika

---

23 Salman Rušdi u svom romanu *Sramota* (*Sharam*), govori o stidu kao dispoziciji dominiranih.

„Zastave elektro“ iz Rače Kragujevačke, ispred Agencije za privatizaciju, došao jedan autobus radnika iz zrenjaninskih preduzeća „Jugoremedija“, „Šinvoz“ i BEK, pokrenuta je inicijativa za osnivanje Koordinacionog odbora radničkih protesta u Srbiji, koji je danas jezgro Radničkog pokreta Srbije. Samoorganizovanjem radnika (i malih akcionara) načinjen je korak dalje u kritici srpskog sindikalizma i ideologije reprezentativnosti sindikalnih predstavnika i politički dominantne frakcije kapitala udružene sa političkim i državnim osobljem. Sindikalna borba malih sindikata, organizovanih po specifičnim i autonomno formulisanim ciljevima, nezavisno od centralizovanih sindikalnih mašinerija čije rukovodstvo već decenijama unazad kooptira sa političkim kastama i predstavnicima kapitala, proglašena je sindikalnim terorizmom. Umrežavanje štrajkačkih odbora – često ostavljenih na cedilu od strane radnika preduzeća u kom deluju i otvoreno izloženih nasilju oružanih trupa poslodavaca – nadilazi gransku, pa samim tim i ekonomsku osnovu udruživanja. Solidarnost boraca se sve više pozicionira na političkom polju, a samoupravno organizovanje pruža adekvatan odgovor na političke odnose proizvodnje.

Ono što stoji na putu politizaciji nije samo ideologija rada i preduzetništva, kao ni dominacija akcionarske racionalnosti koja se sve jače sudara sa državom koja ne skriva svoj nenarodni karakter. Politički sudar još ne iznosi na videlo nadekonomizaciju, niti klasni karakter institucija, a pre svega političkih partija. Naučno-teorijski je jasno da su one klasne, ali je u prirodi politike da ona donosi politička rešenja (ostvarenja) teorijskih problema. Ovo više ne treba tumačiti, u već klasičnom smislu, kao kašnjenje teorije za praksom, već kao zahtev za teorijskim raskidom politike sa ideologijom – dakle, politikom.

LITERATURA

- Althusser, Louis; Balibar, Etienne (1975) *Kako čitati Kapital*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine.
- Althusser, Louis (2000) *Izabrani spisi*. Ljubljana: Založba Rdeča Zbirka.
- Althusser, Louis (1980) *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Altise Luj (1971) *Za Marksа*. Beograd: Nolit.
- Altiser, Luj (1971) *Elementi samokritike*. Beograd: Bigz.
- Badiou, Alain (2001) *Manifest za filozofiju*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Badju, Alen (2008) *Pregled metapolitike*. Beograd: Filip Višnjić.
- Burdije, Pjer (2003) *Pravila umetnosti: Geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Ce Tung, Mao (1975) *Izabrana dela I*, Rat i pitanja strategije. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Delez, Žil; Gatari, Feliks (1990) *Anti-Edip*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel (1998) *Treba braniti društvo – predavanja na Kolež de Fransu 1976. godine*. Novi Sad: Svetovi.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (1979) *Dela 19. tom: Osnovi kritike političke ekonomije*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Močnik, Rastko (2003) *Tri teorije*. Beograd: Centar za savremenu umetnost, Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Akademija.
- Poulantzas, Nicos (1981) *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: Globus.
- Poulantzas, Nicos (1978) *Politička vlast i društvene klase*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Pulancas, Nikos (1978a) *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit.

Autori

Gal Kirn je doktorant za filozofiju na ZRC SAZU u Ljubljani, gde istražuje savremenu francusku filozofiju (posebno Luja Altisera [Althusser]) i istoriju razvoja revolucionarne Jugoslavije i njenog tragičnog kraja. Interesuje ga avangardna umetnost i politika sećanja. Bio je istraživač na teorijskom odseku Jan van Eyck Academie u Maastrichtu (2008-2010), gde je organizovao nekoliko konferencija, a od ove godine je saradnik na ICI u Berlinu. Postao je spoljni urednik međunarodne revije *Historical Materialism*, urednik je knjige *Postfordism and its discontents* (Jan van Eyck Academie; slovenačka verzija *Postfordizem. Teorije sodobnega kapitalizma*, Mirovni Inštitut, Lj, 2010) i kourednik knjige *New public spaces. Dissental political and artistic practices in the post-Yugoslav context* (Jan van Eyck Academie i Moderna Galerija). U Ljubljani je angažovan u kolektivu Delavsko-punkerske Univerze, piše komentare za nedeljni prilog Dnevnika – *Objektiv* – i takođe za mesečni studentski časopis *Tribuna*. Živi u Berlinu, gde sprema 2 zbornika tekstova: jedan o jugoslovenskom crnom talasu i drugi o Altiseru.

Marko Kržan je istraživač na Fakultetu za društvene nauke i asistent za opštu sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani. Radi na teoriji prelaza između načina proizvodnje, kao i na specijalnim problemima istorijskog materijalizma (radna teorija vrednosti).

Primož Krašovec je istraživač na Pedagoškom institutu u Ljubljani i član programskog odbora Delavsko-punkerske Univerze. Pored toga, angažovan je kao prevodilac, redaktor i autor stručnih i publicističkih tekstova.

Rastko Močnik je diplomirao sociologiju i svetsku književnost sa književnom teorijom 1968. godine na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. U godinama od 1968. do 1970. bio je novinar u dnevniku *Delo*. Godine

1969/70 studirao je na postdiplomskom studiju na Ecole pratique des hautes etudes en sciences sociales u Parizu, a u godinama 1973-1975 na Ecole des hautes etudes en sciences sociale. Studij je okončao pod mentorstvom Alžirdasa Greimasa [Greimas]. Sociologiju je doktorirao na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 1983. godine. Bio je zagovornik sociologije pod Altiserovim uticajem, i to onog usmerenja koje sam Močnik naziva istorijskim materijalizmom. Od 1979. godine zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, gde je od 1997. godine redovni profesor na sociologiji kulture. Istražuje na područjima teorije ideologije, teorije diskursa, teorijske sociologije, teorijske psihanalize, semiotike, epistemologije humanističkih i društvenih nauka. Prevodio je stručne tekstove sa engleskog i francuskog, posebno dela Lakana [Lacan], Dirkema [Durkheim] i Mosa [Mauss].

U političkom životu, nastupa sa pozicijom radikalne levice i od 2003. godine je aktivan član Foruma za levicu.

Jurij Šahin je istoričar na Fakultetu za istoriju univerziteta Ilija Mečnikov u Odesi, član Saveza marksista-lenjinista. Istraživač istorije Jugoslavije i autor knjige „Jugoslavija na putu modernizacije 1947-1961“.

Andrej Holm [Andrej Holm] je sociolog po zanimanju. Doktorirao je 2004. godine, predaje na Univerzitetu Humboldt u Berlinu i radi kao naučni saradnik na Geteovom Univerzitetu u Frankfurtu na Majni. Bavi se problemima sociologije gradova i privatizacije stanova. Bio je aktivan u Berlinskom udruženju protiv privatizacije. Objavljivao je radove u više časopisa, između ostalog i u Junge Weltu. Takođe je aktivan na antifašističkoj sceni Berlina.

Manfred Samajtat [Manfred Szameitat] je slobodni novinar. Oblast interesovanja: privreda i procesi privatizacije.

Mario Kandajas [Mario Candeias] je doktor političkih nauka, politikolog i ekonomista, koordinator Saveta za radikalnu politiku Komisije za budućnost Fondacije Roza Luksemburg i referent za kritiku kapitalizma. Radio je na Slobodnom univerzitetu u Berlinu i Univerzitetu Jena kao naučni saradnik. Bavi se izučavanjem krize neoliberalizma i finansijske krize, promenama kapitalističkog načina života i proizvodnje, pojavnim oblicima „postneoliberalizma“.

Roberto Sarti, član kampanje za podršku šesnaestoktobarskim demonstracijama (demonstracije organizovane od strane FIOM-a kao podrška radnicima Pomiljana) i član Međunarodne marksističke tendencije (www.marxist.com).

Filip Šaćirović je apsolvent na katedri za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Član redakcije internet časopisa *Crvena kritika* (www.crvenakritika.org) i *Internacionalne marksističke tendencije* (www.marxist.com). Prethodno član Progresivnog univerzitetskog društva „Dositej Obradović“, kasnije Direktnodemokratskog pokreta solidarnosti „Socijalni front“. Aktivan u studentskom pokretu od 2006. godine.

Vladimir Marković je diplomirao sociologiju na Filozofском fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od 2003. godine zaposlen je u administraciji Univerziteta u Beogradu. Bio je član uredništva časopisa *Prelom* i vršilac dužnosti glavnog i odgovornog urednika *Glasnika Univerziteta u Beogradu*. Politički je angažovan u više inicijativa za reafirmaciju revolucionarnog radničkog pokreta.

Stipe Ćurković, aktivan u studentskoj inicijativi za besplatno obrazovanje u Zagrebu, u uredništvu bloga/portala slobodnifilozofski.com, kao i povremeni saradnik dvonedeljnika za kulturna i društvena pitanja *Zarez*.

Petar Pavlović je aktivist, po političkom uverenju revolucionarni socijalist, član organizacije „Radnička borba“ i član uredništva istoimenog časopisa za socijalna pitanja i društvenu kritiku.

Zoran Gajić, sociolog i aktivist. Oblast interesovanja: Marksov novi naučni kontinent – istorijski materijalizam. Učesnik u projektu političke edukacije Alternativne kulturne organizacije, pod nazivom „Radionica društvene teorije, analize i kritike“.

Izdavač: ZOLA
Vojvode Stepe 71,
21000 Novi Sad

Štampa: Tamara, Novi Sad

Tiraž: 500 primeraka

U času kad se rastajemo sa ovom oblašću prostoga prometa ili robne razmene, iz koje vulgarni pristaša slobodne trgovine uzajmljuje gledišta, pojmove i merilo za svoje suđenje o društву kapitala i najamnog rada, izgleda da se fizionomija naših dramatis personae (dejstvujućih lica) u nečem menja. Bivši vlasnik novca ide napred kao kapitalista, za njim ide vlasnik radne snage kao njegov radnik; prvi se značajno smeška i hita na posao, dok drugi ide plašljivo, opirući se, kao neko koji je na tržište izneo vlastitu kožu pa sad nema šta očekivati osim – štavionice.

Karl Marks (Kapital)

SUPPORTED BY

